

ત. છ. ખ.

દંડી વાર્તાઓનો સંગ્રહ

ધૂમકેતુ

કિંમત દોઢ રૂપિયો

સોલ્ડ એજન્ટ

ગુજરાત અંતરરત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ

૧૯૭૮

પ્ર દા રા ૬

ગૌરીશંકર ગોવરધનરામ

ખા ન પુ ર — ૨૧ મ

માતૃચરણ

હુંકમળ છૂટશે કયા કદ' જાદિદ
દાવ હમળખા વને પીદિ નદિ.

•

ઉમ્મરમે' દો પડીવાં હમરે ગુજરી લય કદિન :
આપકે આનેકે પદેમે, આપકે જાનેકે જાદ.

—The world grows sadder
    than the heart can bear

.. .. .

When all sweet Gower-ghosts
    rise like happy thymus,
From golden memories of older times,
And out of death springs life &
    joy from pain,
And laughter from young lips and
    love to men,
Shall I forget thee then, forget thee then,
    —James Rhodes.

થોથી આશ્ચર્ય

આ આશ્ચર્ય ત્રીજી આશ્ચર્યનું પુનર્મુદ્રણ હોઈ તેમાં કાંઈ ફેરફાર કર્યો નથી. માત્ર ભેડાળી ચૂનચાલ વિચાપીડના 'ભેડાળીકારા' મુજબ કરી છે. ફોલોલના અવધાસમાં આ પુસ્તકને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એટલે હવે એનો વધારે વિચારણ હજીએ અવધાસ કરવા વિવેચકો પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. કેટલાંક અપૂર્ણ દૃષ્ટિબિંદુઓ—જે આ પટેલનાં ચર્ચા કર્યાં છે—તેમને પણ નવેસરથી વપાસવાનું એ રીતે શક્ય બનશે.

આનંદપુર . અમદાવાદ
૧૫ - ૫ - ૭૮

ધૃમકેતુ

પ્રસ્તાવના (પટેલની આશ્ચર્ય)

આ સંમતિમાંની વાર્તાઓ ઉદ્ધાંતજન્ય ચર્ચાના આગામાં જુદાંજુદા માસિકોમાં આવેલી. ચારેક વાર્તાઓ લેખન નવો દોર આ સંમતિમાં જ પટેલની વારે દેખાય છે. જનજન બધી જ વાર્તાઓ—'ચિંત બૂલ' સિવાયની—દોઈ પણ દુવિના ભાષાંતર, અનુવાદ, ભાષાનુવાદ કે સૂચન રૂપે નથી. 'ચિંત બૂલ' હપર જોડની ભાષા પડી છે, અલબત્ત, કવિદેવ જેવા પ્રથમ સામર્થ્યવાન કલાવીર હપર આદિકવિ વાર્તાઓનું જન્મ છે, તેમ હરેક લેખક પર તેના પુરોગામીનું જન્મ દોષ જ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધાંતને ન સ્વીકારવાનો ખનિ તે આમા નથી જ. એથી હલકું એર્મસન કહે છે તે સત્યની વધારે નજીક છે કે 'The most original man is the most indebted man'

દુ'કી વાતની માનુષ્યમિ અમેરિકા છે પણ રચક ક્રિષ્ણને 'અદ્વાદાબાદ પાયોનિયર્સ'માં લખવાની રાજ્યવત કરી ત્યારથી, એટલે ૧૯મી સદીના ઉદ્ધાંત વીસ વર્ષ અને ત્યારપછીથી, દુ'કી વાર્તાની કળા વધારે ને વધારે વિકસ પામતી આવી છે. ક્રિષ્ણન પછી કોનરેડ, બેરી,

જાહેરવર્ધી, વેલ્થ, હાર્ડી વગેરે શ્રેષ્ઠોએ દૂંદ્રી વાર્તાને ‘સુજેસ્ટિવ આર્ટ’ (ધ્વનિપ્રધાન કલા) વરીકે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ઘણું કૃત્ય સ્થાન અપાવ્યું છે. દૂંદ્રી વાર્તાની કલા વિષે સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો હજી ધરાયા નથી તે પહેલાં, બેતલુ ભૂલસરેલા મતો પ્રચલિત થયા છે તે દૂર થવા જોઈએ. નવલકથાનું નાનું સ્વરૂપ તે દૂંદ્રી વાર્તા નથી; પણ દૂંદ્રી વાર્તાની કલા વફત સ્વતંત્ર જ છે. તેમ જ નવલકથાનો કોઈ પણ નિયમ દૂંદ્રી વાર્તાને ખાસ બંધનકર્તા પણ નથી. દૂંદ્રી વાર્તા માત્ર ‘રંજનાર્થ’ જ હોય તે જ તે સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય એ વિચાર પણ બરાબર નથી. કલાની કૃતિ રંજનાર્થ હોય છે. છતાં તેમાં ધ્વનિ (સુજેસન) સર્વો જ હોય છે. એટલે વાર્તા હેતુપ્રધાન, ભાવનાપ્રધાન, કે રંજનપ્રધાન હોય, એટલા દૃષ્ટરથી તે કલાત્મક છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. વાર્તા રત્ન કલાની રીતમાં ને દુધોડીલોઈએ, મર્યાદાલોઈએ, તથા કલ્પના, લાગણી અને સિદ્ધાંતોને ધૃત આપવાની, ખેંચવાની, મર્યાદિત કરવાની અચ્છા સ્વાદના લેવી તાલીમ જોઈએ, એ જ્યાં હોય ત્યાં કલાત્મક કૃતિ સમજાય છે એમ કહી શકાય. એક જ સાગુ અનેક સ્ત્રી પહેરે, પણ તેમાંથી એક જ પહેરનારી તે સાગુને એવી દમકમ, રીતસાત, સ્વચ્છતા, મર્યાદા, પ્રમાણ અને સહચરતથી ઓઢી લે, કે કોઈ પણ એમ કહી શકે કે આ પહેર-વેશમાં એવું ‘કાંઈક’ છે કે ને બીજા કોઈનામાં નથી; એ ‘કાંઈક’ કલાનો આત્મા છે; અને તે માત્ર પ્રેરણાથી જ આવે છે. પ્રેરણા સર્જન કરે તેમાં કલા આવવાની જ; અને મૂક જ્ઞાન પણ રહેવાનું.

કલ્પ અંતથી કલાનું સ્વરૂપ સૂચવાય છે એ માન્યતા પણ અર્ધ સત્ય કે અસત્ય જ રત્ન કરે છે. અંત કલ્પ જ હોવો જોઈએ એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી, અને કલ્પ અંત કે મુખી અંત સુધે દૂંદ્રી વાર્તાની કલાને અત્યંતનો સંબંધ પણ નથી. દૂંદ્રી વાર્તા ત્રણ દલર કે બે દલર ચંદ્રોની જ હોય અને એક જ બેકમાં વંચાઈ રહે, એવું ત્રણિત પણ સત્ય નથી કહ્યું. પ્રથમ તો બેક ચંદ્ર જ માણસ માણસ પાત્રે વિવિધ સ્વરૂપ લઈ શકે. સારા લેખક કલોબીમાં કલોબી માણસને પણ પેનાના સર્જનના આનંદમાં કલાકોના કલાક સુધી ખેંચી શકે, અને નિરંતરમાં વાંચનાર ધડકમાં કંઠાગી પણ નથ. ચેટોવ્સ્કી દેશીક દૂંદ્રી વાર્તાઓમાં જાણે જ દલર ચંદ્ર હશે. જ્યારે મેરીટિયની વાર્તા ‘ધ ટેઈલ ઓફ ક્લો’ લખતર નવ પ્રકલ્પમાં છે, અને

છતાં તે દૂંધી વાર્તાનો સુંદર નમૂનો ગણાય છે. વાસ્તવિક, ટર્જેનેક, મોપાસાં, આર્નોલ્ડ ઝેનેટ રંજનપ્રધાન વાર્તાઓમાં જ વસાવર ખીણે છે. મોપાસાંની સુંદરમાં સુંદર કૃતિ 'બેઇલ ઇ સુધર્'માં રંજન એ જ એક હેતુ દોષ તેવું લાગે છે. એથી વિકલ્પ દોષસંદોષમાં હમેશાં કાંઈક હેતુ દોષ છે જ. દૂંધી વાર્તામાં પણ જડન જ્ઞાન સમાવવાની આનાતોલ ક્રાંસની કલાએ તો આજે એને બેનમૂન કલાવીર બનાવ્યો છે; ત્યારે યમેશની કલામાં ધ્વનિત હેતુ બહુ સુંદર રીતે હાજર દોષ છે. ખરી રીતે તો, સાચી કલાની દરેક કૃતિને પોતપોતાના જ નિયમો દોષ છે. પ્રેક્ષાપ્રધાન સાત્ત્વિક કલાકારો નેટકું કરશે તે લપરથી કલાના નવાનવા નિયમો ધડાવા રહેશે. સર્જન અને ટપન નિયમ કરતાં વાતાવરણ પર જ વધારે આધાર રાખે છે, એ સત્ય દૂંધી વાર્તાની કલામાં પણ સર્વ-માન્ય બની રહેશે. જે વીળળીના વ્યમકારા પેટે, એક દહિલિંદુ રત્ન કરતાં કરતાં સોંસરવી નીકળી જાય, અને બીજી ઝાઝી લપછપ વિના બંધુબિર્જેશ્વરીને સુતેલી લાગણીઓ જગાડી, વાચનારની આસપાસ એક નવી જ ક્ષત્રપતિક સૃષ્ટિ ધરી કાઢે, એ દૂંધી વાર્તા. નવલકથા જે કહેવાનું દોષ તે કહી નાખે છે; દૂંધી વાર્તા કથના અને લાગણીઓ જમાવીને જે કહેવાનું દોષ તેનો માત્ર ધ્વનિ જ—લજ્જા જ—મૂકે છે. એટલાજ મટિ 'The artist of the short story needs a reader who is impressionable, emotional and swiftly intelligent; to such a reader, he will be forever in debt.'

દૂંધી વાર્તાના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવાનું આ કથળ નથી. એટલે આશ્ચર્ય સારું જવાલ બસ થશે.

✱

'Temperament is not judgment. The unreasoned expression of a personal like or dislike is not analytical criticism.'

એલિસ બ્રિજ . અમદાવાદ
તા. ૧૫ . ૪ . ૨૬

પ્રમદેવ

બીજી આશુનિ

પહેલી આશુનિ થયે તે મહત્ત્વ કરનાર મર્મ સંસ્પર્શને આ મા-
માનનો જોઈએ. 'તણખા' ને ગૂંચાતે અસાધારણ પ્રેમથી સ્વીકાર્યા
—તેમાં તેમનો ફાનો પણ ઓછો ન હતો.

આજે તેની બીજી આશુનિ પ્રગટ થાય છે: આ આશુનિ અચિત્તને
બદલે અચિત્ત કરી છે. અને પાપા પૂંકા મટિની અનવ માગણીને
પહોંચી જાતે પણ કિંમતમાં ખાસ ધડકો કર્યો છે.

*

આપણા લોકજીવનનો પરિચય કરવાની જોડે જોડે તક મળી દરો
તેણે જોઈ દરો કે તે જીવનમાં ઠેરઠેર દ્વંદ્વીય વાર્તાઓના દગલા પડ્યા
છે: ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે લોકજીવનનો પરિચય કરવાથી ધણુંધણું
નવું જણવાનું મળે છે એટલું જ નહિ, પણ નવી દૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ
જ ખડાં થાય છે. આ સૃષ્ટિ એટલી રમરમણીય છે, અને એમાં પ્રજા-
જીવનનાં સુખદુઃખનાં, શ્રદ્ધાનાં, અજ્ઞાનનાં, ભોળપણનાં, દુરિવાલ્લેનાં
જુદાંજુદાં મૂળતત્ત્વો એવાં તો સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે કે તેમાંથી
જે નવી દૃષ્ટિ મળે તે નવા સર્જનમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે.

એક મિત્રે કહ્યું હતું કે દૂધી વાર્તાઓનો સુંદરમાં સુંદર ફાલ જીતે છે ત્યારે પ્રભાવન પડે છે એમ સમજવું. આ સિદ્ધાંત નેટલો નવલિકાને તેટલો જ સાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિને લાગુ પાડી શકાય તેમ છે: પણ તે છતાં અતિશયેક્ષિત વિના કોઈ શકાય કે 'સીધું, સરળ ને સચોટ' એવું દૂધી વાર્તાનું નાનું સરખું કલેવર, કદના પ્રમાણમાં, વધારેમાં વધારે પ્રાણવત્વ સાચવી શકે તેમ છે.

*

જે જે વસ્તુ સ્વાનુભવ માગે છે, તે જઠારની સમજાવટ કરતાં અંતરની દૃષ્ટિ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. પરંતુ નવલિકાના વધતા જતા સાહિત્યમાં કોઈક પણ માર્ગદર્શન સાચ—અને એવા જુદાજુદા સ્વાનુભવોથી જ માર્ગ દર્શાવે—એ દેવુધી આ સંબંધમાંની એકાદને દૂધી વાર્તાના સચવાયે છે તેવા ઉત્પ્રેરણા આપવાની હમ્મશ સાચ છે. નેપથ્યોચીમાંથી જ છે. અને કંટાળીક હાલના પળી દૂધાવી નાખીને જ આપેલ છે જ્યારે કંટાળીક આપી નથી. આપવી શક્ય પણ નથી.

બૈયાદાદા

...ત સાથે ફરવા ગયો. બૈયાદાદાની હાંપીએ બેઠા. એક મદિયારી દૂધ લઈને પસાર થઈ. પણ એટલું સચોટ, સીધું ને નિર્મળ સરી જાય તો દિવસ સુધી બેઠું નથી. . . . સાથે વાતોએ ચાંપો, ટોચાને જુવાન દીકરો પોતેમાં ગુજરી ગયો છે. દીકરાની વધુ કાગી થઈ છે. . . . પારોના બેઠાના કણ્ઠની સાથે ડીક મેળ છે. બૈયાદાદાએ કહેલી કંટાળીક સાખી:

જ્યારીધના સખી કારીએ પેરે દે ભટલુ

આલો અંચાદા કરીએ અસ્નાન

અદામુકો હઈએ ખીચરીઆ

આર હઈએ દાન.

કારી કે લોગ બંડે બિચારી

પ્રીત લગાયે બંડે ખીચ દારેએ આજુ ફારી.

મિત્રે કહ્યું કે અમારી મિલજાની જયેશ લોહ, પારોર ધો, રામરસ. મદરાનાં ફલ અને લોહને લટીને ચોરસ બનાવી આપે, જહુ મળ્યૂન સરી થયે, બપોરે કાઠિયાવાડને અનુભવ કહો.

નર કે રોટી ગાજર કે અથાણું ચેલી કાઠિયાવાડી ખાના.
ઉપર છાશકા ઘૂંટકા, તીસકે ઉપર સુપારીકા કટકા
દેખો કાઠિયાવાડી લટકા.

‘વસ્તુવિધાન’નો નિયમ—સ્થળ, સમય ને વ્યક્તિ વિષે એટલા બધા
ફેરફાર કરે છે, કે એ જ સ્થળ, સમય ને વ્યક્તિમાંથી વસ્તુવિધાન થયું
છે, એમ માનવા માટે મન ના પાડે. પણ હાર્ડી કહે છે તેમ
‘The stories are dreams, not records.’ સ્વાતુલવની આ
કથા સમજાવવી ઘણી મુશ્કેલ છે, છતાં ‘હૃદયપલટા’માંથી યોગ્ય
વધારે દૃષ્ટિ મળશે:

નાનાં છોકરાં મારે છે તેમ પહેલાં તો કાલકા સીમલા રેલવે પરનાં
સ્ટેશનોનાં નામ આવે છે:

નખલી

સંવારા

ધરમપુર ૪૮૧૮—વગેરે.

આ બધાં ગામોમાં છાપરા પર નળિયાને બદલે છે દેખારો.
રાતી માટી પાયરી દીધેલી. જેમજેમ ઉપર ચડીએ છીએ તેમતેમ
ડાંગરના ક્યારાઓ, જળપ્રવાહ વગેરે દેખાય છે. એક ધરના મૂળ પાસે
પાણીનો ઝરો વહેતો હતો તે ધર. નખલીનો દેખાવ ઘણો સુંદર.
ધરમપુર પછી કૃષિને બદલે જનવર પાળનારી જતો વધારે દેખાય છે.

ધાસચારો પુખ્તળ.

૧૭-૫-૨૩: રોડાએ આપેલી હકીકત. આપણા જેવી જ
Family System. ‘તીખી નજર’ Familyમાં યાચ ત્યારે બાપના
મરણ પછી લાઈઓ જુદા પડે. કનાયત અથવા બ્રાહ્મણવિવાહનો
વિધિ આપણા જેવો.

પૈરકી.

પ જેબ.

જે બહુ રાતાં શૂલ યાચ છે તે ‘ખરાસ.’

બારે ઘાટાં ઝાડ યાચ છે તે ચોર.

દોહક નામ:

તીલકુશલ, દોહા, મટક, ચિવરામ, રામસદાશ, તારાચંદ, જ્યોત્સના, દુર્ગાસિંહ, ભાદ્રસિંહ, મયરુ, નખરુ, કનક, રૂઢ, જલકુ, મૂરત, ઘડી, અને રૂપ.

વાલિયાનું નામ રૂપ. મળનુ-અંબીલાંબી પાનની દાખાએ જમીન મુધી લટકે છે તે.

વંદી નેનો કા તારા દે

જસોદા નંદ કે પ્યારે—રૂઢી.

એક ખીલું સીમલામા સામનેતું: 'મિરી ભં' ગ્યાદ જનજન કયું' ચમકતે દે સિવારો મે.' મિલાભાઈ ગાગરાવા ચાલ્યા જતા હતા.

૧૫-૧-૨૩. બાલુ—મુંદર રાવા ફેલ.

કેલ-

૧-૧-૨૫ નૈનીતાલ. પદદનલ પાસેથી સામનેતું:

એક તો મિરી નૌજવાની

ફિર પુરાણી જૂડિયા—

મદવાલ પ્રાવમા 'દોહ' નામે જામ પાસે પાણી એતું સરસ છે કે માંદા માણસને પિવરાવે ને કદા પાણીથી નવરાવે તો સામે થઈ જાય. જદવાલ પ્રાવમા બાલુ પલુ સિંહાર કરે છે. પદાલી સીમેા બહુ યોખીન છે પદેરાવાની તે 'પદેરાવાલી આદર.'

પરંતુ આ જગા જોખામા પ્રાણુ તો માત્ર કલ્પના, અનુસર ને અવલોકન ન મૂકે છે

આશા છે કે આટલો દૂર દેહવિદાસ—દૂર દેહ ન આપવો પડ્યો છે, કામુ કે લંબાણથી આપવાની આ જગ્યા નથી—નવલિખાના વિધાન માટે કાદંક માર્ગ જગાયો.

*

'They are so sceptical: they believe nothing that they are told. They are so credulous: they believe every thing that they tell themselves.'

વ. ૨૦ મી જુલાઈ, ૧૯૨૮.

માનપુર: અમદાવાદ.

ધૂમકેતુ

નર દે રોટી ગાજર દે અથાણાં ચેલી કાઠિયાવાડી ખાના.
ઉપર છારાકા ધૂંટકા, તીસડે ઉપર સુપારીકા કટકા
દેખો કાઠિયાવાડી લટકા.

‘વસ્તુવિધાન’નો નિયમ—સ્થળ, સમય ને વ્યક્તિ વિષે એટલા બંધાર કરે છે, કે એ જ સ્થળ, સમય ને વ્યક્તિમાંથી વસ્તુવિધાન થાય છે, એમ માનવા માટે મન ના પાડે. પણ હાર્ડી કહે છે તે ‘The stories are dreams, not records.’ સ્વાનુભવની રીત કથા સમજાવવી ઘણી મુશ્કેલ છે, છતાં ‘દૃઢ્યપલ્લયા’માંથી થોડું વધારે દૃષ્ટિ મળશે:

નાનાં છોકરાં માંડે છે તેમ પહેલાં તો કાલકા સીમલા રેલવે પર સ્ટેશનનાં નામ આવે છે:

નબલી

સંવારા

ધરમપુર ૪૮૧૮—વગેરે.

આ બધાં ગામોમાં છાપરા પર નળિયાને બદલે છે. દેખારે રાત્રી માટી પાથરી દીધેલી. જેમજેમ ઉપર ચડીએ છીએ તેમતે ડાંગરના ક્યારાઓ, જળપ્રવાહ વગેરે દેખાય છે. એક ધરના મૂળ પાંખાણીનો ઝરો વહેતો હતો તે ધર. નબલીનો દેખાવ ઘણો સુંદર. ધરમપુર પછી કૃષિને બદલે જનવર પાળનારી હતી. વધારે દેખાય છે ધાસચારો પુષ્કળ.

૧૭-૫-૨૩: રોડાએ આપેલી હકીકત. આપણા જેવી Family System. ‘તીખી નજર’ Familyમાં થાય ત્યારે બાપનું મરણ પછી ભાઈઓ ભુટ્ટા પડે. કનાયત અથવા આદાલતવિવાહને વિધિ આપણા જેવા.

પૈરઝી.

પંજેબ.

જે બહુ રાતાં શૂલ થાય છે તે ‘ખરાસ.’

બારે ઘાટાં ઝાડ થાય છે તે મોઝ.

દોહાંક નામઃ

લીલકુરામ, દોહા, મટક, સિવરામ, રામસદાશ, તારાચંદ, મોરપાલ, દુર્ગાસિદ્ધ, બાદ્રસિદ્ધ, મણરુ, નખરુ, કનક, રૂઢી, બલરુ, મૂરત, ઘડી, અને રૂપ.

વાલ્મીકીનું નામ રૂપ. મળતુ-છાંખીલાંખી થાનની ડાળીએ જામીન સુધી લટકે છે તે.

તુંહી નેનો કા તારા દે

જસોદા નંદ કે ખારે—તૂટી.

એક બીજું સીમલામાં સાંભળેલું: 'મેરી જાં ચાંદ બનબન કયું ચમકતે હૈ સિનારો મે.' મિથાંભાઈ આવાજાવા ચાંદ્યા જતા હતા.

૧૫-૧-૨૩. બાણુ—સુંદર રાતાં ફલ.

ફલ-

૧-૧-૨૫ નૈનીવાલ. પદ્મનભ પાસેથી સાંભળેલું:

એક તો મેરી નીજવાની

ફિર પુરાણી વૂડિયાં—

મદવાલ પ્રાંતમાં 'દોહાં' નામે બાળ પાસે પાણી એકું સરસ છે કે માંદા બાણુસને પિયસાને ને કંઠા પાણીથી નવસાને તો સામે વર્ષ જલ. મદવાલ પ્રાંતમાં બાણુ પણુ સિંહાર કરે છે. પદ્માડી સ્ત્રીઓ બહુ ચોખીન છે પહેરવાની તે 'પદ્મવાલી ચાંદર.'

પરંતુ આ બધા જોખામાં બાણુ તો માત્ર કલ્પના, અનુભવ ને અવલોકન જ મૂકે છે.

આપણે કે આશ્યો દૂરે હવિદાસ—દૂરે જ આપણે પડ્યો છે, કારણ કે હંબાણથી આપવાની આ જગ્યા નથી—નવલિંગના વિધાન મંટે કાંઈક માર્ગ જણાવશે.

*

'They are so sceptical: they believe nothing that they are told. They are so credulous: they believe every thing that they tell themselves.'

તા. ૨૦ મી જુલાઈ, ૧૯૨૮.

જાનપુર: અમદાવાદ.

ધૂમકેતુ

અ ઇ નુ ઇ ડ ઇ મ

પોસ્ટઓફિસ	1
લેયાદાદા	૧૪
હૃદયદર્શન	૨૬
ખીલીપત્ર	
લુમે સિસ્તી.	૩૮
લીખુ	૪૩
અરીસો	૫૦
અખંડ ન્યોત	૫૫
હૃદયનાની મૂર્તિઓ	૬૮
ગોવિંદનું ખેતર	૮૬
તારણહાર	૯૮
નન્મભૂમિનો ત્યાગ	૧૧૨
એક ભૂલ	૧૨૫
મદસર નેનાં	૧૪૨
પૃથ્વી અને સ્વર્ગ	૧૫૭
મશહૂર ગવૈયા.	૧૭૨
કેસરી વાધા.	૧૮૬
આત્માનાં આંસુ	૨૦૩
હૃદયપલટો	૨૨૬
સોનેરી પંખી	૨૫૧

પોસ્ટઓફિસ

પાછલી રાત્રિનું બૂરું આશય, માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ, નાનામોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું. ઠંડા પવનના સુસવાટાથી પોતાના જૂના અને ફોટેલા ઝળખાને શરીરે વધારે ને વધારે લપેટી લેતો એક વૃદ્ધ ડોસો સહેરના મધ્ય ભાગમાં ચર્ચ ને જતો હતો. સ્વાધીન અવસ્થા ભોગવતાં ઢેઢલાંકે બરોમાંથી આ વખતે ધંટીતો મધુર ભાગતો અવાજ, ઓઝોના ઝીણા સ્વર સાથે, આવતો હતો. એકાદ ફૂતરાનો અવાજ, કોઈક વહેલા ઊંઝારનાં પમરખાનો હોટેથી મુંઝગાતો શબ્દ, કે કોઈ અઢાળે જાગેલા પક્ષીનો સ્વર : એ સિવાય સહેર તદ્દન શાંત હતું. સોઢા મીઠી નિદ્રામાં ઘેરાતા હતા, અને શિયાળાની ઠંડીથી રાત્રિ વધારે ને વધારે ગાઢ બનતી હતી. કંઠે નહિ છતાં દનલ કરી નાખે એવા મીઠા મનુષ્યના સ્વભાવ જેવી શિયાળાની ઠંડી, કાલિલ હથિયારની માફક, પોતાનો કાબૂ સર્વત્ર ફેલાવી રહી હતી. વૃદ્ધ ડોસો ધૂંજતો ને શાંત રીતે કમકમ માલતો, સહેરના દરવાજાગદાર ચર્ચ, એક સીધા

સાકર પર અતી પડેલો, તે પામેલોને જોવાની જુની કાંચના ટેકરી આમળ વધે.

સાકરની એક જાણ અકેની દારૂ હતી, તે પાંચ આણુ શહેરનો ગાય હતો. અતી દસી વાગે હતી, તે મનિ વધારે 'શીમળી' જાનની હતી. પાનુ મોંઘરનો તીકળી જતો હતો; તે શુભના તારાનું મોં મેજ, તરફ પડે મેમ, પૂર્વી પર હીના કટકા જેવું પડતું હતું. આં ગાયનો ઝેડો હતો ત્યાં દેશમાં દેશી દમનું એક રોનકદાર મકાન હતું, તે તેની બંધ ગારી તથા ગારણુંમાંથી દીવાનો ઉજ્જમ પડાર પડતો હતો.

ભાવિક મનુષ્ય કાતારનું ચિત્તર જોઈ જેમ અદાથી આનંદ પામે, તેમ દુઃક ડોસો આ મકાનની લાકડાની કમાન જોઈ આનંદ પામ્યો. કમાન પર એક જરીપુરાણ પાટિયામાં નવા અદાર લખ્યા હતા : 'પોસ્ટઓફિસ.'

ડોસો ઓફિસની અદાર પડયાગ પર બેઠો. અંદરથી કંઈ ચોક્કસ અવાજ આવતો ન હતો, પણ બેચાર જળુ કામમાં હોય તેમ વ્યાવહારિક 'ગુસપુસ' ચની હતી.

'પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ !' અંદરથી અવાજ આવ્યો. ડોસો ચમક્યો, પણ પાછો શાંત બની બેઠો. શ્રદ્ધા અને સ્નેહ આટલી હંડીમાં એને ઉખા આપી રહ્યાં હતાં.

અંદરથી અવાજ પર અવાજ આવવા લાગ્યા. કારકુન અંગ્રેજી કાગળનાં સરનામાં બોલી બોલી પોસ્ટમેન તરફ નાખતો જતો હતો.

કમિશનર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, દીવાનસાહેબ, લાયબ્રેરિયન,

—એમ એક પછી એક અનેક નામ બોલવાનો અભ્યાસી
કારકુન કપાટાખંધ કાગળો ફેંકે છે જતો હતો.

એવામાં અંદરથી એક મસ્કરીબરો અવાજ આવ્યો:
'કાચમીન અલી ડાસા !'

તે ડાસો હતો ત્યાંથી બેઠો થયો, ત્રદાથી આકાશ
સામે ભેધું: આગળ વધ્યો, ને બારણા પર હાથ મૂક્યો.

'જાણનાઈ !'

'કાણ !'

'કાચમીન અલી ડાસાનો કાગળ કાપો ના ! . . હું
આગ્યો છું !'

જવાબમાં નિબુર મળકબરેલું હાસ્ય આવ્યું.

'સાહેબ ! આ એક ગાંડો ડાસો છે, એ હમેશાં
પોતાનો કાગળ લેવા પોરટોઆદિત્યે ધક્રો ખાય છે.'

કારકુને આ ચબ્દો પોરટમાસ્તરને કહ્યા, ત્યાં તો ડાસો
પોતાના સ્થાન પર પાછો બેસી ગયો હતો. પાંચ વર્ષ થયાં
એ જગ્યાએ બેસવાનો એને અભ્યાસ હતો.

અલી મૂળ હોસિયાર ચિકારી હતો. પછી ધીમેધીમે
એ અભ્યાસમાં એવો કુશળ બન્યો હતો કે હમેશાં જેમ
અરીફીને અરીજુ લેવું પડે તેમ અલીને ચિકાર કરવો પડે.
ધૂળની સાથે ધૂળ જેવા બની જતા કાગળચીતરા તેતર
પર અલીની દષ્ટિ પડે કે તરત તેના હાથમાં તેતર આવી જ
પડ્યું હોય ! એની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ સસલાની બોમાં જઈ
પડેાંચતી. આસપાસના મુકા, પીળા 'કાગળા'ના કે
રંગમળાના માસમાં સંતાઈને સ્થિર કાન કરી બેઠેલા ચતુર

મરણના મુઠ્ઠા કેળાવેલો કનારેક પણ શિકારી કુલના દુરો ન પામી મરણાં આપણ રહે. જરા ને મરણ પળી જવું; પરંતુ ઇંદ્રાણીના મુઠ્ઠા જેવી આર્ષની દૃષ્ટિ આપણ મરણના કાલ પર ચોંટીતી : ને જિંદગીના રસ્તે ને રહેવું નહિ. પણ કનારેક જાણી મરણીઆરનો મિત્ર પળ પળી જવે.

પણ જ્યારે હવનમંથના પહેલોની વાળી, ત્યારે આ શિકારી અગ્નિનક પીટ દિશામાં વળી ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પહેલોને આસરે ગયો. એના અગ્નિને લરકરમાં મોકરી દની નેચી ને પાનના તરક નેની આગે ગર્ભ દત્તી : અને જેને માટે પોને હવન નિશાપતો દત્તો ને મરિયમના છેલ્લાં પાંચ વર્ષે મળાં કાંઈ સમાચાર દના નહિ. દવે અણીએ જળણું કે રનેદ અને વિરદ થું છે. પહેલાં તો એ તેતરનાં અગ્નિને આકુળઆકુળ દોડતાં જોઈ દસનો. આ એનો—શિકારનો આનંદ દનો.

શિકારનો રસ એની નસેનસમાં બેઠરી ગયો. દત્તો; પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગર્ભ ને તેને જિંદગીમાં એકલતા લાગી, તે દયાકાથી અણી શિકારે જતાં શિકાર બૂટી સ્થિર દૃષ્ટિથી અનાજનાં ભરચક્ર લીલાં ખેતર તરફ જોઈ રહેતો ! એને જિંદગીમાં પહેલો વખત સમગ્રાયું કે કુદરતમાં રનેદની સૃષ્ટિ અને વિરદનાં આંસુ છે. પછી તો એક દિવસ અણી એક ખાખરાના આડ નીચે બેસીને હંથાકાટ રાયો. ત્યાર-પછી હમેશાં સવારમાં ચાર બજ્યે લીટીને એ પોસ્ટઓફસે આવતો. એનો કાગળ તો કાઠ દિવસ હોય નહિ; પણ મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી લક્ષના જેવી

શ્રદ્ધામાં ને આશાઓ ઉદાસમાં તે હમેશાં સીધી પહેલે પોસ્ટ ઓફિસે આવો બેસતો.

પોસ્ટઓફિસ—કદાચ જગતમાં સૌથી રસદીન મકાન —એનું ધર્મક્ષેત્ર—તીર્થસ્થાન બન્યું. એક જ જગ્યાએ ને એક જ ખૂણે તે હમેશાં બેસતો. એને એવો બળવા પછી સૌ હસતા. પોસ્ટમેન મસ્કરી કરતા : ને કપારેક મળકમાં એનું નામ લઈ, એને એ જગ્યા પરથી પોસ્ટઓફિસના ખાસીયા કુધી, કામગીરી હોય છતાં, ઘડી ખવડાવતા. અખૂટ શ્રદ્ધા ને અનંત ધૈર્ય હોય તેમ એ હમેશાં આવતો ને દરરોજ દાંડે દાંડે પાછો જતો.

બધી બેઠા હતો એટલામાં એક પછી એક પટા-વાળાઓ પોતપોતાની ઓફિસના કામગીરી લેવા આવવા લાગ્યા. ધણું કરીને પટાવાળા એ વૌશ્વમી સદીમાં અધિકારીઓની ઓફિસના ખાનગી કારભારી જેવા છે. એટલે આખા શહેરના દરેકે દરેક ઓફિસરનો ખાનગી ઇતિહાસ અત્યારે વંચતો !

કોઈના માથા પર સાફો, તો કોઈના પગમાં ચમચમાડી કરે તેવા ખૂટ : એમ સૌ પોતપોતાનો વિશિષ્ટ ભાવ દર્શાવતા હતા. એટલામાં ખાસીયા ખૂંટ્યું. દીવાના અજવાળામાં, સામેની ખુરસી પર વૃંજા જેવું માથું ને હમેશનો દિલગીરી-ભર્યો ઉદાસીન જેવો ચહેરો લઈ પોસ્ટમાસ્ટર બેઠા હતા. કપાળ પર, ગોંડ પર, કે આંખમાં કયાંય તેજ ન હોય ત્યારે માથું ધણું કરીને ઝાડીસ્થિત્યનો ‘વિશેષ સૂચનાસ્તર’ આ સદીનો કારકુન કે પોસ્ટમાસ્ટર હોય છે !

આગળ ને પાછળ ચાલ્યા જ કરે ! બીજો એક દિવસ
માયા કરતો ! એક જણ પોતાને માથે લપાટો જ માર્યા
કરતો, ને પછી કાઈકે મારે છે એમ જણી રાયા કરતો !'

આજે પોસ્ટઓફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું.
હમેશાં આવું એકાદ પ્રકરણ હોડી એના પર બેચાર મિનિટ
વાન કરી આરામ લેવાની ટેવ લગતી જ બધા જ નોકર-
વર્ગમાં દારૂની ટેવ જેમ પેસી ગઈ છે. પોસ્ટમાસ્તર ઉઘટે
ઊઠ્યા ને જતાં જતાં કહ્યું :

‘ સાજું, ગાંડાની પણ દુનિયા લાગે છે ! ગાંડા આપણને
ગાંડા માનતા હશે—જને કદાચ ગાંડાની સૃષ્ટિ કવિની સૃષ્ટિ
જેવી હશે !’

હકીમો શબ્દ બોલતાં પોસ્ટમાસ્તર દસીને ચાલ્યા
ગયા. એક કારકુન વખત મળ્યે જરા ગાંડાંધેલાં જોડી
ઠાકતો, ને એને સાં ખીજવતા. પોસ્ટમાસ્તરે પણ હેઠું
વાક્ય એટલા જ મોટે દસતાં દસતાં એના તરફ ફરીને
કહ્યું હતું. પોસ્ટઓફિસ હતી તેવી રીતે બની રહી.

એક વખત અલી બેગલુ દિવસ મુઠી આવ્યો નહિ.
પોસ્ટઓફિસમાં અલીનું મન સમજી જાય એવી સહાનુભૂતિ
કે વિશાળ દૃષ્ટિ કાર્પનાનાં ન હતી. પણ એ કેમ ન
આવ્યો, એવી ઈર્ષ્યકલ્પિત સાંને ચર્ચ પછી અલી આવ્યો.
પણ તે દિવસે એ હાકતો હતો, ને એના ચહેરા પર
જીવનસંખ્યાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન હતાં.

આજે તો અલીએ અધીરા બંનીને પોસ્ટમાસ્તરને
પૂછ્યું, ‘ માસ્તરસાહેબ, મારી મરિયમનો કાગળ છે !’

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

પાંચ જિની દાઢી. કારકુન ભડક્યો.

‘ભડકો નહિ. તમારે વ્યા ઉપયોગી ચીજ છે. મારે હવે તેનો ઉપયોગ નથી. પણ એક કામ કરશો !’

‘શું ?’

‘વ્યા ઉપર શું દેખાય છે ?’ અલીએ શૂન્ય આકાશ તરફે આંખો ઝીંકી.

‘આકાશ.’

‘ઉપર અસ્થા છે. તેની સાફીમાં તમને વ્યા પૈસા આપું છું. તમારે મારી મરિયમનો કામગીર વાવે તો પહોંચાડવો.’

કારકુન આશ્ચર્યમાં સ્થિર બીજો: ‘ક્યાં ? ક્યાં પહોંચાડવો ?’

‘મારી કબર ઉપર !’

‘સાચું કહ્યું છું. વાજ હવે છેલ્લો દિવસ છે ! અરે, છેલ્લો ! મરિયમ ન મળી—કામગીર ન મળ્યો.’ અલીની આંખમાં ઘેન હતું. કારકુન ધીમેધીમે તેનાથી છટો પડી આવ્યો ગયો. તેના ખીસામાં તથા તોલા સોનું પકડ્યું હતું !

*

પછી અલી કોઈ દિવસ દેખાયો નહિ, અને એની ખબર કાઢવાની ચિંતા તો કોઈને હતી જ નહિ. એક દિવસ પોસ્ટમાસ્ટર જરાક અફસોસમાં હતા. એમની દોકરી દરદેશાવર માંદી હતી, ને તેના સમાચારની રાહ જોતા એ શોકમાં બેસા હતા.

ટપાલ વાની ને કાગળોનો થોકડો પડ્યો. રંગ ઉપરથી પોતાનું કવર છે એમ ધારી પોસ્ટમાસ્ટરે ઝપાટાબંધ એક

પર ટોકોરો પડ્યો. પોસ્ટમેન દંડ આવ્યા ન હતા; પણ આ ટોકોરો અહીંનો હતો એમ લાગ્યું. પોસ્ટમાસ્તર ઊંઠ્યા. પિતાનું હૃદય પિતાના હૃદયને પિછાને તેમ આજે તે દોડ્યા : ખારણું ખોલ્યું.

‘ આવો અહીંઆઈ ! આ તમારો કાગળ ! ’ બારણામાં એક વૃદ્ધ દીન ડોસો લાકડીના ટેકાથી નમી ગયેલો બેઠો હતો. હેઠલાં આંસુની ધાર દંડ તેના ગાલ પર તાજી હતી, ને ચહેરાની કરચલીમાં કરઆઈના રંગ પર બલમનસાઈની પીછી ફરેલી હતી.

તેણે પોસ્ટમાસ્તર સામે જોયું, ને પોસ્ટમાસ્તર જરાક બડક્યા. ડોસાની આંખમાં મનુષ્યનું તેજ ન હતું !

‘ કેણુ સાહેબ ! અહીં ડોસા... ’ લક્ષ્મીદાસ એક બાજુ તરફથી સરીને બારણા પાસે આવ્યો.

પોસ્ટમાસ્તરે તે તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં બારણા તરફ જ જોયા હતા. પણ ત્યાં કોઈ ન લાગ્યું. પોસ્ટમાસ્તરની આંખ ફાટી મઠી ! બારણામાં કોઈ જ હતું નહિ એ શું ! તે લક્ષ્મીદાસ તરફ ફર્યા.

‘ હા, અહીં ડોસા ! કેણુ ? તમે છો નાં ? ’

‘ જી, અહીં ડોસા મરી ગયેલ છે ! પણ એનો કાગળ લાવો મારી પાસે ! ’

‘ હેં ! કે દી ? સાચું—લક્ષ્મીદાસ ? ’

‘ જી, હા; એને તો ત્રણેક મહિના થઈ ગયા ! ’

સામેથી એક પોસ્ટમેન આવનો હતો તેણે બીજો અરધો જવાબ વાળ્યો.

ભેયાદાદા

રંગપુરના નાના સ્ટેશન પર ત્રણ માણસો અધિકારીના જેવી તોછડી ઢબથી ઊંસા લતા. દૂરથી આવેલા ગામડિયાઓ પરગામના ઉતારુઓ અને પ્રથમ જ ગાડીમાં મુસાફર કરવા આવેલી દટલીક ઓઓ, સૌમાં તરી નીકળે એવા ત્રણ ગૃહસ્થો તરફ વારંવાર નેઈને, કંઈ જાની વાતો કરી લેતાં હતાં.

‘પણ એ જખાએ સાંધાવાળો કેણુ છે?’ પોતાની સાહેબશાઈ ટોપી હાથમાં ફેરવતાં ફેરવતાં એક ભુવાને પ્રશ્ન કર્યો. એની પ્રશ્ન કરવાની ઢબથી એમ લાગતું હતું કે તે સૌમાં વડો હતો.

લાંબા મુકાઈ ગયેલા મોંવાળા એક પ્રૌઢ માણસે વિનયથી જવાબ આપ્યો :

‘સાહેબ ! ત્યાં પચીસ વર્ષથી એક જ માણસ રહે છે.’

‘પચીસ વર્ષ !’

ત્રીજો માણસ, જે ન કારકુન કે ન અધિકારી જેવો—
ચચેની સ્થિતિનો—સાગતો હતો તેણે મોં મલકાવી હા પાડી.

‘ અને એ માણસ પાસેથી તમે નિર્ધારિત કામની આજ્ઞા રાખો છો ? ’ જુવાન અધિકારીએ પોતાની નેતરની સોટી જમીન સાથે બરાબરીને વાંકી વાળનાં વાળનાં દર્શ્યું.

બંનેમાંથી કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. અંતે પેસો કારકુન જોવો બોલ્યો, ‘ સાહેબ ! વૃદ્ધ માણસ છે. આજ પચીસ વર્ષે ક્યાં જાય ? આપણે જ નજાબે છૂટકો. ’

જુવાન અધિકારીના હોઠ સખ્તાર્ધમાં જરા દબાયા. સોટીથી એક દાંકરો આધે ઉઠાડી તે બોલ્યો, ‘ આપણે માણસ સાથે કામ નથી, કામ સાથે કામ છે. ક્યાં જાય એ જોવાનું એને રહ્યું; કેવું કામ કરે છે એટલું જ આપણે જોવાનું છે. ’

કારકુનનો લાંબો અને નિસ્તેજ ચહેરો જરા વધારે નિસ્તેજ બન્યો. એનું હૃદય દૈંદ્ર નિખાલસ હતું. પંદર વર્ષનો હતો ત્યારથી તે કારકુન રહ્યો હતો. તેણે કાળાંધોળાં કરીને તો નહિ, પણ અનેક અધિકારીઓની નીચે અનેક સ્વભાવ રાખીને સિરસ્તેદારી મેળવી હતી. એટલે એનામાં પોતાનું તેજ કે પ્રભાવ તો ન હતો, છતાં સારો સ્વભાવ હોવાથી સાકું કરવા તરફ વલણ રહેતું. સાહેબના હોઠની સખ્તાર્ધ જોઈ એ વધારે નરમાયથી બોલ્યો : ‘ લેવો બદીનાય ત્યાં પચીસ વર્ષથી નોકરી કરે છે. ’

‘ એની ઉંમર કેટલી છે ? ’

‘ હશે . . . આઠરે સત્તાવન-અઠ્ઠાવન. ’

‘ ત્યારે એ કામને માટે નાલાયક છે. ’ સાહેબે ફેંસલો આપ્યો. સાહેબના મગજમાં અત્યારે અધિકારનું તોફાન જવાયું છે એ ચતુર સિરસ્તેદાર સમજી ગયો, અને તેથી

ળીછ વખત સમજાવશે એમ વિચારી ને શાંત રહ્યો.

એવું બન્યું હતું કે રંગપુરના સ્ટેશનથી આશરે બેએક માઈલ દૂર રેલવેની સડક બંદરે. સડકને કાપીને જતી હતી એટલા માટે એ ફોર્સિંગ આગળ રેલવે સત્તાવાળાઓએ એક ઓરડી બાંધી ત્યાં એક માણસ રાખ્યો હતો. બદ્રીનાથ લેયો આજે પચીસ વર્ષ થયાં, એના એ જડ બખરબસ્ત લાકડાને ગાડી આવવાને વળતે આડું કમાવતો, ને ગાડી બપ એટલે ઊઠું કરતો. પણ થોડા વખત પહેલાં એની સરતચૂકથી એક અકસ્માત થતો રહી ગયો હતો. રંગપુરના સ્ટેશન પર ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ટ્રાફિક ઇન્સ્પેક્ટર અને શિરસ્તેદાર આજે એ જ વાત કરી રહ્યા હતા.

એટલામાં સ્ટેશન પર ગાડી આવી, ને સાહેબ પોતાના ડબ્બામાં ગોઠવાઈને બેઠા, બેસતાં બેસતાં પણ એના ટુંડ-મિજળા સ્વભાવને આનંદ આવતો હોય તેમ વારંવાર કારકુન સાથે એની એ વાત કરતા હતા: ‘એ જગ્યાએ ડાઈ અનુભવી અથવા હેવટે ચપળ માણસ નીમવો પડશે.’

તેના છેલા શબ્દો ગાડીની સીટીમાં ફૂંપી ગયા. બત્ત નીચલા અધિકારીઓએ સલામ કરી ને ગાડી રવાના થઈ ગઈ.

શિરસ્તેદાર વિનાયકરાવ હમેશાં ગામની એ સડકે બે-ત્રણ માઈલ ફરકા જતો. એની રૂપાના હાથાવાળી લાકડી, બૂનો બળવી રાખેલો રેશમી દુપટ્ટો, દક્ષિણી પાધડો ને ચંપલ આ રસ્તા પર છેલ્લાં દસ વર્ષ થયાં નિયમિત મુસાફરી કરતાં. બદ્રીનાથની ઓરડીએ જઈ તે બે ધડી બેસે ને રાવસાહેબને આવેલા બોઈ લેયો પણ પોતાની નાની થી

વાડીમાંથી બહાર નીકળી કંઠુ પાણી ભરી પાસે મૂકે. પછી બંને પરદેશીઓ સુખદુઃખની વાતો કરે ને એમ હમેશાં સાંજ થીતી જાય.

આજે પણ સાંજે વિનાયકરાવનાં મંદ પગલાં એ તરફ વળતાં હતાં. ધીમેધીમે એ ત્યાં પહોંચ્યો ને લેવાને ન જોઈ, કંઈક આરામ પામી, પોતાના હમેશના ઝોટલા પર બેઠો. જોડા વિચાર કરતો તે લેવાની મુદર કૃતિ જોઈ રહ્યો હતો. લેવાએ પોતાની ઝોરડીની પાછળ વાદા જેવું કરી એમાં મલ, મલગોટા, કંદેણ, કેળ ને પોપેલાં વાંખાં હતાં. એક કાંદેલીનો ને એક વાલોળનો એમ બે માંડવા પણ ખનાવ્યા હતા. ઝોરડીના બારણા પાસે થોડાક મરચીના રોષ, અજમે, કોથમીર ને તુલસીના કથારા હતા, અને આગળના ભાગમાં એવાર નાનાંનાનાં ઝાડવાં પર ફૂલવેણી જુદીજુદી જાત ચાવી માંડવા જેવું કરી લીધું હતું. એની ચારે તરફ થોડાક વાંસ એસી અપાટા બાંધી લઈ બીંત ખનાવી હતી, ને નીચે જમીન પર ધોળા ફૂલ જેવી સ્વચ્છ ગ્રાર કરી હતી. લેવાની એક બકરી આમાં બંધાતી હતી. વિનાયકરાવ લેવાનું ધર અને તેનું કલાવિધાન જોઈ રહ્યો.

ઝોટલામાં લેવાના ધરમાંથી એક આડદસ વર્ષની છોકરી બહાર નીકળી. વિનાયકરાવને જોઈ એ એકદમ પાછી અંદર મૂક, ને લેવાને કહ્યું, 'લૈવાદાદા ! બહાર તો કોઈક બેઠું છે.'

'કાણ છે ?' કહી લેયો બહાર આવ્યો.

આજે આઠેક દિવસ થઈ તે જરાક અસ્વસ્થ હતો.

તેમજ વિનાયકરાવ પણ એક સ્વભાવિયું જાતે જાન્યું જાણ્યું ન હતા. એટલે વિનાયકરાવ દો એ પોતાને વાક રહ્યું નહિ. બચાર ચાલ્યા જ નેરું વિનાયકરાવે પોતા

‘એવો! પાની, એવો! આ એ આપણું રાત આરેવ છે. હંડા પાણી ભરો, એવો,’ અને નેરું પે પાની દરેકની દગથી વિનાયકરાવ પાસે જઈ ગયો. વિનાયકરાવે પેરવ બચ્ચાં એના વૃદ્ધ શરીરને ધમ્મધમ્મને કરવા લાગ્યાં.

વિનાયકરાવનું નિગર ગિરાનું હતું. તેણે આ જગ્યા પર ફેરસો ખાતે છે એનો ખરો ખ્યાલ આજે જ તેને આગ્યો. આગપાગ પોરની વાક મેળ, આદમનું ઝાડ મેળ, કે બોરડીનો ઝાડ મેળ, ખજુ દરેકે દરેક ઝાડને એ હાલવિધાનમાં પોતાનો ભાગ આપનું કરી બિલાએ એ ધડી દરી જવાનું મન થાય એવો મુંદર નાની શી વાગે બનાવી હતી.

પણ આજે તો તેણે એક નવું દશ્ય જોયું. ભિલાએ વળી, કાર્પક વાડીવાળાની છોકરીને પુત્રી જેવા લાડથી ખોલાવી. રાતને આ દશ્ય નવીન લાગ્યું, કારણકે પાનીને આજે જ તેણે જોઈ હતી.

‘આ છોકરી કોનો, લેયાદાદા ?’ આજે વિનાયકરાવ ‘લેયા’ એમ ન કહી ચકચો.

‘આ વાડીવાળાની છે. બિચારી આઠ દિવસ થયાં બકરી દોહી દે છે. ઈશ્વર એનું કલ્યાણ કરે !’

પાની હંડા પાણીનો ચળકતો ઘોટો લાવી હતી નાની આઠદસ વર્ષની છોકરીની આંખમાં કાળજી એવું મુદ્રેખ

આવી રહ્યું હતું કે વિનાયકરાવની દષ્ટિ ત્યાં ચોંટી ગઈ.

‘બેવાદાદા ! દરે જગેં છું હો !’

‘ટીલાળાને દોહી ?’

ટીલાળા બેવાની બકરીનું નામ હતું. બોળા વદ બેવાએ ટીલા બેઈને તેનું નામ ટીલાળા પાડ્યું હતું. એવાં નામ માણસનાં પક્ષનાં હોય તો માણસ પશુ કરનાં સારા થાયે ! તેમ જ ‘દબ્દો વથાર્થોક્ષરઃ’ થાય.

‘હા, બેવાદાદા.’

‘હીં જા દાંધે વરેલી આવજો દો !’

પાની આહી ગઈ. પણ ઘોડી વાર ન થઈ ત્યાં પાછી ફરી: ‘બેવાદાદા ! આર દિવસ પછી દિવાળી છે; તમારે લાપથી ભરમાવવી નથી ?’

વદ બેવા આનંદ પામ્યો. તે મીઠું દસી પાચો : ‘મારે વળી લાપથી થી ?’

‘એમ કેં હોય, બેવાદાદા ! સૌ જમશે-ગૂંથો ને તમે કાંઈ નહિ કરો ?’

વિનાયકરાવે નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

‘હીં લે, ઘોડાકે થડે લેની જા. પણ બહુ જામ ભરાતી નહિ દો !’

‘ના, દાદા ! હું તો દરે ઝીણા ભરકું છું.’

પાની ગઈ. કણ્ઠમીની એ નાની ઊંઝરી બેવાને આટલી મમતાથી આહી રહી હતી ને વિનાયકરાવે આજે જ જાણ્યું. એણે ધાંમેથી હાલ્યું, ‘બેવાદાદા ! આ તોફારી તમે ઊઠી ઘો દરે અવસ્થા થઈ કહેવાય.’

‘દને મારે કેટલુંક રાઈ કાઢવાં છે !’ બેઠાએ જવાબ
વાળો: ‘બહુબહુ નો ખાંચ.’

‘એટલે જ કરું છું કે દને ગળત કરો !’

‘આજ અટથી ચાલ્યાએ કાને આશરે મળે ?
છોકરો પ્લેગમાં ગયો; છોકરાની વધુ બાગી મળે. દને એકનું
એક પેટ છે તે જાગવાનું દેઢ કાંદે ત્યાં રાંધી કામ કરવું તે
ખાતું.’ ગદીનાયે જવાબ વાળો. વિનાયકરાવનું આંતરકરમ
ભેળાના જવાબથી વધારે ને વધારે નરમ બનવું હતું.

તે જ્યાં બેઠો ત્યારે એને ચોક્કસ લાગ્યું કે ભેળાને
એની વાડી પર મા કરનાયે વધારે પ્રેમ હતો.

બીજો દિવસે દ્રાક્ષિક અપરિન્ટેન્ડન્ટ પરાયર નિયમસર
ઓફિસમાં દાખર થયા હતા, તે સામે પોતાનું શિર બુધ્ધીને
વિનાયકરાવ ઉભો હતો.

‘કેમ રાવ ! તમે પેલા ભેળા ગદીનાયની જગ્યાએ
કાને ફેરવો છો ? મેં જોયું કે એ ડાસો બધો વખત ઝાડ્યાં
નીંદવામાં જ ગાળે છે !’ સાહેબે પોતાની અવસોકનશક્તિથી
અજાણી પમાડવાની શરૂઆત કરી તે વાતના જેવી તીવ્ર
આંખથી તે વિનાયકરાવ તરફ જોઈ રહ્યા.

રાવના મનમાં ભાંજગડ ચાલતી હતી. એક વખત
તેના ખીસામાંથી રાજનામાનો કાગળ થોડો બહાર પડ્યું
દેખાયો; પણ તરત જ એના હાથપગ ધૂંજવા લાગ્યા તે
તેણે સાહેબ તરફ અંધીને સલામ ભરી.

‘વિનાયકરાવ !’ બિલાડી બાંદરને રમાડે તેમ સાહેબે
રમત શરૂ કરી: ‘તમે શું કરાવ્યું ?’

વિનાયકરાવે વિચાર કર્યો ને અરધો લુસ્સામાં ને અરધો ગુસ્સામાં તે બોલ્યો, 'એ નહિ બને !'
સાહેબે હાક કર્યા, 'હે !'

હમેશની શુભામી—નિર્જાતા પોતાનું બળ જમાવવા લાગી. રાવના હોયકોય બિડી ગયા. પોતે ઉતાવળથી બૂલ કરી તે એ સમજી ગયો, ફેરવી તોળવાની કળામાં તે પાવરધો હોવાથી તરત બોલ્યો, 'સાહેબ ! એ તો હું બીજા જ વિચારમાં હતો. લેવા બદોનાયની જગ્યાએ કાળુને ગોઠવવો ઠીક પડશે !'

'હા; અને લેવાને ચોવીસ કલાકની નોટિસ આપી દો !'

'બહુ સારું !' સિરસ્તેદાર નમોને સલામ ભરી બહાર ચાલ્યો ગયો.

તોપણ વિનાયકરાવે વૃદ્ધ લેવાને કંઈક મદદ કરી. બીજો દિવસે લેવાને સાહેબની હાજરમાં લાવવા માટે તેણે એક ટપો બોલ્યો. ડાસો હાજર થયો. સાહેબ પોતાના ઓરડામાં અધિકારીના રૂબરૂથી એકલા જ બેઠક બેઠા હતા. લેવાને બોલ્યા જ તે બોલ્યા, 'તુમહારા નામ લેવા બદોનાય ?'

'હા, હાં, સાબ !'

'તુમ બહે છુદે દો ગયે. સરકારકી ખૂબ નોકરી કીઈ. અને તો આરામ લીજ્યે !'

'હા હાં સાબ, ધોળાં નોકરીમાં જ ગયાં.'

'અચ્છા.'

લેવો તો એવી જગ્યામાં હતો કે સાહેબ લાંબી

નોકરી માટે કાંઈક ધનામ આપવાની ગોઠવણ કરતા હશે. એટલામાં સાહેબે કાગળમાંથી મોં ઊંચું કરી તેના તરફ ફરી સમાચાર સંભળાવી દીધા : ‘અચ્છા; તુમ વિનાયક-રાવકુ મિલો. તુમ્હારા હિસાબ કરને કે લીયે હુકમ દીયા ગયા હે : અબ તુમ આરામ લીજીયે !’

વજ્રપાત થાય તેમ લેંચો મૂઢ જેવો સાહેબ સામે ઊભો રહ્યો : પોતાની હદમાં અકસ્માત થતો બચી ગયેલો તે વાત તેને યાદ આવી. સાહેબ એટલા માટે પોતાને બર-તરફ કરે છે એ છેવટે સમજાયું. તે ગળગળો બની ગયો. ‘સાહેબ ! આજ હવે . . .’

સાહેબ બદ્રીનાથ તરફ નોંધ રહ્યો. બદ્રીનાથ એક ડગલું આગળ વધ્યો, ‘સાહેબ ! હવે ધરડેધડપણ શા માટે ભવ બગાડો છો ? આજ હવે મને કાણુ સંધરે ?’

‘ડોસા ! દીકરો છે ને ?’

‘હા, ના; પ્લેગ . . .’ બદ્રીનાથ વધારે બોલી શક્યો નહિ. ‘મારું જૂંપકું ને ઝાડવાં એ જ છોકરાં છે. હવે બેચાર છેલ્લાં વર્ષ ત્યાં ગાળવા દો.’

‘એ ફૂલિશ સેન્ટિમેન્ટલિસ્ટ ! (મૂર્ખ રોતલ)’ સાહેબે ડોસાના શબ્દોને માનસશાસ્ત્રમાં નોંખી નેયા !

‘ઠીક, ઠીક, એ વિષે વિચાર કરશું; નેશું. હમણાં નાઓ.’

પણ લેંચો બદ્રીનાથ તો વિનાયકરાવને મળ્યા વિના જ ધીમે પગલે પોતાને જૂંપડે ગયો. જે જમીન સાથે પચીસ વર્ષ બાળકની જેમ તે રમ્યો હતો તે જમીનને હવે થોડા

દિવસ માટે હોડતાં એનું જુદું હૃદય ધ્રુવનું હતું.

બીજો દિવસે વિનાયકરાવ ફરવા ગયો. બદીનાથની નોકરીનો એ હેતુ દિવસ દનો. લેયો જોડલા પર જ વિનાયકરાવની રાત જોતો હતો.

‘હા ! હાલી’ હોઈલ હા !’ એણે વિનાયકરાવને આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘નાહિ તુમાલા જાવે’ સારેલ. દુસરા મનુષ્યવાંચી નેમણુંક ઝાલી.’

બદીનાથ ગળગળો થઈ ગયો, પણ દિમનમાં આવીને બોલ્યો, ‘હાસે સવારે ?’

‘હા.’

અને વિનાયકરાવ તરત જ લેપાના પગમાં પગો !

‘અરે, અરે ! રાવ સાહેબ ! આ શું ?’

‘લેયાદાદા ! અહીંથી પરજાવાં હાસે મારે ઘેર આવજો. મને તમારા હોડરા જોવો માની ત્યાં રહેજો.’

‘અરે રાવ સાહેબ !’ લેયો ફિક્કું દર્યો, ‘એ તમારી ઉદારતા છે; પણ હું તો આટલામાં જ આ જમીન પાસે રહીશ.’

વિનાયકરાવે ધાર્યું કે બીજો દિવસે લેયાદાદાને ખરાબર સમજાવીશું. બંને બેઠ્યા ત્યારે લેયો આંખમાં આંસુ સહિત વિનાયકરાવને બેઠી પગો. બિલાડીનાં બેતણુ બચ્ચાં તો એના જુદું શરીર પાસે અટવાતાં જ હતાં.

‘રાવ સાહેબ ! આ તમને સોંપું છું હોં !’ જુદું એટલું જ બોલી ચક્રો ને બંને છટા પગા.

જોને વિનય કરતાં વિનય ન કરે ત્યાં તે વિનાયકરાવ આવ્યો હતો. પાની પણ પાકી રોકી હોય હાજર થઈ હતી. વિનાયકરાવ જોઈને પણ જોઈ, કાચબું બેળો દણ બદલે આવ્યો ન હતો. જોને માથે પાનીને પાસે બાળકાચું પણ પાસે નો પુરુષ ન હતો.

‘લેવાદાદા ! એ લેવાદાદા !’ કુળપીની બેઠકીનો માથાનું સ્વર એકાંત સીમામાં ફાટી આવતો હતો રાજી રતો.

‘લેવાદાદા ! આવો આવો, ડીંગરી દોર’ ખું.’

પણ લેવાદાદાએ જવાબ આપ્યો નહિ.

પાની વધારે મોટે સારે બોલી, ‘અને આ તમારી દિવાળીની લાપટી, દાદા !’

હવે વિનાયકરાવ બેઠકીને ત્યાં આવ્યો. ઝૂંપડામાં અડગ ને અડગ ૨૬ લેવાદાદા બેઠકીને નિર્મલે જાંબતા હતા. એના શરીરને ધસીને બિલાડીનાં બચ્ચાં બેઠકી રત્યાં હતાં ને બેઠકીનાં બચ્ચાં છેક એની પથારી પાસે બેસી કુળ સ્વરથી બેંબેં કરતાં હતાં.

વિનાયકરાવની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને તે અંદર ગયો.

પાની દાદાના શરીરને હલાવી હસતી હતી. અબધડી લેવાદાદા, ‘બેબી રહેજો પકડું’ કહેતા બેઠકીએ એવા વિનોદની આશાથી હાકરી આનંદમાં હસતી હતી. વિનાયક પાસે જઈ શરીર હલાવ્યું ને મોટેથી ખૂબ પાડી: ‘લેવાદાદા !’

ઝૂંપડીમાંથી કોઈ ન કાઢે માટે લેવાદાદા અડગ સૂતા રહ્યા.

વિનાયકરાવનેા સાદ ફાટી ગયેા, ને તેની આંખમાંથી
આંસુ ખરવા લાગ્યાં. તે પાની તરફ ફરીને બોલ્યોઃ
'પાની ! બેટા ! લેલાદાદા બોલશે નહિ.'

અને માની શકાય કે ન માની શકાય, પણ એ
નાની છોકરીએ લેલાદાદાના ચરીર પાસે જો રુદન કર્યું છે
તે હજી ત્યારે સાંભરે છે ત્યારે મારા જીવનમાં વીજળીના
જેવા અગ્નિકા વાગે છે. અનંત સમય ને અગ્રાધ આકાશ
ભેદી એ સ્વર ફરીફરી અથડાયા કરશે.

લેલાદાદાની વાડીમાં હવે કપારેય એવી સ્વચ્છતા
રહેતી નથી. હોસા બેસતા, ચકલીઓ બોલતી ને કાપલ
વાક ને વેલાની અંદર ચાલી જતી એવી સૃષ્ટિ હવે ત્યાં
નથી. કામ કરનાર આત્માને બદલે કામ કરનાર ચરીર
ત્યાં છે. વીસમી સદી કાવ્યમય જીવનને શું કરે ? સંસ્કૃત
અક્ષિતના ખાનગી ભાષ્ય જીવનને શું કરે ? મંત્રવાદ નિયમિત
જાતવને બદલે રસમય ચૈતન્યને શું કરે ? આ મંત્રવાદમાં
એક વખત જન્મત પણ મંત્ર જોડું જ બની રહેશે.

હૃદયદર્શન

પ્રેમાસક્ત રિયન એક અસ્ત્રામાં બેઠેલા વિચારના કુખમાં જન્મતા હતા તે પરીવર્તિત થાયા નવક દર્શિતેવના હતા. જક વળાં સુખન જેવા જન્મતા હક સ્ત્રીરૂપે પણ સમગ્ર પેલાનો પ્રાક વળાં સુખને દેશે; ને તેની દીવાનગની અંધાર આંખમાં વદાવજાની સિમિતના આવી ચર્પ હની. ચહેરા પર એકમે કરાણીયા તેની સખનાર્ષમાં નરમાદની છાપ આવી હતી. દીવાનગ સિમાર પૂરી કરી, છેલ્લો ફૂંક લઈ, સિમારનો કકો પારી બહાર ફેંકવા બેઠ્યા, તેટલામાં જ દાદરા પર દોર્ષકના આવવાનો અવાજ થયો.

નૃપુરના જંકાર પાછળ તરત જ રૂપાની ઘંટડી જેવો મધુર રણકાર આવ્યો, 'મામા ! તમે બોલાવો છો ?'

‘હા હા, બેટા લક્ષ્મી ! આવ.’

પંદરસત્તર વર્ષની ઠરસાદાર યુવતીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેના ચહેરામાં લક્ષ્મી નેટલી જ ચંચળતા હતી; ને !વલાસપ્રિય સ્વભાવની નિશાની તરીકે, તેની મસ્તીબેર આંખમાં જરાક વધારેપડતું પાણી હતું.

દીવાનજી ખુરશી પર બેઠા, ને સામેના કોણ પર ને બેઠી.
'લક્ષ્મી ! તને જોઈ વાન દરવી છે. તું જિલ્લિન છે,
એટલે જીવનની મંબીરના સમજી શકે છે. તેં દરે શો
વિચાર કર્યો ॥ ૧'

'શાનો, મામા !'

'સાંભળ; લલિતમોહન ઉપર તારું ધ્યાન ચોંટી છે !'

લક્ષ્મી શરમાઈને નીચું જોઈ ગઈ; અંગૂઠાથી ગોંધ
ખોતરવા લાગી; તેના ચહેરા પર આછી સુરખી ફરી વળી.

'જો બેઠા ! શરમાવાનો વખત નથી. સાંભળો બે.
તારું ચિત્ત કનૈયાલાલમાં ચોંટ્યું છે; પણ કનૈયાલાલ મૂખ ને
હાથ છે. તેને મેં દરનો સંબંધી જાણી ખાનગી કારભારી
રાખ્યો છે એટલું જ, આજી તેનામાં વિલાસી સ્વભાવ સિવાય
બીજો કશું નથી.'

લક્ષ્મી સાંભળી રહી. દીવાનજી આગળ વધ્યા, 'જો;
બની શકે તો લલિતમોહન તરફ મન વાગજો. જો મારો
ભત્રીજો છે. બસ દરે જા. આજથી પંદરમે દિવસે જવામ
આપીશ ના ?'

લક્ષ્મીએ જાણું જોયું. તે શરમને દહાવીને બોલી, 'ને
લલિતમોહન પર ચિત્ત ન ચોંટી તો ?'

'તો તને વીલમાં પચાસ દબર આપવાના લખ્યા ॥
તે રહ છે,' દીવાનજીએ જરાક કાક જવાબ વાળ્યો.

લક્ષ્મી કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ધેર ગઈ. ત્યાં કનૈયો
તેની રાહ જોતો હતો. એવટની ફેંચનની બાજરી, મોઢક
ચહેરા ને ખુશનુમા સ્વભાવ; બીજે જીવવાની બધી કળા

કનૈયામાં હતી. તે જરાક નીચો નમી, લળીલળીને સલા ફરી બોલ્યો :

‘પધારો ! પધારો ! આપને ક્યાંથી ધ્યાન હોય આ કનૈયો રાહ જુઓ છે !’

ધણા દિવસના પરિચયથી કનૈયાલાલ આટલી જ લેતો. વળી શેઠ પત્રાલાલનો તે ખાનગી કારભારી હોવાથી તે લક્ષ્મી શેઠની આશ્રિતા જેવી હોવાથી, આટલી છૂટમ લક્ષ્મી ભાગ્યે જ વાંધો ઉઠાવતી. તેનું મન આવાઆવ રમૂજભર્યા પ્રસંગમાંથી કનૈયા પર દ્યુ હતું. આ નાટ્ય આટલી સ્થિતિએ પહોંચ્યું ત્યાં રંગભૂમિ પર એક નવી આવનારે પ્રવેશ કર્યો.

‘ઓહો !’ કનૈયાલાલના હૃદયમાં તો સીમું રેડાયું પણ મોઢેથી ખૂબ ભાવ દર્શાવતો બોલ્યો, ‘લલિતમોહન તું ક્યારે આવ્યો ?’

‘કાલે જ રાત્રે.’

લલિતમોહન દિલ્હીમાં રહેતો હતો. તે અવારનવાર કાકાને ત્યાં આવતો. જહોરકામમાં ભાગ લેતો તેથી આખું દિલ્હી તેને ઝાળખતું. તેની ડોક્ટર તરીકેની ધીકતી કમાણી વધતી જતી હતી.

પંદર દિવસ તો આંખના પલકારા જેમ વહી ગયા. પંદર દિવસમાં લક્ષ્મી લલિતમોહનના પરિચયમાં પણ આવી. તેનો સ્વભાવ એવો ગંભીર હતો કે લક્ષ્મીએ વાતાવરણમાં મુંઝારું જતી. કનૈયાના લહેકામર્યા અવાજને સાંભળે ત્યારે જ આ ભારેખમ નરી સરલનામાં રસ રેડાય. લલિતમોહનની

એક વાનમાં લક્ષ્મી આનંદ પામતી, એની ભાવના પ્રલપ્ત કરવા લાગતી, પણ એના ભારેખમ વાતાવરણમાંથી છૂટકારાનો દમ ખેંચવા એક વાર કનૈયા તરફ ફરતી.

પણ એક વખત કનૈયાલાલે ચોતાનો ખરો રવભાવ દર્શાવ્યો, ને ત્યારપછી લક્ષ્મી સહિતમોહન તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાવા લાગી.

ઘાટા વાદળોથી આકાશ છવાયું હતું ને વરસાદ પડી બે ઘડીમાં તૂટી પડશે એવી આશા હતી. સહિતમોહન, એનો મા, કલ્યાણ નાયક ને લક્ષ્મી સૌ સગડી પાસે ગપ્પાં મારતાં બેઠાં હતાં. કનૈયાલાલ થોડે દૂર એક મૂલતી ખુરશીમાં પડ્યો પડ્યો દોંચકા ખાતો હતો. તે વખતે અરધા મીઠા જેવા એક ગરીબ માણસે આવી તેને પ્રશ્ન કર્યો:

‘શેઠ પનાલાલના કામદાર તમે ?’

‘હમ !’

‘આ ચિઠ્ઠી છે.’

કનૈયા ચિઠ્ઠી લઈ કસાણે મોંઝે મનમાં બોલ્યો, ‘વેઠ !’

લક્ષ્મી આ ફારસ જોતી હતી. તે દસનાં દસતાં બોલી:

‘શું છે, કામદારસાહેબ ?’

કનૈયાલાલે એકદમ ઉત્તર વાળ્યો, ‘આ તો કામદાર-સાહેબની ચિઠ્ઠી છે.’ અને એટલું બોલી સહિતમોહન તરફ હાથ કરીને તેની આગળ ચિઠ્ઠી ફેંકી.

સહિતમોહને ચિઠ્ઠી વાંચી કનૈયા તરફ જોયું; ‘કનૈયાલાલ, તારી મરઝરી ક્યારેક તો મરીબને ચાપડપ બને !’

નથી. વરસાદ આવ્યા પહેલાં ધર ફેરવી શકું તો ઊકરો બચી જાય. બેજવાળા ધરમાં માકું ઊકરું જરૂર નેમોનિયામાં હડપાઈ જશે.' "

'દા, બાપુ ! દા,' કૈનીવાલાએ કારકે મોઝે જવાજ વાળ્યો: 'જે આ કામદાર આવે છે, દો !'

લલિતમોહન એક પછી શબ્દ બોલ્યા વિના ચાલતો થયો. તે બહાર નીકળ્યો ન નીકળ્યો ત્યાં વરસાદ તૂટી પડ્યો. રાતના ધાડા અંધારને વીધીને આવતો કૈનીવાલાડનો દસવાનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો.

બીજો દિવસે લક્ષ્મીને ખગર પડી કે પેલા માણસનો ઊકરો બેજમાં બે કલાક વધારે રહેવાથી મૃત્યુ પામ્યો હતો. લક્ષ્મી મંભીર બની ગઈ. તેણે કૈનીવાને તેના ખરા સ્વરૂપમાં જોયો. કૈનીવાને મન જીવન પછુ જુગારની રમત હતી. તે આજે મંભીર બની લલિતમોહન પાસે લિખી હતી.

લલિતમોહને તેના તરફ જોયું: 'લક્ષ્મી ! તું આજ કેમ શતિ છ ?'

લક્ષ્મીના હૃદયમાં તોફાન મચ્યું હતું. આજે છેલ્લો દિવસ હતો. કૈનીવાલાએ સવારમાં મળ્યો ત્યારે વિદ્યાસની સાક્ષાત મૂર્તિ સમે તે લક્ષ્મીનું મન કમાવી ગયો હતો. નાજુક બાધો, મોઢક ચહેરા ને પાન માનેલા લાલ દોડમાં રહેલો અકથ્ય રસપ્રવાહ: કપાળમાં કીણી દીલી, છેલ્લો ફેસનના વાળ ને આંખમાં જાદુઈ લગક. કૈનીવાને કેમ ઊડાય ? આ તરફ લલિતમોહનના સાદા વેષ નીચે ચોપતો મુદર આત્મા, પનાલાલનો વારસ, ખરા મૃદુરથ ને લક્ષ્મીને

ગમે તેવો નિર્મળ સ્વભાવ.

આ બત્રેની પસંદગી વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ જામ્યું. અંતે લલિતમોહન તરફ જ મન ખેંચાયું. પણ લલિતમોહન સાદો ઠંડો પુરુષ હતો: મસ્ત રસિક નહિ.

‘લક્ષ્મી ? . . . . કેમ શાંત છે ?’

લક્ષ્મીએ અકથ્ય ભાવ દર્શાવતાં તસવારની ધાર જેવાં નેણુ ફેરવ્યાં.

ઠંડો લલિતમોહન શાંતિથી એક ડગલું આગળ વધ્યો. લક્ષ્મીનો હાથ પકડ્યો. લક્ષ્મી કાંઈ ખોલી નહિ.

‘લક્ષ્મી ! દીવાનજીએ શું કહ્યું છે ?’

‘શું કહે ? કાંઈ નહિ.’

તે તે મસ્તી ફરી દોડી ગઈ.

કન્યાલાલ નિરાશ થયો. લક્ષ્મી સામી મળી ત્યારે તેણે એક વાર તેને રોકવા યત્ન કર્યો. પણ એના રોષમાં જ એ ચાલી ગઈ. અંતે તો લક્ષ્મી અને લલિતમોહનનાં લગ્ન પણ થયાં.

થોડા દિવસ પછી લલિતમોહનને અચાનક જવાનું થયું. એક દેશી રાજા કાશ્મીરની સફર મારવા જતા હતા. લલિતમોહન લક્ષ્મીને પાછળ રાખી હાલમાં એકલો જ તેની સાથે ગયો. ન જાણ તો બહુ જ સારું ભવિષ્ય ખોઈ ખેસે તેમ હતું. લક્ષ્મી પાછળ રહી. પણ હજી કન્યાલાલ એના મનમાંથી તદ્દન ખસ્યો ન હતો.

લલિતમોહન કાશ્મીર ગયો. ત્યાંથી લક્ષ્મી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો.

એટલામાં એક દિવસ અચાનક લલિતમોદનના મૃત્યુના
માચાર વ્યાપ્યા. પાછા ફરતા દ્રેઈનમાં અકસ્માત થયો.
તેને તેમાં મૃત્યુ ખામેલાની નામાવસિમાં લલિતમોદનનું
નામ પણ હતું. શેઠ પનાલાલને ત્યાં પણ એક મંતાનપ્રાપ્તિ
ચર્ચ હતી, તે આ રીતે લલિતમોદનનો વારસાનો હક પણ
મળેલો હતો.

એક વખત આવળુ માસની બપોરે અંધારી રાત્રે
વરસાદના ઝાંટા પડવાની સફાઈ થઈ હતી. લક્ષ્મી એકલી
પોતાના ખંડમાં બેસી વિચાર કરી રહી હતી. કનૈયાલાલનો
અંતરમાં લલિતમોદનના મૃત્યુ પછી વધી ગયો હતો. લલિત-
મોદનના મૃત્યુથી પોતે નિરાશ હતી, તે કનૈયાલાલ વધારે
તે વધારે રસિક બન્યો હતો હતો. આજે સવારે જ તે
આજે હતો: ખૂબ છૂટથી વાનગીત થઈ હતી.

‘કેમ લક્ષ્મી ! પછી શો વિચાર કર્યો ?’ કનૈયાલાલે
સિત્તર ફૂંટતાં આ સવાસ સવારે પૂછ્યો હતો.

લક્ષ્મી નીચું જોઈ મર્મ, ને કહેવાનું નહું આંખથી
કહી દીધું.

કનૈયાલાલના રસકરતા શબ્દો આભ્યા, ‘લક્ષ્મી !
થોડો વખત થોભી જઈ, આપણે દમેસને માટે જોશઈ
જવું એ જ ઠીક છે.’

લક્ષ્મીએ હાથમાં માથું નમાવ્યું: ‘હાલે, પણ હાલ
તો તમે આવવાનું બંધ રાખો.’

‘એટલે પછી તને એક દિવસ નવીન લાગ્યું, નહિ ?’

‘ના, લોકને પણ જાણવાનું બંધ થાય. પણ મને એમ

લાગ્યા જ કરે છે, કનૈયાલાલ, કે લલિતમોહન જીવતા છે !’

‘અને તાર આવ્યો. છાપામાં નામ વાંચ્યું એ બધું જ ખોટું ?’

‘જીવતા હોય એ અમૂલ્યવિત છે.’

આમ સવારે બન્નેએ કબૂલાત કરી હતી, ને હવે અત્યારે લક્ષ્મી વિચાર કરતી હતી. એટલામાં તેના ખારણા પર બે દોરડા પડ્યા. રટવ પર ચાતું પાણી એમ ને એમ રહેવા દઈ લક્ષ્મી ખારણા તરફ ફરી, ‘કાણ ?’

‘હું !’ બહારથી સ્વર આવ્યો.

લક્ષ્મી ઊઠળતા પાણીમાં ચા નાખવા કબાટ તરફ ગઈ ને જતાં જતાં મોટેથી જવાબ વાળ્યો, ‘કાણ કલ્યાણ ? આવ; ખારણું ખુદ્દું જ છે.’

લક્ષ્મીએ જાણ્યું કે કલ્યાણ નાયક હશે. તે તો પોતાના ચાના કામમાં મશગૂલ હતી. એટલામાં આવનારનો પડછાયો તેની ખુરશી સામે આવી પડ્યો.

લક્ષ્મીએ એકદમ ડોકું ફેરવ્યું ને તેણે જે દસ્ય જોયું તેથી તે સડક થઈ ગઈ; એનાથી મોટેથી ચીસ નંખાઈ ગઈ: ‘તું કાણ ?’

‘હું ? તું મને નથી ઓળખતી શું ?’ આવનારે ધીમેધી જવાબ વાળ્યો. એના શબ્દે શબ્દમાં કરુણરસ વહેતો હતો: ‘હું લલિતમોહન !’

‘હે !’ લક્ષ્મી એકદમ ભડકી: ‘લલિતમોહન કે ભૂત !’

ફરસળધી પર લાકડી ધસાવાનો કડક અવાજ થયો ને લલિતમોહન આગળ વધ્યો.

લક્ષ્મીનું ખાન તરત તે તરફ ગયું. લલિતમોહન
લાડીની ધોડીની મદદથી ચાલ્યો હતો. તે એકદમ બોલી
છેડી: 'તું લલિતમોહન નથી: ના, તું લલિતમોહન નથી.'

લલિતમોહનના ચહેરા પર વિશાદની ઘેરી છાંય આવી.
તેના કદરૂપા ખેતરા ચહેરામાં, જાણે અજાણી ખદાર નીકળી
પડે તેવી મેઢી, માંસના લેચા જેવી ખોટી આંખ ફરકતી
હતી. એક દૂરે હાથ તદ્દન નિરાધાર જેવો લટકતો હતો.
તે અતિ ગંભીર કરુણ સ્વરે બોલ્યો: 'લક્ષ્મી! તું મને નથી
ઓળખતી! હું લલિતમોહન છું. રેલવેના અકસ્માતની
મંભીર ઈજાથી મારી આ દયા થઈ છે.'

લક્ષ્મીએ જાણે આ ખમાતું ન હોય તેમ મોં આગા
હાથ ઈંધે દીધા. તે ક્રુરતા સાદે બોલી, 'ઓ! તમે બધે
લલિતમોહન હો. પણ મારાથી આ જાણવું નથી! અરે પેલી
તમારી આંખ! પણ તમે તો—'

'મરી ગયો છું એમ તેં સાંભળ્યું હતું ને!'

'હા.'

'એ ખોટું: હું જીવતા છું!'

લક્ષ્મી ધરતી પર તેના ચરણ આમળ હતી પડી.
'લલિતમોહન, એક દવા કરો. મહેરબાની કરી હતા તેવા
જ રહો: પ્રગટ ન થાઓ.'

લલિતમોહનનો ચહેરો ગ્લાનિથી છવાઈ ગયો. પણ
તરત જ તેની આંખમાં સાધુતાનું તેજ ઝળક્યું. તે ધીમેથી
ભારપૂર્ણ સ્વરે બોલ્યો, 'અપ્રગટ રહું એમ તું કહે ?'

'હા.'

લલિતમોહનની આંખમાંથી આંસુ ખર્પાં.

‘મા ! તું મારી યાંત્રિકરી ડગાવે છે. એ વાત મૂકી દે તો ! એ વાત જ્યાં દે.’

લક્ષ્મી સમજી ગઈ; તે બોધ્યાયાત્મા વિના લલિતમોહનની પાસે બેસી ગઈ.

‘લલિતમોહન !’

‘મા !’

‘એક વાત સંભરે છે. મારો કાર્પ તારા જેવી જ અવસ્થામાં હતો. એની ખોડથી એ મમગીન રહેતો. મારી મા પાસે જ્યારે તે ધૂરંધૂરંકે રાતો ત્યારે માતા તેને માથે હાથ ફેરવતી કહેતી: ‘બેટા ! સ્નેહ દોષને પી જાય છે. દોષ ન પિવાય તો સ્નેહ ન થાય. જ્યારે સૌ ધિક્કારે ત્યારે આ બોળામાં એટલું જ વદાય ભરું દરો.’

‘હું કાર્પને ખીજવતી. કાર્પ તો નિચારે ગયો; પણ આજે એ પ્રસંગ મને વીધી રહ્યો છે. લલિતમોહન ! મારા કાર્પ ! એ સમય પાડો આજે ઈશ્વરે આપી પેટા દોષનું નિવારણ કરવાની અને તક દીધી !’

વેરાઈ જતા વાદળમાંથી આછી રોશની ખીલી રહી. તેના ઉત્તમમાં લલિતમોહન અને લક્ષ્મીની આંખો મળી: એકમાં આભાર, કરુણા ને આશ્ચર્ય દર્શાવે; બીજીમાં માતા જેવો નીતર્યો સ્નેહ, સ્ત્રીત્વની પૂર્ણાકૃતિ !

ખારા ચિત્રકાર ! આ ચિત્ર દોરી દે.

ખીલીપત્ર

૧. જુમે લિસ્તી

આણંદપુરના એ ખૂણામાં ઝૂંપડાં જેવાં માત્ર ત્રણ મકાનો પોતાના દેખાવથી આવતાંજતાંનું લક્ષ્ય બેઠી રહેતાં. જૂની ખોખડધજ આમલી ત્રણે મકાનોને ઢાંકતી, ચારે તરફ ગટરની દુર્ગંધ છૂટતી અને ધૂળના ગોટા બિડતા. પતરાનાં, પાટિયાનાં અને ગૂણિયાનાં, એમ અનેકરંગી થીંગડાં મારેલી ખડકી ખુલ્લી રહેતી. અંદર એક ફાટેલતૂટેલ સાદડી પર જુમે લિસ્તી પોતાનો ઢોઢો ગગડાવતો બેઠો હોય. જુમાએ સોનારૂપાનાં વાસણથી માંડીને ઠીકરાની કૂટેલી હાંડકી સુધી બધા તડકાછાયા બેઠેલ લીધા હતા. જનમ્યો ત્યારે શ્રીમંત માઆપને ત્યાં એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફર્યા કરતો. હજી એને સાંમરતું હશે કે પોતે દસ વર્ષનો થયો ત્યારે હાથી પર બેસીને પરણવા નીકળેલો. એ વખતે તેણે એક પાકો શોખની ખાતર પાળેલો. આજ અનેક રંગો બોયા પછી બન્ને જણા—વેણુ અને જુમે—સાથે રહેતા. વેણુ નામ વિચિત્ર હતું. પણ બ્યારે પૈસાની છોળ આંગણે રેલાતી

ત્યારે લુમાને અનેક મિત્રો હતા; તેમાંથી કેઈક સાદિત્વરસિક
હિંદુ મિત્રે પાડાને આતું કુમળું—વેલુ જેવું નામ આપી
દીધેલું. પછી તે એ આફયું. લુમો લક્ષ્યાધિપતિ દત્તો;
મિખારી બની ગયો. વળી ચાપો, પાછો પાપો; અને આજે
ઉવટ આ ત્રણ વૃદ્ધો ઝૂંપડામાં એનો બધો સામાન સચરાઈ
રહેતો. એકમાં વેલુ બંધાતો; વચ્ચે બારણું હતું તેમાંથી શેડ
ને નોકર આખો દિવસ એકબીજા સામે જોઈ ને બેસી રહેતા;
અને ત્રીજા ઝૂંપડામાં ધાસ ભરાતું. અનેક મિત્રો આખ્યા,
મયા, મલ્યા અને દલ્યા માત્ર લુમો અને વેલુ બાગપલ્લવી
આજ સુધી અખંડ રહ્યા હતા.

આજ દવે વેલુની પીડ હિપર મોટીમોટી મસક ભરીને
લુમો સવારના પાંચ વાગ્યામાં નીકળતો. વેલુની ધંટડી ધીમે
વાગતી હોય, ને પાછળ લુમો એકાદ મઝમ કે ગીત લલકારતો
આફ્યો જતો હોય. બારણેનારો પાણી ભરી દીધા પછી
શેડ ને નોકર બંને પાછા વળતા. લુમાએ એક પૈસાનાં
માળર, કે બહુ તો દામેદાં કે બાજ પોતાના શાક માટે
અને બધા ભરીને મદન—જેને વેલુ પાછળથી ખાતો આવતો
હોય—પાડા માટે લીધાં હોય. બસ દમેશની આ ખરીદી.
આ જીવન ને આટલું કામ. એથી વધુ કચારેય કરવું નહિ,
કેઈ વધુ કામ આપે તો લેવું નહિ, ને ધરાક હોય તેમાંથી
ધરે તો બીજાને ધરાક ચલા કહેવું નહિ જપોરથી માંડીને
છેક સાંજ સુધી લુમો દોઢા મગગળ્યા કરતો, અને તેના
મંગીનમાં લીન થયો હોય તેમ, પેલો પાડો પલ્લુ માખીને
ઘીકડવા દાન ફફડારતો આંખ મીચીને લિધનો હોય કે જગતો
મૃતો હોય. શેડ ને નોકર જપોરથી સાંજ સુધો સામસામે

એકખીજાને નિહાળ્યા કરતા !

છેક સાંજે બન્ને મિત્રો ફરવા નીકળતા અને નદીના કાંઠા સુધી જઈ પાછા વળતા. વખતે સવારે કામ થોડું હોય તો સવારે પણ નીકળી પડતા.

એક દિવસ સવારમાં પાંચ વાગ્યે આ પ્રમાણે બન્ને ફરવા નીકળ્યા. જુમાનો વિચાર હતો કે પાડો થોડુંવણું ચરે તો સારું. પણ વેણુને લાગ્યું કે એમ બહાર ખાતા ફરવું એ ગૃહસ્થાઈનાં લક્ષણ નહિ ! એટલે જુમો ખવડાવવાનું કરે તોપણ પાડો રણુદીને સામે ઊભો રહે, અને ‘ના, નહિ ખાઉં’ એમ સ્પષ્ટ સંભળાવી દે !

અને જુમો ચાક્યો. ‘ચાલ ત્યારે, ઘેર જઈ ને ખાજે. તને પણ લાડ કરવાની ટેવ પડી છે !’

વિજય થયો હોય તેમ પાડો આનંદમાં રણુકયો, પોતાના પૂંછડાને ખરડા પર પછાડ્યું ને જુમાની સામે જોઈ કાન ફફડાવીને ‘રણુક’ કરતોક ને ચાલ્યો. જીતના આનંદમાં પહેલાં તો એ થોડુંક દોડ્યો.

‘જો ! જો ! હવે પાછો વાળું કે ? દોડવાનું છે ?’ જુમાએ મોટેથી ઠપકાની ખૂમ પાડી પણ તે પહેલાં તો વેણુ રસ્તે ચડી ગયો હતો. રસ્તામાં આડે રેલવેની સડક હતી. જરાક ઊતાવળે ચાલતાં, પાડાનો પગ રેલના બે પાટાની વચ્ચે આવી ગયો. પગને કાઢવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાગટ. ધબ દઈને તે નીચે બેસી ગયો, ને જેમજેમ પગ કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો તેમતેમ વધારે ને વધારે ભરાતો ગયો. જુમો પાછળ હતો. શ્વાસભર દોડ્યો આવ્યો; તેણે આવીને પાડાનો પગ લઈ આમતેમ મચડ્યો; પણ બધું બ્યર્થ !

આણું અંધારું ને આહો. ઉત્તસ દનો. થોડે દૂર સિખવનો દાણો નમેથો દેખાનો દતો. જુમાના પેટમાં કારકો પડોઃ માઠી આવશે તો !!

તે એકદમ રસ્તા તરફ દોડ્યો સવારના વહેલા ફરવા નીકળેલા બે શોખીન જુવાનને તેણે આવતા જોયા, તેમના એકે દાથમાં નેતરની સોટીઓ લીછગની હતી અને ખુલ્લુમા હવા લેવા માથા પરથી રોપીઓ ઉતારી બીજા દાથમાં લઈ લીધી હતી. ગાંડો દોડે તેમ જુમો દોગો.

‘એ ભાઈચાજ ! મારો વે... મારો પાડો. અજધડી કપાઈ જશે. જુઓ પસે જુઓ—પેલા પાટામાં સપડાયો છે !’

બંને જણાએ જુમાએ દેખાડ્યું ત્યાં જોયું. કાંઈક કાગુંકાગું તરફડતું લાગ્યું.

‘શું છે ?’

‘મારો વેલુ—પાડો !’

‘ઓહો !... જા જા, ફાટકવાળા પાસે દોડ...’

‘તમે માખાપ, ટેકો દો તો પત્ર નીકળી જાય, જીવ બચે.’

‘અમે ? હું દોડ—દોડ—ફાટકવાળાને ઠહે,’ એમ

કદીને એ બંને જણા તો આસતા થઈ ગયા ! જુમો ફાટકવાળા તરફ દોડ્યો, પણ ધરમાંથી આવતા ધંદીના અવાજ સિવાય કોઈ માણસ ફરકતું લાગ્યું નહિ. એટલામાં ઊંટ માડીની સિસોટી મેંજાઈ. જુમાએ ચારે તરફ એક નિરાશ દટિ ફેંકી. પણ માણસનું કોઈ હંકું સરખુએ જણાયું નહિ. અપાટાબંધ સિગ્નલના થાંભલા તરફ દોડ્યો સાકળ ખેંચી. ધંદીના અવાજમાં તેનો સાદ સંજગાય તેમ હતું નહિ ! તેણે જોરથી બારણામાં પાટું માર્યું.

‘એ કાણુ?’

‘એ ચાલો ! ભાઈ—અહુન ! સિગ્નલ ફેરવો; મારું જનાવર કચરાઈ જશે.’

‘ધેર કાઈ ભાઈ માણસ નથી,’—અસ, આટલા બેદરકાર જવાબની સાથે જ ઘંટી ફરીથી ગાજવા મંડી.

હવે ટ્રેનનો અવાજ પણ સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો.

‘દોડો ! દોડો ! . . . મારું જનાવર કપાય છે !’
જુમાએ હતું તેટલું બળ ફરીને ચીસ પાડી; પણ એના કર્કશ પડ્યા સિવાય શાંતિ જેવી હતી તેવી જ રહી !

જુમાએ આકાશ તરફ જોયું. હેઠ્ઠો તારો આયમતો હતો. અજવાળું વધવાને બદલે ધુમ્મસ પથરાતું હતું. ગાડીનો અવાજ તદ્દન નજીક આવતો હતો. તેણે પોતાની લાકડી ફેંટી દીધી.

‘યા પરવરદિગાર !’ તેણે મોટેથી ખૂસ પાડી.

એટલું બોલીને જુમો એકદમ દોડ્યો. બ્યર્થ મહેનત પછી વેણુ ચાકીને હાંફતો પડ્યો હતો તેની ગાદમાં ભરાઈ બેઠો. વેણુએ તેને શાંત રીતે અજવાળ્યા કર્યું.

‘દોસ્ત ! ભાઈ ! વેણુ આપણે બન્ને માથે છીએ હો !’
અને એમ કહીને જુમો તો છેક તેના પગ પાસે પડ્યો.

દર પળે ટ્રેનના ધમકારા વધ્યા. સિસોટી પર સિસોટી ચર્ચ. જોસઅંધ ફરતાં પૈડાં સંભળાયાં. જુમો વેણુને બેટી પડ્યો, પણ જેવી ગાડી છેક પાસે આવી કે તરત જ, પોતે બેમાન ચાપ તે પહેલાં વેણુએ માથું ઊંચક્યું, અને પોતાના શેઠને બચાવવા, એકઝપાટે માથું મારીને તેને પાટાથી દૂર ફેંટી દીધો !

વેણુ પર ઘર્ષને બાખી દેન ચાલી ગઈ. તેના ધનધનતા લોહીના પ્રવાહથી જુમાનું દિયું જાળીતું ગયું. તેને કળ વળી ને બેઠો થયો, ત્યારે લોહીના આબોચિવામાં દંડાયેલા ચોક્કા છુટાછરાવા ભાગ સિવાય તેના ખારા મિત્ર વેણુનું કાંઈ પણ નામનિશાન રહ્યું ન હતું !

દલ પજુ દમેણાં જુમો સવારમાં જ એકલો, અર્થાત એ રરતે ફૂલ લઈને આવતો દેખાય છે, અને એના એક માનીતા પર્યટર પર ફૂલ મૂકીને ‘વેણુ ! . . વેણુ ! . . વેણુ ! . .’ એમ ત્રણ જૂમ પાડીને ચાલ્યો જાય છે !

૨. લીજી

સાંજના સાત થતા આવ્યા હતા, અને હોયે ચડેલા મિલના ધુમાડા નીચે જતરીને વીજળીની રાચનીને ઝાંખી કરી રહ્યા હતા. મોટર, ગાડી સાદકલ અને માણસોના કારથી બળર બરચક્ર હતું. અકસ્માતથી બચવા માટે હું ફૂટપાથ પર ચાલતો હતો.

મગજમાં આટલી ધૂન હતી કે આજે જને તો ‘પ્રાંતલા’ વિશે જુદાજુદા લેખકોએ દસવિંશ મનનો અભ્યાસ કરી લેવો. એ જ ધૂનમાં આગળ વધ્યે જતો હતો.

‘એક દંગાલ પર ઈની રદમ કરો !’

દંડથી બોલાયેલા આટલા ચબ્દોએ પગને આગળ જતાં થંભાવ્યા. પાછા ફરીને જોયું તો હું ત્રણ દરવાજા પાસે ઢોળો હતો. ફરી એ જ ચબ્દો સંભળાયા. મેં ‘ડાકું’ જરાક ખેંચ્યું. તો બે દરવાજા વચ્ચેની સાંકડી કમાનમાં એક અત્યંત

કંગાળ સ્ત્રી બેઠી હતી. એટલી વારમાં તો મને રસ્તા વચ્ચે બિભેલો જોઈ ને ફેટલાક માણસો ધક્કા મારીને આગળ ચાલ્યા ગયા હતા.

એવામાં વચ્ચેના સરિયામ માર્ગ પર એક નાના છોકરાને રસ્તો ઓળંગતાં મોટરના મોંમાં—મૃત્યુના મુખમાં જતો જોઈ મારી રાડ ફાટી ગઈ! સદજ જ એ તરફ હું દોડ્યો. પણ તે પહેલાં તો શોકરે અત્યંત ચાલાકીથી છોકરાને ઉગારી લીધો, ને તેની મા આગળ વધીને હાંફાહાંફાઈ દોડતી હતી તેના તરફ એક કપડાભરી નજર નાખી હોર્ન વગાડી મોટર આગળ ચલાવી મૂકી. હું પાછો હડ્યો, ત્યાં એક જણા સાથે ભટકાયો: ‘ માફ કરજો માસ્તર, ’ કહીને એક જણો ભટકતો ચાલ્યો ગયો; ને એટલામાં તો પેલી કંગાલ સ્ત્રીના એના એ શબ્દો ત્રીજી વખત સંભળાયા: ‘ એક કંગાલ પર ઈતની રહમ કરો! ’

એ સ્ત્રી બેઠી હતી તે ખૂણામાં અંધારામાં મેં નજર ફેરવી. તેના પગ પાસે ઉઘાડે શરીરે ત્રણ છોકરાં મૃતાં હતાં, ને તેના બોળામાં એક નાનું બચ્ચું દયામણું મોં રાખીને, આવનારનનારની સામે જોયા કરતું હતું. બાઈ અશક્ત હતી, ને મરીખી તેના પર અસહ્ય ભુલમ કરી રહી હતી. બિંડા ખાદ્ય જેવી આંખોમાંથી તેજ પરવારી રહ્યું હતું. પોતે છોકરાં માટે જ જીવનદોરી લંબાવતી હોય એમ તેના મોં પરથી દેખાતું હતું. મારો હાથ એકદમ ફાટના ખીસામાં પડ્યો. એ ખીસાએ બે કલાક પહેલાં જ કલદાર રાણી-લાપતા રૂપિયા સાથે ભદ્રમાંથી શહેર તરફ મુસાફરી કરી

હતી. પણ અત્યારે તે ભોઠો પડ્યો, માત્ર ત્રણ પૈસા જ દાગે ચાયા. નવ વ્હાના સિનેમાએ ને રોકડા સવા છ વ્હાના લક્ષ્મીવિલાસ દોરેલે છપાડી લીધા દના. 'સાધારણ માણસોના આવા તદ્દન સામાન્ય વિશ્વાસમાંથી પણ ધણી જાણ્યું પેલી શકાય તેમ છે,' એ પસાર ઘર્ષ જતા વિચારની સાથે દાઘ ખીસામાંથી બહાર આવ્યો. ત્રણ પૈસા પેલી બાઈના દાઘમાં પડ્યા, ને પૈસાના ખખટમાંથી જાગેલું એક ટોકડું અને ફરી સળાવે તે પહેલાં જ કું દૂર ઘર્ષ ગયો. પણ અનાપાસે જ ઠોકરના શબ્દો કાન પર પડ્યા: 'મા ! કાંઈ આવતું છે ? શું છે લાવ, જોઈ !'

'આવતું તો બાઈ લાવે ત્યારે . . . પણ એ ગયો ક્યાં ? ક્યારનો ગયો છે.'

પાછળથી લારીવાળાનો 'દરો, બાઈ, દરો' નો અવાજ આવતાં કું એક તરફ ખસ્યો, ને 'સ્થો સિંગોડે' વાળા એક જ જાનના સ્વરોની વચ્ચે ઘર્ષ પડ્યો પર ચડી ગયો.

ફોનોની ઝાંઝડીઓ પર, નાળિયેર પર, સાણુ પર, ગ્રાળ પર, એમ અનેક પદાર્થો પર ફરતી દૃષ્ટિ સામેના રસ્તા પર મીઠાઈની જે દુકાનો છે તેની આગળ જામેલી લોકોની ઠઠ તરફ એવાઈ. કાંઈક તહેવાર હતો ને બને દુકાનદારોએ રોટની ફરી હતી. મારા પગલાં સદજ તે તરફ વળ્યાં.

દુકાનમાં ગોઠવેલી મીઠાઈને જોવા માટે જ ધણીખરા ગેબા દના. ધડીમાં રોટની ચાપ ને હોલાપ એવી, દુકાનના પાટિયા પર ગોઠવેલો વીજળીની બીજોળો પર કેટલાકની

નજર ચોંટી હતી. ત્યાં વળી એક નાની સરખી આગગાડી આવળ કરી રહી હતી. કેટલીક પારસી ખાઈ એા મીકાઈની ખરીદી કરતો હતો. પણ સૌથી દૂર ખૂણામાં, એક નાનો દસઘાર વર્ષનો છોકરો, અત્યંત તૃણાથી, અનિમેષ દષ્ટિએ મીકાઈના યાળ તરફ—ખાસ કરીને સૌથી આગળ પડેલા પીળી જલેખીનાં ચક્રચક્રિત ગૂંચળાઓ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. અચાનક મેં એને જોયો. લક્ષિતાવથી જાણે એની દષ્ટિ ત્યાં ચોંટી રહી હતી.

એના અંગ પર એકે સાળું લૂગકું ન હતું, કે એના ચહેરા પર આશા, નિરાશા કે એવા કોઈ જાતના લાવ ન હતા. એની પાછળના અંધારામાં એ મિયાંભાઈ ઊભાઊભા વીજળીની આ ગોડવણ પર ક્રૈક તક ચલાવતા હોય તેમ લાગ્યું. હું ધીમેથી ગાળ ચકરાવો ખાઈ પેલા છોકરાની પડખે—પણ જરા દૂર અંધારામાં જઈ ઊભો ને એના પર નજર ઠેરવી. તે શાંત—હીન બનીને જલેખી નિરખી રહ્યો હતો.

અચાનક રોશની જરા મંદ થઈ. લુગલુગની સમાધિ પછી પ્રાપ્ત થયેલું કોઈ પ્રિયદર્શન લુપ્ત થવાનો ભય હોય તેમ, એ રોશની મંદ થતાં જ દુકાન તરફ જરા ખસ્યો. એની આ સમાધિથી આકર્ષાયેલા એક લુવાને મારા તરફ જોઈને હાસ્ય કર્યું; પણ મારા તરફથી કશો જવાબ ન મળતાં તે દુકાન તરફ વળ્યો. પાશેર જલેખીનું પડીકું બંધાયું ને તેમાંથી એકાદ કાઢીને ખાતો ખાતો પેલા છોકરા પાસેથી પસાર થયો. અરંધી આશામાં, અરંધી ઘેલછામાં, પેલા છોકરાએ જરાક દુયેળો લંબાવી. સુગંધ લઈ શકાય એટલે

નહીં પડીકાવાળા લુવાન સાથે જસેત્રીને પમાર થતી
તેઈ તેનું મોં પાણીપાણી ચર્ષ ગયું. તે પગના અંગૂઠા પર
જરાક ઊભો થયો, નીચો થયો, ફરી ફરી જિયાકયું: અને
તરત જ નીચા ચર્ષ પોતાનો બોંદો પડેલો હાથ તેણે પોતાના
લધરવધર કંઠાલ પહેરણમાં છુપાવી દીધો.

પણ એ અરધી મિનિટમાં તો તેનો ચહેરા ભારે દુઃખનો,
લાલસાનો ને જળરહસ્ય વાળનો પરાકાષ્ટા અનુભવી ચૂક્યો હતો.

પાછળથી મોટરના બૂંઝાનો અવાજ થયો; આમળથી
'એઈ-આખ પણ નથી કે શું?' એમ કોઈ પાગસી બાનુની
સાથે આવેલા પટાવાળાએ ધમકાવ્યો, ને પાસે ઊભેલા કોઈ એ
'જ-જ-જ-અહીં કેમ ઊભો છે? તારે શું લેવાનું છે?
શિખારમટા! તારે શું લેવાનું હોય?' એમ કહી તેને
ધિક્કાર્યો. બધા વેગને દાખનો હોય તેમ તેધામે, દદ પગલે
પાછો હાથો: એકદમ દુકાન પરથી નજર એચી લીધી, ને
અત્યંત આર્નસ્વરે ફિક્કા દાસ્ત સહ બોલ્યો, 'હા બાઈ,
માયું! હું સવારનો બૂખ્યો છું; પણ મારે શિખારીને શું
લેવાનું હોય?' તેણે જોરથી મૂઠી વાળી. અંદર ખખડેલા
પંસાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંજગાયો. એક પણ દષ્ટિ પાછળ
ફેંક્યા વગર તે ચાલ્યો ગયો.

આ બધા વ્યવહારથી ખિત્ત ચર્ષને 'આ મનુષ્યત્વનું
મારે અપમાન છે. ઓમતોએ...' એવી વિચારચેણીમાં
હું સમાજવાદનું મૂળ શોધનો હતો, ત્યાં તો તેને એટલી વારમાં
મેં સામેની જાળર પર હતાવળે પસાર થતા જોયો.

ધુમાડા વધારે નીચે ઊતર્યા હતા ને ઘાટા થયા હતા, વીજળીનો પ્રકાશ ધૂળની ડમરીમાં ઢંકતો હોય તેવું લાગતું હતું. પ્રેમાભાઈ હોલની સભામાંથી પાછા વળનારા, ભાપણુ વિષે રાખેલી આશા અને પરિણામની નિરાશા વચ્ચેના તફાવતને સાંધવા યત્ન કરતા જતા હતા, અને ‘એ ભાઈ, એ બાઈ’ ના ગાડીવાળાના લહેકાઓ મોટરના અવાજમાં ઢંકાઈ જતા હતા. ત્યારે, એ બધાથી પર, આ લિખારી, એક દુકાને ઊભો રહી છ પૈસાના દાળિયા બેખાવતો હતો. અચાનક મને પેલી ઓના શબ્દો યાદ આવ્યા. અરે, કદાચ એ દરવાજાની સાંકડી નેળમાં સડતા કુટુંબનો આ છોકરો સ્તંભ હશે! કદાચ શું? એમ જ હશે. સામેની જ દુકાને, નીચે બેસીને, ધૂળમાં પોતાનું ચીંચરું પાથરી તેમાં એ દાળિયા બાંધી રહ્યો હતો, તેણે એક મૂડી તેમાંથી ભરી, વીજળીના પ્રકાશમાં એ મૂડીને અધ્ધર જતી મેં જોઈ, અને એને ઝડપી લેવા આતુર મોં પહોળું થતું દેખાયું.

‘એક આઈસક્રીમ સોડા—’ પાસેની દુકાન પર કોલેજના વિદ્યાર્થી જેવા કોઈ ભાઈએ ઓડર મૂક્યો: ને એટલામાં તો સામેથી તેના બેએક મિત્રોએ હસતાં હસતાં આવીને વાંસામાં ધગાક, ધગાક, પોલા હાથની ચપાટો લગાવી.

‘ભાઈ, બીજી ત્રણ આપજો,’ કહીને તે એમની સાથે વાતે વળ્યો. એમના પરથી ફરેલી મારી નજરે પેલા લિખારીના મોંને બંધ ચર્ચને નીચે આવતું જોયું. તેનું વદન કરમાઈ ગયું હતું, ને તેણે ભરેલી દાળિયાની મૂડી એમ ને એમ ચીંચરામાં પેસી જતી હતી! બૂખનું દુઃખ ગળી

જઈને ચીંથરું વીંટાળી તે ત્રણ દરવાજા તરફ ચાલ્યો.

અને પેલી ઓ પાસે જ ગયો. પેલાં છોકરાં અને વળગી જ પડ્યાં, ને ઓએ પોતાની ફાટેલવૂટેલ ગોદડી પર તેને બેસાડીને પૂછ્યું, 'બેટા ! તે કંઈ ખાધું ?'

મારા અંગેઅંગમાંથી ટાઢની ચમકારી પસાર થઈ ગઈ.

'હા, મા !' તે શાંતિથી બોલ્યો, 'મેં તો બહુ દાળિયા

ખાધા, ખૂબ પાણી પીધું ને પછી આપ્યો.'

'અત્યાર સુધી ક્યાં રોકાણો'તો, બાઈ !'

'મા ! પેલી જલેબીની દુકાન છે નાં, ત્યાં એક રોટિયે

મને જલેબી ખવડાવી !'

'હેં !'

'હા, મા.'

'અમારો બાગ—અમારો બાગ,' કહેતાં છોકરાં ફૂદી

પડ્યાં છોકરો ચરમિદો થઈ ગયો. માએ તેની સામે ઠપકાથી ને સંતોષથી જોયા કર્યું.

'બેટા ! એવું હોય તો પોતાનાં બાઈદરદારો મારે થોડુંક

રાખીએ ! તું તો મોટો તારાં પાળ્યાં આ મોટાં ધાય તેમ છે, દાળિયા ક્યાંથી મદયા ?'

'જરૂર સાર્યો તેનાં દસ પૈસા આપ્યા ને ?'

'હા . . . કેટલા પૈસાનાં દાળિયા લાભ્યો ?'

'૭ . . . ૭ . . . ૭ . . .' એમ બોલનાં બોલનાં તેણે છેવટે

ફદી નાખ્યું, 'દસ.'

આનાં જીવનને જરાક ટોચે આપ્યો હોય ! જયારે જ

બિખારી ગણી ઘણી વખત આપણે ઉદ્યોગ કરવાનો ઉપદેશ

ચાપીએ કીએ; પણ ત્યાં છોકરાને આંડ માટે જલેખી જતી હતી, દાગિયા ન ખાધા અને ખોટું બોલ્યો. એને મદદ . . .

હિનાવગચી ખીસામાં ગમેસે દાગ પાડ્યો ક્યો. ધોળીનો ધોળેશ ફાટ ચાલે જ પડેરેસો દોનાચી સાળગમનીની મોડીક ત્રીણી રેતી જ દાગ સાથે ગોંટી. મેં રોટલ ને ચિનેમાને ચાલે ખીજ વખત સંભાળ્યાં !

છેક એમની પાસે સરીને મેં કહ્યું, ' છોકરા ! તારું નામ ! '

અનિશ્વાસભરી રીતે એ મારી સામે નેઠ્ર રથો. અત્યંત ખ્યારથી તેનો દાઘ દાઘમાં લપ્તને મેં કહ્યું, ' છોકરા, તેં જલેખી ખાધી એ તો મેં નેઠ્ર, દાગિયા ખાધા એ પણ નેથું, પણ તારું નામ તો બોલ ! '

પોતાની વાત ક્યાર્થ ગઈ જલણીને તેણે લુચ્ચાઈમાં જરાક મોં મલકાવ્યું ને નીચું નેઠ્ર બોલ્યો, ' મારું નામ બીખુ, સાખ ! '

૩. અરીસો

દિલ્હીના લાહોરી દરવાજા પાસે આવેલા એક મુંદર રોનકદાર મકાનમાં પચીસેક વર્ષનો એક લુવાન બેઠાબેઠો નવા ખરીદેલા આરસામાં પોતાનું મોં જોયા કરતો હતો. લુવાન અવસ્થા, ગર્ભશ્રીમંત પિતાનો પોતે પુત્ર, અસલી તુટીં લોહીની માતા, અને કુદરતે પક્ષપાત કરીને આપેલું સરીર,— એ બધાનો યોગ થવાથી, લુવાનનો ચહેરો ખરેખર મુંદર લાગતો હતો. અને એ સૌન્દર્ય પર મુગ્ધ થઈને પોતે પોતાને વારંવાર જોયા કરતો હતો. તેણે પોતે પોતાના પર મોહ પામીને અરીસામાં પડેલા પોતાના અતિર્થિબને એક મીઠું લાંબું

ચુંબન લીધું, અને પોતાને કાંઈ ભોતું તો નથી ના, એમ જણવા માટે પાછળ દૃષ્ટિ ફેરવી.

તરસી, રાગભરી, વીજળીના ચમકારા જેવી દૃષ્ટિથી એક જુવાન સ્ત્રી તેને જોઈ રહી હતી. તેણે ચમકાવ દર્શને અરીસાને નીચે ઝૂકી દીધી. પોતે અરધો બેઠો યઈ ગયો. પછી પાછો તરત જ ખુરશી પર સ્વસ્થ યઈને બેઠો. ફરી તેણે દૃષ્ટિ ફેરવી ત્યારે તે સ્ત્રીને તેણે ઝડપથી પાછી ફરતી જોઈ. એ જ!—મીઠું ટાણું! આશ્ચર્યની આંધળાવાળાં એના પાડોશીની સ્ત્રી અથેશા. અત્યારે કાંઈ કામે આવી હશે.

પ્રુથ્વુમા પ્રભાત ખીલતું હતું. તે ક્યારનો બિંપો હતો. પોતાના બગીચામાં જરા લટાર મારતો ફરતો હતો. શુદ્ધાબની પાંખડી પર જામેલાં સુપારજિંદુ જોઈજોઈને હસતો હતો. ઉપર આશ્ચર્ય તદ્દન સાફ હતું. નીચે પૃથ્વી ચોખ્ખી હતી. ક્યાંય મેલ કે કાષ ન હતો. અચાનક તેની દૃષ્ટિ સામેની મેડી ઉપર પડી. પોતાના બાલને સમારતી, મંદ સ્મિત કરતી અથેશા ત્યાં બિભી હતી. એ મંદ સ્મિત પોતા માટે છે એ વિચારથી, અનેક ફૂલછોડની પાંખડીઓ ખેંચતો તે આગળ વધ્યો. એના ફક્કાટ કરતાં આવરકોટથી ધણું ફૂલ ખરી પડતાં હતાં. આજે એના જીવનમાં અજળ સ્ફૂર્તિ હતી. આજે અથેશા એને જોઈને હસતી હતી. તે જુસ્સાથી, રાગથી, વેગથી આગળ વધતો હતો.

નીચે રસ્તા પર કાંઈ બિંબુ રહીને અથેશા સાથે વાન કરતું હતું, અને અથેશા તેની સાથે વાન કરીને દસી રહી હતી !

પ્રજાનનો પ્રશ્નનુમા મંદ સગંધી અનિદ્ર વહેતો હતો, પણ તેની દષ્ટિનાની મીઠી લહેજતમાંથી તે જાગ્યો જ નહિ. જે જોયું તે ખર્ષ ખટું હતું. જનાં અગેશાનું સિમન પોતા માટે હતું તે પણ ચોટયું જ ખટું હતું. એ સ્વપ્નનો તે પૂજારી બની ગયો.

ધણા દિવસ ચાલ્યા ગયા છે. કાંઈ નવીન નથી. પણ તે પેલા સ્વપ્નની—દષ્ટિનાની હસતી અગેશાને પૂજે છે.

એક વખત બપોરે એણે પોતાના માથામાં ચમેલીનું તેલ નાખ્યું હતું; ફેરા બરાબર સમાયો દના; મિટાન પર લીધેલા પાનથી દોઢ ચણોડી જેવા લાઝ બન્યા હતા; આંખમાં રાગ હતો; મગજમાં ઘેન હતું; શરીરમાં ધ્રુકનો વેગ હતો. તેણે સહજ જ પોતાનો નવો અરીસો હાથમાં લીધો.

એ અરીસામાં એનું મોં કેવું સુંદર, સુ-રસ લાગતું હતું ! જાણે રસનો અવતાર !

તેણે પોતાના ચહેરાને ફરીફરી નિહાળ્યો અને . . . છેવટે, પોતાને મોહ થાય તેવા પોતાના ચહેરા પર, તેણે એક વખત સુખન લીધું. તેણે અરીસાને હોડથી દૂર કર્યો ! . . . પણ . . . . પણ . . . . આ શું ? તે આભો બની ગયો ! અરીસાને દૂર કરતાં જ અંદર અયેશાની હસતી મુખમુદ્રા તેણે જોઈ ! અને અરીસા પર જ્યાં તેના હોડની તાજી છીનાશ હતી ત્યાં જ, જાણે એ છીનાશને પોતા પર લઈ લીધો હોય, તેવાં અયેશાનાં બે સુંદર નેણ હતાં.

આજે તેણે પાછળ જોવાનું મન ન કર્યું. હતો તેમજ

ઝરીસો રાખીને તે ધડીભર થઈયો. થોડી વારમાં દસનીદસતી અયેશા પાછી ફરતી લાગી. તેણે પાછા ફરી જોયું. સામેની મેડીમાં અયેશા પોતાના ખંડમાં પાછી ફરી રહી હતી. એ જ આસમાની જોડણી અને એ જ વીજળાનો વેગ !

તે ઝરીસા પર જોઈ રહ્યો. જાણે અયેશાએ તેને સ્પર્ધ કર્યો હોય તેવો અકથ રામાય તેણે અનુભવ્યો. અને પેલા ઝરીસા પરની બીનાસ ! આજે એ બીનાસ એને વધારે મોઢક લાગતી હતી : એ બીનાસમાં રાગ ભર્યો હતો : એનું ચાલત તો એને સાચવી શકત.

પણ દિવસો એમ જ વીત્યા. એ ઝરીસો લઈ ને હમેશાં એમ એસવાનું. પણ . . . જે રિમત એ પોતાનું માનતો તે બીજાને માટે જ હતું. અને છતાં તે એ સ્વપ્નને પૂલ્યા કરતો. અયેશાને તો આ સ્વપ્નસ્ય પુરુષની ખગર પણ ન હતી. એમ ને એમ પણ દિવસો વીત્યા.

એક દિવસ એ ઝરીસો લઈ ને અયેશાની પ્રતીક્ષા કરતો હતો. પણ આજે સામેનું દાર ખૂલ્યું નહિ : અયેશા બહાર આવી નહિ : અને દિવસ ચાલતો થયો. અયેશાની ધૂનમાં હવે એ પોતાના ચહેરાને જોવાનું ભૂલ્યો હતો. આજે અયેશા ન દેખાઈ, એટલે એણે સદજ પોતાના ચહેરાને વધારે ખારીડાધો નિહાળ્યો.

પણ એનું અવલોકન અધૂરું રહ્યું. તે ધ્રુજતો ધ્રુજતો જિભો ચર્ષ ગયો. જાણે વીજળાનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ, તે સ્પંધ બનીને ઝરીસા તરફ જોવા લાગ્યો.

અરીસામાં એનું પ્રતિબિંબ હતું.

પણ પેલા અંદર સુકુમાર રસમળી ચહેરાને ખદ્દો કાઢી નિર્લજ્જ પુરુષનો કદરૂપો ચહેરો ત્યાં પ્રતિબિંબમાં આવીને રહ્યો હતો.

તે ધૂનવા મંડ્યો, ને ધૂનતો ધૂનતો ફરવા લાગ્યો. મરણ પામતો મનુષ્ય દુરાશાથી જેમ જીવન માટે વક્ષામાં મારે, તેમ તે અલીંતલી વક્ષામાં મારીને અરીસા શોધવા લાગ્યો. પહેલો જે અરીસો હાથ લાગ્યો તે તેણે ચટ દઈ ને પોતાના મોં સામે ધરી દીધો. અંદર કદરૂપું, અકાલવૃદ્ધ, ઝાંખી કરચલીઓવાળું, નિસ્તેજ, વિપત્તિ પુરુષનું મોં દેખાયું.

‘ધન!’ એક ધગકો થયો, ને તેણે અરીસાને નીચે ફેંકી દીધો.

‘શું ત્યારે, હું ખરેખર આવો કદરૂપો છું?’ તેણે ફરીને પોતાના પેલા માનીતા અરીસાને હાથમાં લીધો. પણ અરીસો તો હજી એનું એ કદરૂપું ચાકું ધરી રહ્યો!

એ જ વખતે સામેની મેડીમાં અથેશા દેખાઈ. તેનો હમેશનો હસતો ચહેરો તેણે અરીસામાં જોયો.

... પણ તેણે પ્રબળ વેગથી અરીસાને જમીન પર ફેંકી દીધો.

‘કડાક’ કરતો એક કડાકો થયો, ને અરીસાના હંજર કટકા ચર્ષ ગયા. ચમચમાટી બોલાવતા ખૂટથી એ અરીસાના દરેક કટકાને ચગદતો ચગદતો તે અંદરના ખંડમાં ચાલ્યો ગયો, અને ‘હું મારું મૂળ સ્વરૂપ પાછું મેળવીશ જ’ એમ અત્યંત દહતાથી બોલીને, તેણે ખંડનું કમાડ જોરથી વાસી દીધું.

અખંડ જ્યોત

અમે ત્રણે બાંકુ સ્વભાવે મૂળ આનંદી તો હતાં જ, અને તેમાં હજી વધી જતું નાનપણ અને ઊંચતી જુવાનીની રમ્ય શ્રેણી હતી; એટલે અમારાં મા પૂજનપાક કરીને 'હે ધીર ! મને જન્મોજન્મ આ ધર દેજે !' એમ સાચી શ્રદ્ધાથી બોલીને, 'હ્યો ડોકરાં પરસાદી' એમ હેતુ વાક્ય બોલે, ત્યાં જમે એક ખૂણામાં બિસ્મા રહી કુતૂહલથી અત્યાર સુધી જોતાં હોઈએ તે, એકદમ અદ્ભુત દસી પડીએ, ને 'જન્મોજન્મ' એ શબ્દને જુદીજુદી રીતે બોલીને 'પરસાદી' સેવા દોડીએ. ધડીમર માતાનું મોંપણ મલકી જતું, ને જમે તો પ્રસાદીનાં બૂખ્યાં પ્રસાદી લઈ જહારના આનંદી ફળિયામાં દોડી જતાં તે વખતે હજી ચુંદર બાલપણ હતું, ને જીવનમાં અજન્મ જોમ હતું.

આજ એ વાનને ધણી વર્ષ વહી ગયાં છે. નાનપણનાં જ્યાં રમકડાં તો મારા ધરના કચ્છાટમાં બરેલાં છે; પણ જોમની સાથે એ રમકડાં માટે ફૂલકપો છું, ક્યારેક એમને દરાબ્યા ૩ તો ધણી વખત દાર કજૂલ કરી છે, તે જન

ભાંડે આ ને ભાંડે, ભાંડારો જીવેલાં ભાંડાપણનાં મારણે માં ભાંડે
 ભાંડે, ભાંડે હું એકમેં જ રહેને છું, મેં જીવેલાં ભાંડા પાંચના
 ભાંડાને કાઢી પડેલી ભાંડામાં કાઢી બેઠાંને કાંઈ ભાંડાપણની
 મંજીરામાં કાંઈ મંજીરા કાઢે છે ને લેવા કરું છું, કાંઈનાની
 પાંચ મેં કાંઈને સરકાવમાં મૂકે છે, ત્યારે ભાંડાપણના
 દિવસો, માનની પ્રગટી ને ભાંડે, ભાંડાપણના પાંચ ભાંડે
 છે, તેથી કાંઈ 'જન્મોજન્મ' પણ પોતાના પાંચ ભાંડાપણના
 શરિત દાખર માં છે, પણ આને એ કાંઈમાંથી એક
 જીવેલાં ભાંડા સમજાવે છે: 'જન્મોજન્મ આ મારમાં જ મા
 પાંચ ભાંડાને મારાં ! ...'

અને માનની મૂર્તિ પામે જ એક સરમાળ મુગ્ધા, નાની
 દાંતી લાજ કાઢી, શાકાતો એક છેડે એક જાંઘણીથી એક
 તરફ બેઠી, મારી તરફ બેઠો રોત દેખાડતી, રોતદાખરેલી
 સાચી આંખો ફેરવતી ઝળી રહેતી તે દિવસ પાંચ આવે છે.
 તે વાત આમ બની ગઈ:

અમારા ધર પામે જ શાસ્ત્રી મંગાપ્રસાદ રહેતા. શાસ્ત્રીજી
 અનેક રીતે ઈશ્વરનું માણસ હતા. સવારથી સાંજ સુધી તે
 હમંકાડમાં જ મથગૂલ રહેતા. સવારે 'હરિઃ ઓમ' કરતા શીડે
 ને પોતાની આખડી પર ચડી ફળિયામાં આંટા મારે, બિગતા
 સૂર્યને અર્ધ આપવા સ્નાનાદિ ક્રિયા કરે ને છેક બાર ઉપર બે
 વાગે મિતાદાર લે. જરાક આડે પડખે ધર્મ, શાસ્ત્રીજી બેઠા
 થાય ત્યાં પાડોશમાંથી અનેક બીજા દાંતર ધર્મ હોય, શાસ્ત્રીજી
 પોતાની મધુર ભાષામાં 'શિવભાદ્રાત્મ્ય' કે 'વિષ્ણુપુરાણ'
 વાંચે, અને જાણે ભૂતકાળનો એક માનવસંઘ વર્તમાનકાળની

ધમાસો વચ્ચે જીવવા મારે હેલ્યો આસ ખેંચતો હોય તેવો એ બધો સમાજ બે કલાકે બગવતમરણમાં લીન જતી રહે.

શાઓછું સરીર સુદામા જેવું હતું, તો ધરમાં પણ તાંદુલની કોષણી જ મોટી સમૃદ્ધિ મનાય તેમ હતું. શાઓછું પણ કાલની ફિકર ન કરતાં આજનું આજ વાપરી નાખતા, ને કોણ જાણે કેમ હજી કાલની સવાર ન પડે ત્યાં કોઈ ને કોઈ ભાવિક જન સીધાસામાન સાથે શાઓછના દાર પાસે ખડું હોય.

તે શરીરમાં પણ શાઓછની બારે મર્યાદા જળવાતી. ને દમણદમણાં દોલેજમાંથી આવેલા નવા જીવાનો પણ તેમના સંસ્કૃતના જૂની દમના ઝાનને વખાણતા, ને માર્ગમાં મળે તો બે દાઘ જોડવા ચૂકતા નહિ.

તેમનો સ્વભાવ મૂળ વૈરાગ્યવાન તો હતો જ. તેમાં શાઓછનાં પત્ની મૃત્યુ પામ્યા પછી તો હવે એકલી વૈરાગ્યની જ બરતી થતી આવી. પોતાની એકનો એક પુત્રીને ઠેકાણે પાડવાની જ ચિંતા માત્ર રહી હતી. મારાં મા શાઓછનાં ભાવિક જનોમાં લેખાતાં, ને શાઓછની પુત્રીનું મદામરૂં ગોરું મોં એમની આંખોને બારે બારી મથું હતું. એક દિવસે મારાં મા કથા સાંભળીને પાછાં આવ્યાં, ત્યારે શાઓછની પુત્રી સાવિત્રી તેમની સાથે હતી. પછી તો સાવિત્રી વારંવાર જમારે ત્યાં આવતી, ને એ વખતની ઊગતી જીવાનીમાં એનું મુદ્દર મોં કપનાના ને સોંદરના તરંગે બરતું. સોંને ઠીક લાગ્યું, ને શરીરમાં ધીરધીર એ વાન પ્રશંસાપાત્ર જતી રહી, 'કે સાવિત્રીનું સગપણ મંગાના નાના પુત્ર સાથે થવાનું છે.'

ત્યાર પછી પરતીરંગ એક અંગે દેવદાસે અમારા માનક ફરિયાદમાં જ પત્ની ગયા. ત્યારે પણ જોકું દત્તાં મેને ત્યારે મું એટલે મર્ષ રહ્યો. મારાં માનનાં પત્નાં મિત્ર નર્મદાદેવે મળ્યું પામ્યાં. પણ એ જાણ પરતીરંગે તમને અમારું અંગેરંગનેરું જીવન નવાનવા અંકુરોળી મળ્યાતારાનું આશુ. સાવિત્રી અને સાગી મને તો નીચું જ ભેળું રાખે, ને મું મેને જોવાઆ નિતા રહું જ નહિ. શાસ્ત્રીજીને ત્યાં કે મામ મેળા તો મું દોડીને જ જઈઉં. મારાં માને મારો આ કરોળી સ્વભાવ— એકદમ આપા વિધાનવાનો—જરાજ નિયિત નો સામો, પણ તે પોને વારંવાર સાવિત્રીને જરાજરામાં અમારે ઘેર તેડી લાવતાં, એટલે પોતે ગયું જ સમજનાં ને મીઠું દસતાં!

શાસ્ત્રીજીએ સાવિત્રીનું સગપણ મારી સામે કરવાનું નક્કી કર્યું. મંગલ પ્રસંગને આજનો દાઢ ઠેલવામાં એ જન્માનામાં તો હૃદય ધક્કતાં ખંધી વાન નક્કી થઈ ગઈ. ને શોડા માસ પછી તો નવી ચૂંદડીમાં નવાનવા રંગ ધરતું સાવિત્રીનું ચરમખર્ચુ મેં અમારા ઘરમાં દેરાદેરા કરતું ચયું. સગપણ પછી વિવાહ પણ તરત થઈ ગયા, ને મૂળથી જ સ્થિતપ્રજ જેવા શાસ્ત્રીજી જત્રાએ આસ્થા. તે દિવસે આપ્તું ગામ વળાવવા ગયું ને આઆલવૃદ્ધ સૌ એમને પગે પડી પડી પાછાં આપ્યાં. ગામનો જૂનોપુરાણો આત્મા આલ્યો જય તેમ શાસ્ત્રીજી આસ્થા ગયા. તે હતા ત્યાં મુધી તોફાનીમાં તોફાની માણસને એમની આંખની ચરમ આવતી, ને પોલીસને પણ ગોથું ખવડાવી દેનાર અડંગ હિંદાવગીર પણ તેમને જોત નરમ ખની જતો. ગામના જીવંત ધર્માસન જેવા શાસ્ત્રીજી

તાપ્યા મપા, ને જલણે આ જમાનામાં દવે જૂની મંગલ
 તિજોને પણ દેખે ચઢાવવાનો પવન વાણે તેની ગમે આવી
 : ગમે તેમ, પણ તે પાછા ફર્યા નહિ. અને સાંભરે છે કે
 રણાં ધરમાં કંકુના સાથિયા પૂરી પૂરી લીંતિ પર એમના
 જાત્રાના દિવસ મંગાતા ને ચોરે ભોળા કણુખી ભેગા થઈ
 યાત્રીઆવાએ એક વખત કહેલી સાદીસાદી નીતિની વાતો
 સંભારતા ને આનંદ પામતા. ગામમાં ફરતો નવો પવન પણ
 યાત્રીજના નામને સ્પર્શ કરી આવતો. ને ઉપાડાં માર્યાં
 મૂકી ખંગાળી જેવા નવજુવાનો સડક પર ફરવા જતા ત્યારે
 યાત્રીજએ એક વખત ' બોય ' નું ' જોય ' કરી શી રમૂજ
 કરી હતી તે વાત યાદ કરતા.

એક વખત એવું બન્યું કે એક તદ્દન અંગ્રેજી ઢબનો
 જુવાન પોતાના ધરના બારણા પાસે બેઠો બેઠો ચાકરને
 બોલાવવા ' બોય ! બોય ! ' કરે, ને ત્યાં યાત્રીજ તેની મા
 પાસે ' એકાદશીમાહાત્મ્ય ' વાંચવા નહારથી અંદર આવે.
 યાત્રીજને લાગ્યું કે છોકરાને પેટમાં દુખવા આખું છે મટિ
 ' જોય જોય ' કરે છે, એટલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તે
 બોલી બીક્યા : ' બેટા નાનુ ! જરાક અજબો ફાકી લે ને !
 પેટમાં દુખતું તરત મટી જશે. ' નાનુને લાગ્યું કે મારી ને
 મારા જમાનાની આ જૂનો ' સિપરિટ ' મસ્કરી કરે છે !
 તે જરાક રાનોપીજો થયો ત્યાં બારણામાં જુદા માતા દેખાયાં :
 ' નાનુ, બેટા ! યાત્રીજ બિમા છે ને તું ખુરશી પર બેઠો
 છે ! ' એટલા દામજ યખ્દો સાથે ડોશીયા યાત્રીજના
 મૂળવાળા પથ પાસે નમી પડ્યાં, ને વાત ત્યાંથી જ અટકી

ગર્ભ. પણ નવા મંડળમાં એ નાન બારે રમુજ ગાયો છે.

શાસ્ત્રીજી ગયા પણ પદાની મૂર્તિ જેનું સાવિત્રીનું મોં મારી માને સોંપના ગયા. જેમ પ્રતી ઉપર માતા વદાનમણી દાગ કેરને તેમ સાવિત્રીના વાંચા પર ને માયા પર દાગ કેરવનાં મારાં મા વારંવાર સાવિત્રી પાસે જિમાં રહેનાં, ને 'મારી હીકરી તો જલ્દી કાઢી છે.' એ જોઈતું હિમખાખાઈ વાક્ય જોણી કામે લાગનાં. ને જમારી વચ્ચેના મનમેદમાં મને ધમકાવીને સાવિત્રીનો એનો પણ જોંગનાં કે સાવિત્રી પણ જરાજરા જોશરમ જનીને પોતાની તોફાની આંખો મારા તરફ ફેરવ્યા વિના રહી શકતી નહિ. એની આંખો પણ જોણી જિકતી, 'કાં લેતા જાઓ! માછળે કેવા અડગ્યા છે?' એની તોફાની આંખો આ શબ્દો કહેતી હતી એવી ખજર જ્યાં અમે એકાંતમાં મળતાં કે તરત પડી જતી. કારણકે હજી તો હું પૂરો ઓરડામાં ન આવું ત્યાં હસતી હસતી સાવિત્રી મારી સામે અંગૂઠો રાખીને બારે લટકાં કરતી જોણી જિકતી, 'કાં જી! આજે માછળે કેવા અડગ્યા છે?' હું જો ધૂંઆઈઆં થયો હોઉં તો તો સાવિત્રી ચોક્કસ આ વાત લંબાવવાની, ને કાં આંખમાંથી કોધના આંસુ ઝરે ત્યારે ને કાં હસીહસીને પેટ દુઃખે ત્યારે જ એને નિરાંત થાય. સાવિત્રી વળી મારી વિરુદ્ધ માછળો પક્ષ પણ ઉઘાડેછોગ લેતી, ને ક્યારેક તો બંને 'માદીકરી' મને સખત હાર આપતાં.

આમ અમારું નાનું ઘર સુખી હતું. લીમડાની શીતળ છાયા જેવી શાંતિ ફેલાઈ ગઈ હતી. ને સાવિત્રીનાં રમૂજ તોફાનોની અને મારી વચ્ચે ન્યાયાધીશના જેવી ગંભીરતાથી

બેસીને માણ ને સુકદો આપતાં તેમાં સાવિત્રી તરફ દંમેઈ પદપાત દોય જ. પણ એ મીઠા વાતાવરણમાંથી તો અમારી અંત્રેની જીવનગાંઠ એક જ જતી રહેતી હતી. સાવિત્રીના મોં પરનો નાનો સરખો તલ મારે મન કાંઈદાસના કાંથે જેવો રસભર્યો હતો, ને મારી જિજ્ઞાસી મૂછ સાવિત્રીને મન પ્રેમાનંદના જોખાદરણ જેવી—ધનુષની પછ્છરૂપ હતી. અમે એ અવસ્થામાં હતાં કે જ્યારે જીવનમાં તોફાન એ જ પ્રેમ મનાય છે.

મને સાંભરે છે કે એક દિવસ હું નાહવા બેઠો ત્યારે સાવિત્રી બિનુ પાણી ધારી ને તેમાં ટાડું પાણી ઉમેરતા પહેલાં બિના પાણીનો એક ખાસો ભરી રાખ્યો. માણ જરા નજર ચૂક્યા ત્યાં તો તેણે મારા વાંસા ઉપર એ પાણી રેડ્યું. મારાથી 'ઓય વોય !' થઈ ગયું ને માણ જૂમ પાડી જીક્યાં, 'શું છે ? શું છે ?' પણ સાવિત્રી તો એની હંમેશની રીત મુજબ તોછડી લાગને એક આંગળીથી ઝાઝી રાખીને બીભી રહી. એની આંખ તો દસતી હતી, અને હું 'પણ મા ! આ તમારી દી—' એ વાક્ય બોલવા જતો હતો, ત્યાં તો ફરી ટાડા પાણીનો કળસિયો મારા પર રેડ્યો ને ઉતાવળમાં 'હ્યો હવે સમાધાન થઈ ગયું છે, બોલતા નહિ'—એટલું બોલીને સાવિત્રી એવી ઠપકાબરેલી આંખે મારા તરફ જોઈ રહી કે જણે હવે બોલવા લેશે ! ટાડા પાણીનો કળસિયો રજો એ તો માણ પણ જોઈ ગયાં હતાં, એટલે આટલું જોઈ ને 'દીકરા ! હું પણ એ જ લાગતો છું !' એટલું બોલી પ્રમાણ ખખડાટ થયો કે તરત જ 'બિલાડી !' કહેતાંને માણ જરાક દસતાં માલ્યા ગયાં અને પેલી બોલવા લેનારી તો તરત જ

મેટાની દમી પડી: ‘એમાં શું આવેલો કરો તો ! એટલું
જિનું પાણી રેડ્યું તેટલું જ ટાકું પાણી રેડ્યું છે ને !’

અમારો વિનોદ વળતાં ગયું છાન પરું ગળને આપું
હવેન આંસમાં સરી જતા, એટલે કને આગળ જ ગયાનું મું.

હા; અમારો નિર્દોષ જ્ઞાનદલાળો વળત ટપી શક્યો
નહિ. ચોરા વળત પડી મારે પણ કોસેજમાં જવાનો મારો
આગ્યો. વેરશનમાં ભ્યારે ખાસે આનું ત્યારે સાવિત્રી તે
દિવસે ખાસ કરી મારાં મા પાસે જ ભેરી રહે, ન કામ
દોષ તો કામ કારે ને કે ન મળે તો માણ પાસે ગીતા
વાંચવા ભેસે: એને ખગર દત્તી કે હું એની રાદ બેનો લઈશ,
એટલે છેવટ આટલું પણ તોફાન કરાં વિના સાવિત્રી રહી
શકે નહિ.

છેવટ અગે છુટાં પડ્યાં ત્યારે મને સાંભરે છે કે કોઈ
દિવસ નહિ ને તે દિવસે સાવિત્રી ભારે ગંભીર બની મર્ઠ હતી.
તે મને છેવટ મળવા આવી ત્યારે મારા પગ પાસે નમી પડી,
ને—જરાક વિચિત્ર તો લાગશે પણ—અજો કે હું એનો મોટો
ચુરુદેવ હોઉં તેમ, મારી પાસે એક રેશમી કપડાં પર કંકુ-
ભરેલાં બે પગલાં કરાવ્યાં ને એક નાનીસરખી છત્રી પણ
માગી લીધી ! મારું આ મહત્ત્વ શરમભરેલું લાગશે, પણ
નાના માણસને એકલા નિર્મળ પ્રેમે તો ઈશ્વર જેવડા મહાન
કદમ્યા છે ને તેથી તે મહાન બન્યા છે પણ ખરા.

તે દિવસે સાવિત્રીને મેં પહેલવહેલી પ્રેમનાં તોફાનમાંથી
પ્રેમની ગંભીરતામાં જતી જોઈ. તે મારી સામે જોઈ રહી ને
મંભીરતાથી બોલી, ‘કદાચ આપણે ન મળીએ તો . . .’

ની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, પણ તે તેણે શેઠનાં ને
કપ પૂરું કર્યું: ‘માણની પેઠે હું પણ જન્મોજન્મ આ
માં જ અવતાર મારું છું . . . . અને તે પણ “ત્વમેવ
તાં ન ચ વિપ્રયોગ:।”

મેં પણ એવી મંભીરતામાં આજે કેંક નવું અનુભવ્યું.
ત્યારે જુદાં પક્ષાં ત્યારે સાવિત્રીએ તો કાણુ જાણે કેમ ફરી
મળવાનાં હોઈએ તેમ ફરીફરી મને શેઠચો ને ફરીફરી
આંસુ પાડીને નિરખ્યો—નિરખ્યો, કારણકે પ્રેમની સૃષ્ટિમાં
ઈ અસ્થાને કે કદરૂપું છે જ નહિ.

વાત એવી હતી કે મારા માણમાં વૃદ્ધાવસ્થાની સિયિલતા
ર કરીને રહી હતી, ને હવે એ પાકું પાન ગમે તે વખતે
પીડી જાય. એમના હેઠા મંદવાકમાં તો બારે ચિંતા ચઈ હતી,
પણ સદ્બાળ્યે તે ટકી ગયાં હતાં. અને પોતાના પિતાને સાચા
કન્યાસીની માફક જમત હોવાનાં જોવા હતા, તેથી સાવિત્રીને
હવે માણ જાય એ બારે બા સાગતો હતો. મેં તો બારે પત્રમે
ધર હોયું. ફળિયામાં માણને પ્રણામ કરી ફળિયું હોયું.
પણ કાઈ દિવસ નહિ ને આજે માણએ કર્યું, ‘બેટા!
સાવિત્રીને પ્રાણની માફક જાળવજો હો! હું તો હવે ખરું પાન
છું, ને મારા બરોસો શો જાઓ ને ફતેહ કરી આવો!’

ફતેહમાં તો દસ ચોપડી ગોખીને જોડી કાઢવી હતી,
પણ તે વખતે તો એ પરીક્ષામાં જ જીવન હતું.

પછી હું કોલેજમાં ગયો. ચોમા દિવસમાં જ સાવિત્રીનો
તાર આવ્યો. એકદમ ધેર આવ્યો, પણ ત્યારે મારા માને
મૃત્યુ પામ્યે આઠ કલાક ચઈ ગયા હતા. સાવિત્રીનું મોં શોખી

એ દષ્ટિ સંધો હતી, પણ સજ્જો બીજા જીવનની
ચર્યાત જેવા હતા.

૪

સાવિત્રીની વાત થઈ રહી આજ હવે બીજા ધંધાને
અમારે આકાશમાંથી જિનરતા અંધારપટેડા હું જોવા કરું છું,
ત્યારે જન્મોજન્મ આ ધર માગનાર માતાની મૂર્તિ પાસે
સાવિત્રીનું—તેઆવી ત્યારે જોવું હતું તેવું—ચરમાળ મેં 'ત્વમેવ
ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ' કહેવું ખરું થાય છે, પછી કલ્પનામાં
જ્યાં લુહાલુહા દરેયો ખડાં થઈ ચાલ્યાં જાય છે, ને છેરે
એ જ્યાંમાંથી જાગી મારા ખંડમાં જઈ હું સતો સતો જાગ્યા
કરું છું! એમ ને એમ આજ પંદર વર્ષ વહી ગયાં છે.

એક દિવસ આ પ્રભાસે હું મારી અગાથીમાં બેઠો
હતો. વાંચનાર! કોષ ન કરે તો હું ખાતરી આપું છું કે
આ જાનેલી બીના છે, જોડી કાઢેલી વાર્તા નથી. હું બેઠો
હતો, ને મારી સામે જિનરનાનાં લીલાં કાઢવાં વધારે ને વધારે
ઝાંખાં થતાં હતાં. સૂર્યની લાલી સમી ગઈ હતી, ને આજ
અંધારપટેડાથી પૃથ્વી દંડાની હતી. રાત્રિ પહેલાંની થોડીક
પળા એવી હોય છે કે જ્યારે ઝાંખીઝાંખી પૃથ્વીમાં ભૂરા
રંગનો ધુમ્મસ જેવો આઠો અંધારપટેડો ચારેતરફ વીંટાઈ
રહે છે. આ પણ એવી હતી, ને એ ધડીમાં જ જાનેક
અર્ધપૂર્ણ અમમ્મ ગાયાઓ જાહેલી હોય છે. હું બેઠો હતો
ત્યાંથી થોડે દૂર—વાદળથી ધણેનીચે, પણ પૃથ્વીથી ઠીકઠીક
જાંચે—આપુંઆપું વાદળું ફેલાવું લાગ્યું. મેં આંખ ચોળો
ને ચોખ્ખું જોવા મહેનત કરી. આજ આસમાની રંગની

એક મૂર્તિ—પવન જેવી પાતળી ને પાણી જેવી પારદર્શક, પણ પૃથ્વી જેવી ઘન—ત્યાં ઊભી હતી. આંખે ઝાંઝવાં વળે છે એમ ધારી મેં ફરી આંખ ગોળી. પેણી મૂર્તિ ત્યાં જ હતી; પણ આકાશ જેવી સ્પષ્ટ હતી ને અગ્નિ જેવી તેજસ્વી. હું આંખ મેંચીને એ તરફ નેઈ રહ્યો ત્યાં મૂર્તિમાં—આકાશું જોયું? સાવિત્રીના મોંની સ્પષ્ટ દેખાઓ દેખાઈ. એ જ તોફાની આંખ, મરતીભરેલો પ્રેમ ને એની સાથે વિરલ એવી શ્રદ્ધાની સ્પષ્ટ દેખાઓ !

હું જોકો હતો ત્યાં જ સડક ચર્ચ ગયો. હવતાં જોને પૂજ્યાં હોય તેને મૃત્યુ પછી કેવા ડરથી આપણે નેઈએ છીએ? પણ સાવિત્રી તો નિર્મળ હતી. એનાથી ડરવાનું શું?

એક પળમાં સાવિત્રી તરફથી સુગંધી પવન આવતો લાગ્યો. અજ્ઞયખી પર અજ્ઞયખી હું અનુભવું છું, ત્યાં સાવિત્રીના મીઠા શબ્દો મેં સાંભળ્યા: ‘ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ’ હવે ખરેખર ભ્રમ છે એમ ધારી હું ઊઠ્યો, પણ ત્યાં ‘વહાલા પ્રિયતમ ! હું તારી રાહ જોઉં છું. . . . ને ત્યાં . . . ગામમાં તપાસ કરજે !’

તે જ ક્ષણે આકાશમાં ટુંક હતું નહિ.

હું કલ્પનાના ભૂત પર હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો.

ખીજે દિવસે સવારે હું ઊઠ્યો ત્યારે રાતની વાત તાજી હતી ને શબ્દો તો સ્પષ્ટ સાંભળ્યા. આ નવાઈ શી ! મેં એ વિષયની તપાસ કરવા નિશ્ચય કર્યો એટલામાં જ મારા નામનો કાગળ ખારીએથી ફેડી ‘સાહેબ, લે . . . . જો—’ એમ

૧૧ કરતો પોતેએન શિમોટી વગાડતો ચાલ્યો ગયો.

એ દાગળ અગરશઃ નીચે પ્રમાણે છે:

૧૨. ૨૧. . . . .

આપને ખબર છે કે આપધી ગાનિમાં દન્યાગોનો
ગ છે. મારી પુત્રી . . . નું મારે સમપણ કરનું છે,
૩ યોગ્ય સ્થળના અભાવે આજે પાંચ વર્ષ દાંડી નાખ્યા.
સાંભળ્યું છે કે આપ . . . . . દેકેમાં જે આ વાત
૫ને અનુકૂળ હોય તો એક વખત આજે મારો જાઓ.

એજ. તિ. . . . .

મેં જે દાદથી આંખો દાગી દીધી. દાસે રાત્રે સાવિત્રીએ
સ્થળ ને જે નામ આપ્યાં હતાં, તે જ સ્થળ ને નામ
જો આ પત્રમાં હતાં!

હું બીજો દિવસે ત્યાં ગયો. દક્ષીણ સાવિત્રીની મૂર્તિએ
૫૫૫ દત્તી તે જ પ્રમાણે હતી. જાણે સાવિત્રીની બીજી
નિકૃતિ હોય તેવી તે મારી નજર આગળથી જે વખત
સાર થઈ ગઈ. એ જ મસ્તી, એ જ નિર્દોષતા ને એ
અદ્વા: જોકે મોં છુટું હતું . . . . .

બીજો દિવસે હું . . . . .

કલ્પનાની મૂર્તિઓ

કેટલાંક માણસો વિચિત્ર હોય છે ને કેટલાંક વિચિત્ર દેખાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ આ રહ માણસ તો ખરેખર વિચિત્ર દતો. જમનાનાં કાળાં લમ્મર જેવાં પાણી જેવામાં એને ઝેટલો આનંદ પડતો કે કેટલીક વખત છત્રીય-છત્રીય કલાક તે પાણી પાસે જ બેઠો રહેતો. એની માન્યતાઓ બધી હસાવે તેવી હતી. તે માનતો કે જળમુંડરી ધણી વખત અર્ધી રાત્રે જમીન પર રમવા આવે છે! સાવ કલ્પનાના બનેલા આ માણસે ધણી વખત જળમુંડરી નોઈ હતી એમ એ કહેતો. એ વાત કોઈ માનતું નહિ, ને સૌ તેને બેવકૂફ સમજતા. વળી જળતરંગમાંથી દિવ્ય સ્વરમૂર્તિ આવી શકે તેમ એ માનતો. ઘેરો માણસ! ધણી વખત તારા અને નક્ષત્રની સૃષ્ટિમાં જ આનંદ લેતો! આ ગાડો ગુફન, અપગુફન ને પક્ષીની બોલી વિષે પણ ગમ્માં છોલતો. સૌ જાણતા હતા કે તે ધૂની માણસ હતો. તેને પહેલાં તો મંગીત સાથે નચાખોરના જેવી દૃઢ પ્રીતિ હતી. તેનું પ્રિય વાર્નિત્ર હતું બંસી. એ કહેતો કે મૂંગા સ્વરોમાં મંગીતની જે મજા છે તે બોલેલા

દુષ્ટોમાં નથી જ. શબ્દ જે સાચળી નિના બોલાય છે તે પ્રિય બની જાય છે. એટલે અત્યંત કામગીરી હાથનો માણસ જે ગાય તેમાં જ સંગીતની છાયા આવે છે, જીને નહિ. તે કહેતો કે ત્વ પામના સ્વરમાં જે મીઠાઈ છે તે મુંગા મગ્ધને લીધે જ છે. અમે તેમ ને પેલે બંસી આપ્યા હતા. હપનાનો આગળ દોવાથી ધણી વખત વિચારતો કે જમનાનાં જળ આ બંસી થંભાવી શકે ! પણ પાણી તો સતત વહી જ કરતું, ને એ બંસી જળમાં જ કરતો. એ બંસીનો આશય દેતો : જમનાના જળકાંઠે બંસી જળવળી એ એનો ધ્રુવ દેતો : ને સમુદ્રમાં કે જળમુદરીને નિહાળતી એ એનો આદર્શ દેતો ખેટો, બર્ધ ને અચકચ. પણ આદર્શ એટલે જ સાચા દિલથી કરેલી ખેટી અચકચ હપના !

એનો આ ધ્રુવ આપ્યો ત્યારે ને એ આશય મટી ગયો. જીવનનું રૂપોતર અચાનક થયું. પણ તેમ થવાનાં પ્રયત્ન કર્યો. દનાં. આ ઘેલો માણસ જીવનમાં એક મુંદર સ્ત્રી પરવ્યો દેતો. એ સ્ત્રી સંગીતની અત્યંત શીખીન હતી. શીખ લગભગ ગાંધપણ જેવો. એક વખત દિલ્લીમાં જઈસો ત્યારે તેણે ગાયું હતું. સૃષ્ટિને રસમાં નરરાવની દોષ તેમ તે દિવસે તે ખરેખર ખીલી હતી. અને ત્યારે આપું મંડળ ચિત્રવત રિયર જન્મું હતું. તે વખતે પંચમ સૂરથી વાનાવરજીને આરપાર વાંધી નાંખવાની તેની સૃષ્ટિ એકદમ લય પામતી લાગી. રજુકાર કરતા સ્વરની માફક તે એકદમ બંધ થઈ ગઈ. વીજળીનો આચોક્ષ્ણ લાગે તેમ પ્રેક્ષકવર્ગ અકસ્માત લાંબમાંથી લીકો. પણ તેની સામે જાતારી ધીમેધીમે મંદ—

અનિર્મલ પાણી સ્વીકારતી. એ આપણામાંથી પેલો કોણે તે પહેલાં એક પગલો ચલે : જાતની નીચે પડી, જાતે જોડી વારમાં તેનું મન્ય મર્યું. ત્યારપછી આ ગંધાવા મનમાં ધૂન બગાડી બેઠી હતી કે તેણે એ જગમગથી મર્મ હતી ! કેનો વિનિમ્બ અખાત ! આ ઘેડો માણસે ત્યારથી ગંગીનની પ્રાંતિ તોડી હતી—તે જોરે સૂતી કે તેના પરમાં આજે થયો મર્મ વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી ગંગીનની પ્રમાણી તેણે તોડી નાખી. ગંગીનનાં સાધનમાત્ર તેણે કેંદ્રી દીધાં. ચોનાના ઝોડરાને ગંગીનનો કુકોળે શીખવ્યો નહિ. અને ત્યારે એ ઝોડરો જુવાન મર્મ હાથથી મરણ પામ્યો, ત્યારે તે ચોનાની સાનગાક વર્ણની પોત્રીને લઈને દિલ્લી છોડી ચાલી નીકળ્યો !

દને એ જૂદે ચોનાની પોત્રીને પણ ગંગીતથી દૂર રાખવા તનતોડ મહેનત કરી. અને થયું પણ તેમ જ. પરંતુ દેહ બદલાયા પણ પ્રાણ ન બદલાયો. દિલ્લી છોડ્યા પછી તેઓ આગ્રામાં આવ્યાં હતાં. જમના નદી જ્યાં વળાક લે છે, ત્યાં પૃથ્વી પરના અમૃતચિંદુ જેવો તાજ ઊભો છે. તાજની પાછળ ખુદ્દું ભૂરું આકાશ તે આગળ હરિયાળાં નીલાં મેદાનો, એ દસ્ય ખરેખર રમ્ય છે. આ ઘેડો માણસ બસીતો ઇશ્ક છોડી બેઠો, પરંતુ હવે તાજનો ઇશ્ક લઈ બેઠો. ચોવીસે કલાક એ પછોપાયર્યો આ ફૂલ જેવા મદાનની પાસે જ ભમ્યા કરતો ! અને આ બધો વખત એની પોત્રી તો સાથે જ હોય. એ બણેબણે સૌંદર્ય પીધા કરતી. દાદાને ત્યારે બસીની ધૂન હતી અને દાદી ત્યારે ગંગીતમાં

જ મગન હતી, ત્યારે આ દોહડીએ ને યાનાદગ્ગ પીપા
દત્ત. વખત જનાં જલને મંગીનનો નિગરદાર દુલ્હોને પોને
પીંગીને મંગીનથી દુર ગળી; પણ મંગીનની જગની દયાકનાડી
જે પૂન હતી ને પૂન નો દાયમ જ રહી દોહડી મંગીન
પરથી વિલ્પ અને ચિત્ત તરફ વળી ગઈ. દેહ બદલ્યા,
પ્રાણ તો એ જ ગળો. તેણે તાજનાં, આડનાં કુર ન માં
એવાં, કામગ ફલ જોવાં : નાદુર બદનમાં મીઠાગ ને પ્રાણનો
જે વિરલ સંયોગ છે તે જોયો : 'નાનકી નાર' વીધ્યા-
બલ્લવીધ્યા નાદમાં મોતી પહેરે એ ચિત્ત તેણે અનુભવ્યું.
એ તાજની કન્યા થઈ. તેના જેવી મુંદર ને સાચી—કામગ,
મીઠી ને જલે જમી ઝરશે તેવી. તેની આંખે જે કલા પીધી
ને તેણે સૌંદર્યની જે તાલીમ મેળવી તે જલે સાંભળ્યા
તેના સરીરમાં દગ્ગ પડી દોગ તેમ તે એક બેનપૂન કન્યા
બની ગઈ. એનું નામ સિતારા.

સવારે, બપોરે, સાંજે, રાત્રે, ચાંદની રાત્રે જ્યારે તાજને
લુઓ ત્યારે તે કંઈક ને કંઈક નવીનતા ડાખે છે. સિતારાએ
આ દશ્યો વારંવાર જોયાં હતાં, અને તેના ધેણ જુદા દાદાએ
તો એમને પૂછ્યાં હતાં. આ તાજના જ સાનિધ્યમાં ચાર-
પાંચ વર્ષ આત્મા ગયાં. થોડે છેટે જમનાના કોઠા પર, બરાબર
તાજની સામે તેમનું અંપકું હતું; છેટે મુમનજુગનો નાણુક
ગોખ દેખાતો; ને સામે તાજ. સિતારાના દાદાએ બરવાડનો
ઉલોમ દાય કર્યો હતો. થોડાં બકરાધેડાં તેમનું બધું ગુમરાન
ચલાવી દેતાં. દાયમાં કાંઈ લઈ, ખરે ધાળળી નાખી, જમના-
નદીના કોઠા પર એ ચારતાં જતાં ને તાજમદેલ નિરખતા

જવો. એવી ઈર્ષા ઉપજાવે તેવી સિનિમાં ને રહેતો. ને સિતારા પણુ ઈર્ષ કામ ન હોય ત્યારે સાચેસાચે કૃપા કરતી. વૃદ્ધ માણસ નેને સમુદ્રની દેવીની વાતો કરતો, કે નક્ષત્ર ને તારાની અસર સમજાવતો, કે તાજનો દત્તિદાસ કહેતો. ક્યારેક એના પ્રિય દિગય 'જગમુંદરી' પર પણુ બાખ્યાન આપે. મમે તેમ, પણુ જેવો તે પોતે કલ્પનાનો આદમી હતો, તેવો જ વારસો પોતાની પોતોને તે આપી રહ્યો હતો.

કલ્પનાનો પણુ પડ્યો પડે છે, અને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ પણુ મળી આવે છે. વૃદ્ધ માણસ જે સ્વપ્ન રાતદિવસ ઝંખી રહ્યો હતો તે જ સ્વપ્ન એક આદમી નિરખી રહ્યો હતો. આશ્રાનો એક લુવાન ચિત્રકાર છેક સંધ્યાકાળે ત્યારે તાજના પારદર્શક દેહમાં આકાશી રંગના ઓળા કીતરી જાય, ત્યારે જમનાના ડાંકા પર ફરતો: તેનું નામ વિદ્યુશેખર. બહુ અચ્છો લુવાન હતો. ડાળાં ઝુલ્ફાંમાં સંતાયેલું તેનું મોં ખરેખરા ચિત્રકારને શોભાવે તેનું મધુરું ને મોહક હતું. તેણે જમનાના પાણીનો, આકાશના રંગનો, ને તાજમદાલનો વર્ષો થયાં એકચિત્તે અભ્યાસ કર્યો હતો. સિતારા જેવી તાજની કન્યા હતી તેવો એ તાજનો ચિતારો હતો. તાજનું સૌન્દર્ય પી પીને એ ચિતારો બન્યો હતો.

એક વખત સંધ્યા હતી. સંધ્યા ખીલે છે ત્યારે જલપ્રવાહમાં વહેતા ગુલાખી રંગો સુંદર લાગે છે. પરંતુ ત્યારે આકાશ કુમળાં ભૂરાં વાદળાંથી ઢંકાયેલું હોય છે, ને પૃથ્વી પર વરસાદના જરાતરા છંટકાવથી બીનાચ આવી હોય છે, ને હરિયાળી લિલોતરી પર તેજને બદલે છાયા

પથરાવેલી દોષ છે ત્યારે જ્યનન ગૂઢ ને લોકા સંવેદનવાળી
ખાળીઓ જન્મ લે છે. આજે એવી થઈ હતી. આજે
વેધુશ્વર તાજનાં દરિયાનાં મેડાને પર ધર્મ, આદેશોને
જાં પસાર કરી, પામે પગને જમનાના કાંઠા નગ્ન ચાલ્યો.
જ જને છાયાની ચાંદર જોડી પૂરી કાંઈક જાંખી પડી
તી. પુગમલ ન જાં પુગમલ જેવું લાગે એ સમય હતો.
વેધુશ્વરની દૃષ્ટિ એ વખતે અદ્ભુત આમેના કિનારા પર
હી, ને તે હતો ત્યાં સ્થિર ધર્મ મયો. એ સ્થિર ધર્મ મયો,
રત્ન એવું ચાલતો તો એ દૃઢ. સામેના કિનારા પર,
મલતરંજમાંથી જ જન્મેલી દોષ તેવી એક સ્ત્રી જન્મી હતી.
એ જન્મી હતી ત્યાં કેડ સમાં પાણી હતાં, ને તે પાણીમાં
એવી રીતે જન્મી હતી કે જાણે જળસુદરી જ દોષ !

વેધુશ્વરના મનમાં પણ ખીલે વિચાર ન જ આવ્યો
એની હરપનામાં આવ્યું : ' એ જળસુદરી ! '

હરપનાની મૂર્તિ તરફ તે જોઈ રહ્યો. જીના કાળા કેસ
વોખાઈ જઈને એના વાંસાને હાંડી રહ્યા હતા. અનિમિષ
નયને જાણે એ તાજને પી રહી હતી, તાજના ચિનારાએ
આ દૃશ્ય જેવું જોયું તેવું લીધું. તેના ખ્યાલમાં હરપનાની
રાણી ધૂમી રહી. પણ થોડી વારમાં અંધારું વીંટાવા લાગ્યું
ને રાણી અદ્ભુત ધર્મ. તે પાછો ફર્યો. સંવેદન હરપના ને
ગૂઢ અગમ્ય વાતાવરણ એને ધ્રુમાવી રહ્યા હતાં. પાછો ફરતાં
ફરતાં તે સદેજમાં જ જન્મી મયો. તેની સામે જ કાંઈ અલુપ્ત
આદમી બટકાયો હતો. તે આદમી ગાંડની માફક તેના મોં
આસે મોં લાલ્યો ને બોલ્યો :

‘તમે—તમે— એ-એ-એ જોયું?’

વિદ્યુશેખર સમજ્યો નહિ: ‘એ એ શું?’

‘કેમ વળી? તમે જોયું નથી? ખોટું ખોલો છો? ખોટું? એ. એ... એ જોયું?’

‘એ શું?’

‘એ એ એ.... એ દશ્ય. કાણ હવું ખખર છે?’

‘ના.’

‘એ આ નદીમાં રહે છે. જલસુંદરી. તાજનાં દર્શન કરવા ધણી વખત આવે છે. જલસુંદરી. જલસુંદરી... સમજ્યા? જ... લ... સું... દ... રી...’ પેલો માણસ ઘેલછામાં લવતો લાગ્યો.

‘તમારું નામ?’

‘મારું?... જલસુંદરી... મારું નામ? હા, મારું નામ મને સાંભર્યું... હું સિતારાનો દાદો.’

‘પણ સિતારા-?’

‘તમે અહીં કદી અરધી રાત્રે આવ્યા છો? આહા! ત્યારે જમનાનાં રૂપાનાં પાણી ને સામે આ તાજ! રૂપેરી... આહા! એક દિવસ એવે વખતે જલસુંદરી આવ્યાં હતાં.’

પણ આ ઘેલછાએ ચિતારાની જલસુંદરીની કાલ્પનિક માન્યતાને તોડી. ‘ત્યારે એ કન્યા... આ ડોસાની પૌત્ર સિતારા લાગે છે...’ તેના મનમાં એકદમ ખ્યાલ આવ્યો એ ખ્યાલ ચર્તા જ તેની કલ્પનાની રાણી, પાર્થિવ—પૃથ્વીન બની ગઈ. નયો છિતરી ગયો; ઝંવેદન ચાલ્યું ગયું; વાતાવરણ ટપ્પી ગયું. એ કલ્પનાની રાણીને પૂજનારો ચિતારો મટી.

પાશિંવ દેવના સૌંદર્યનો ખ્યાલ કરનાર મનુષ્ય જની થયો !
તેના મનમાં દગ્ધ થઈ ગયું, હાથના થઈ ગઈ, અને સિનારાની
મૂર્તિ થઈ ગઈ.

‘ એ એવું કાંઈ—જળમુંદરી જેવું નેધું નથી, ’ એમ
બોલી તે પેલા પેલા આદમીને જોડી આગળ આપ્યો. એક તરફ
એક મિષાર્ધ દસનો દનો: ‘ પેલો પેલો જ કહ્યો દનો ના ! ’

‘ હા: પણ એ છે જાણ ! ’

‘ ખીલતું જાણ ! મોઢો છે. એ ક્યારનો જારી બેઠો
દનો. અંધાટું પોંટાયું ને એ વખતે જમનામાં કાંઈ નડાવા
આપ્યું. તરત જ એ જળમુંદરી—જળમુંદરી કરતો બોલ્યો
ને દોડ્યો. ત્યાં તમે જ સામા મળ્યા. ’

‘ એમ કે ? ’

સિનારા વિચાર કરતો કરતો ધેર ગયો. તેણે સિનારાને
મનમાં તો પેલાની મનાવી પણ દીધી !

ત્યારપછી તો ઘણી સંખ્યાઓ આવી ગઈ. પણ કેટલીક
સંખ્યાઓ, અંધારપહેડામાં લપાતાં પડેલાં, શરમતી મીડી
સુરખીનો રંગ જેવા, જમનાનાં જળમાં ઘણી વાર ધંબી જતી.
શરણ કે વિદ્યુશેખર મીડું દાસ્ત કરીને સિતારાને બોંજવતો
તે વખતે શરમતી મીડી સુરખીથી છવાતું એવું મોં જમનાનાં
જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય તે આ સંખ્યા છનુમાતું એમ કહેતી.

સિતારાનો ગાંઠ જેવો દાંતો દૂરદૂરથી જળમુંદરી
નિદાજવાનાં સ્વપ્નાં ધડતો હોય, ત્યારે સિતારા ને વિદ્યુશેખર
એકબીજાની મરકરી કરતાં હોય ! આવી રીતે તાજની કન્યા
તાજના સિનારાની થતી હતી. તે વખતે તેનો જુદો દાંતો

ઘણી વખત ફરિયાદ કરતો, કે હવે જળમુંદરી આવતાં જ નથી!—ને આવે છે તો એકલાં આવતાં જ નથી!

સિતારા એ કાંઈ સમજતી નહિ. દાદાની આટલી ઘેણછા જોવાને એ ટેવાઈ ગયેલી હતી. ખીણ બંધી રીતે દોરો ડાલ્યા હતા.

‘તું આની સાથે પ્રીતિ જોડ,’ એમ કાંઈ આગ્રહ કરે ને પછી પ્રીતિની શરૂઆત થાય તો એમાં હમેશાં ગાંડ રહી જવાની. પ્રેમ સ્વયંભૂ છે; તેમ જ ક્ષમા પણ સ્વયંભૂ છે.

એક વખત ચિતારો જમનાના કાંડા પર બેઠો હતો. કાળાં લમ્બર પાણી દોડ્યાં જતાં હતાં, ને તાજ એકલો ઊભો હતો. હમેશનાં પરિચિત સિતારાનાં પગલાં તેણે સાંભળ્યાં. તેણે પાછું વાળીને જોયું તો સિતારાનું મીઠું હસતું મોં દીઠું. ચિતારો એક વિચારની ધૂનમાં હતો. તેની કલ્પના છેક ઇ. સ. ૧૧૯૯ની સાલ જેટલી પાછળ ગઈ હતી. તે આગ્રામાં બેઠોબેઠો, તાજની સામે નિહાળીને, પૃથ્વીરાજની સંયુક્તાને મનમાં ને મનમાં ઘડી રહ્યો હતો.

રાયપિયોરાનો રાતા પથ્થરનો દિલ્હીનો દિલ્લો તેની નજર આગળ ખરો થયો હતો. મુઘલ રજપૂતાર્ધ * [શિવદરી]— નો છેલ્લોછેલ્લો નમૂનો તે પૃથ્વીરાજ. આ ચિતારાએ ઘડેલી તેની સ્ત્રી સંયુક્તા પાણીદાર મોતી જેની નિર્મળ અને તેજસ્વી હતી; આગ્રાપામાં કદીએ તો રૂપરૂપનો અંગાડ હતી. રૂપનો પાર નહિ, તેજનો પાર નહિ, અને નિર્મળતાનો પાર નહિ. રજપૂતાર્ધો ઘણી ઘર્ષ ગર્ષ છે, પણ સંયુક્તા જેવો પ્રેમનો

* નવલકામ: હિન્દુઓ દ્વિતીય

શો કાંઈનામાં ન મલે. ચિતારો એને જોઈ રહ્યો હતો. પાંચેટા જાણે એ જ. કપનાએ સૃષ્ટિ રચી હતી ને પ્રેરણાએ ૧૧ મૂક્યા હતા. તાજને જરાજર પાછળ રાખીને રજપૂતાણીની મસલ આદર્શ પ્રતિમા હોય તેવી સંયુક્તા બિની હતી. તેના કોથામાંથી સાચા મોતીની લટ જલે બાણુ લટકતી હતી.

તાજના જેવી જ નાણુક સરીરની, પણુ તેજના કુઆરાથી નાહી રહી હોય એટલી જાળવસ્થામાં સુંદર અને પવિત્ર.

ચિતારો કપનામાં આ દરજ્જો જોઈ રહ્યો હતો—પી રહ્યો હતો, તેટલામાં ચિતારાએ તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. આંગળીએ કરતાં જેમ વાજિંત્ર બોલે, તેમ આ કામળ રસ્યં ચર્તા વિહુરોખરનું હૃદય જાગી ઊઠ્યું. એની કપના—પ્રેરણા વેગાઈ જવા લાગ્યાં.

હજી એ દરજ્જો જોતો હોય તેમ તે બોલ્યો, ‘કેમ સિતારા બાજ તો કાંઈ મોડી ?’ અપમાન થયું હોય તેમ કપનાની સંયુક્તા દૂર ને દૂર જવા લાગી.

ચિતારાની પાસે આવીને સિતારા ધીમેથી બેઠી, પોતાની કોથમાંથી એક કામળ કાઢ્યો.

‘ઓ—વ—તારી ! તું વળી ચિત્ર કરતાં ક્યારની શીખી ?’ સિતારા પ્રેમથી તેની પાસે સરી. કાંઈક આશ્ચર્ય થયું હોય—જીવન જતું હોય—તેમ ચિતારો બેગાકો બનીને તાજ તરફ જોઈ રહ્યો. સંયુક્તાની છબી આંખો જનની હતી. તેણે વેદનાથી છાતી પર હાથ મૂક્યો ને એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો, ‘ઓ ! રે ! ગર્ભ કે શું ?’

અત્યંત માયાથી સિતારાએ તેનો હાથ પોતાના હાથમાં

લીધો: ‘વિધુ ! તને શું ચાય છે ? તું ધૂજે કાં ? અને...
તું શું જોઈયો ? કાણુ ગર્ભ ?’

ચિતારાએ શૂન્ય આંખે તાજ તરફ જોયું.

એની કલ્પનાની મૂર્તિ—પૃથ્વીરાજની સંયુક્તા—ત્યાં હતી નહિ. તે પીગળા ગર્ભ હતી. કાણુ જાણે ક્યાં ? અને ચિતારાને ખમર હતી કે આવી મૂર્તિઓ આવે છે માત્ર ધડીલર. જે એનો સત્કાર ન થયો તો તેઓ ખસ જાય છે—જાય છે હમેશાને માટે. આજે પણ આ મૂર્તિ ગર્ભ તે ગર્ભ ! પછી એ કાઈ દિવસ આવે નહિ. કલ્પનાની મૂર્તિ આવી માનભરી હોય છે.

વિધુશેખરે સિતારા તરફ જોયું. એક ધડીલર એ ધૂજ્યો. ‘અરેરે ! આણે મારી સંયુક્તા જોવરાવી !’ એ વેદનાથી એ વીંધાઈ ગયો. ‘મારી પ્રિયતમા કલાને રોકનાર આ કાણુ ?’ એ પ્રશ્નથી એ વ્યાકુળ બની ગયો. ત્યાં સિતારાએ અત્યંત કામળ સ્વરે ફરીથી કહ્યું. ‘વિધુ ! તું ધૂજે કાં ? જોણ તો ખરો. મારા સમ છે, તને શું થયું છે ?’

સિતારાએ એનું મન વાળવા એને તાજનું સૌંદર્ય ને આકાશી રંગો દેખાડ્યા. પણ ચિતારા તાજમાં શું જુએ ? તાજ જેના વડે શોભતો હતો તે સંયુક્તા ક્યાં ?

સિતારાએ ધીમેથી તેના હાથમાંથી ચિત્રનો કાગળ સ્તર્યો. તેણે તે લઈ લીધો. જાગ્યો હોય તેમ વિધુશેખર સિતારાનું ચિત્ર જોઈ રહ્યો.

‘આ શું દોયું છે, સિતારા !’ વેદના દાખીને તે જોયો.

‘એ છે જળમુંદરી.’

ચિતારાએ તે દિવસે જળમુંદરી જોઈ હતી તે યાદ પાડ્યું. જળમુંદરીની એની કંપના સિતારાના નામથી વેકાઈ હતી. આજની શ્રેયુક્તાનું રિમાન પણ સિતારાના મામમનથી પડી જાગ્યું હતું ! અરેરે ! કંપનાની મૂર્તિઓ ! આરા મૃત્યુને ! હા જીવન પર ગજબ અસર કરે છે, ને જીવન રાહીના જીવનને પણ રંગે છે, ત્યારે તમે જ સાચી મૂર્તિઓ, ને સાચી મૂર્તિઓ એ કંપના એવો કમ તો નહિ હોય ના !

‘આ જળમુંદરી કો કો ? જળનરંગો તો આને દ્રમ છે. ને મૂર્તિ... પણ... રમ્ય છે. તે’ આ ક્યાંથી સ્પીનરી, સિતારા !’

‘મેં-! હું પણ કાંઈક છું હો !’

‘એમ કે ? હાગે છે સાચી. પણ આ મૂર્તિ કોણે થઈ ?’ એમાં અભાસ છે, ને કંપના નથી; તે’ આ ચિત્ર વાંચ્યું છે ને જોયું નથી.’

સિતારાએ દસનાં દસનાં જવાબ વાળ્યો: ‘હાહા જ ને વર્ણન કરતા તે પરથી મેં એ ચિત્ર રોયું.’

ચિતારાએ એ ચિત્ર સિતારાના હાથમાંથી એમની લીધું, ને તેમાં અપાટાબંધ મોઝા ફેરફાર કરી નાખી પાછું સિતારાના હાથમાં મૂકી દીધું. ચિત્ર સજીવન થઈ ગયું.

સિતારાએ તેના તરફ જોયું ને વદાલથી કહ્યું, ‘વિધુ ! એક ચિત્ર તું મારે માટે ન લેકાવે ?’

ચિતારાએ ક્ષણભર્યા અવાજે કહ્યું, ‘તારે માટે ? કાંઈ માટે લેકાવું—કાંઈ આપે તે કરું એ સ્વયંભૂ મૂર્તિ ન થાય. હું કાંઈ માટે કાંઈ કરતો નથી.’

‘પણ હું ક્યાં કાઠી છું ? તું મારે માટે તો કરી જ દે. તું એક જલમુંદરી કરી દે. ઘણા કહે છે કે દાદા જુએ છે એવી જલમુંદરી ને કાઠી ચીતરે ને દાદાજી જુએ તો દાદાજીની ઘેઝઝા જાય.’

વિદ્યુશેખરે ઉદાસીથી કહ્યું, ‘ઘેઝઝા રહે કે જાય. મારાથી એ ન બને. એવું હું કરી શકતો નથી.’

‘ત્યારે વિદ્યુ ! તું મનુષ્ય નથી. તને માણસ પર પ્યાર નથી. તને મારા પર પ્યાર નથી. એ કલા ન હોય.’

વિદ્યુશેખર ઊભો થયો; તેણે બે હાથે અદ્યમ વાળીઃ ‘કાણુ કહે છે હું માણસ નથી ? શું મારામાં પ્યાર નથી ?’

‘ના. પ્યાર હોય તે પીગળે. દયા હોય તે દ્રવે. મનુષ્ય હોય તેને લાગે.’

અત્યંત દુઃખથી ચિતારો બોલ્યો, ‘સિતારા ! હું માણસ છું હો !’

સિતારાએ ગર્વથી કહ્યું. ‘માણસ હો તો જલમુંદરી કરી દે. એક ઘેઝાનું એમાં કલ્યાણ છે.’

‘અરેરે ! કાણુ સમજે કે હું કદપનાતો—પ્રેરણાતો—ચેલી કલાતો દાસ છું, મિત્ર નથી. સેવક છું, સ્વામી નથી. જોડતી અને જોતી જ્યોતિ જાગે એવી જ મૂર્તિ હું પદ્મ !’

‘અભિમાન !’ સિતારા બોલી, ‘આ તાજના કારી-ગરને કાઠી ન નડયું અને તને . . .’

‘મસ, બસ, બસ—’ વિદ્યુશેખર વચ્ચે બોલી કાઢ્યોઃ ‘જા હું એ ચિત્ર કરીશ. જીવન . . .’

‘એક ચિત્રમાં જીવન ને એક ચિત્રમાં મૃત્યુ. આમ

તમને જીવનધન્યુની વાતો કરવાની ટેવ પડે છે કે થું !'

વિપુરીખર માત્ર ફિક્કું હત્યો. તે દિવસે સિતારા કાંઈ બોલી નહિ ને આવી ગઈ.

કલાનાં અનેક સ્વરૂપો છે; અનેક રીતે એ રૂપો મળે છે. પરંતુ કલા સંગોપાંખ વરે છે માત્ર આજીવન અભ્યાસીને, એના ખરેખરા ભક્તને. બીજા બધાને તો એ જરાજરા મીઠું દસાવી, ફાસલાવી, પટાવી રવાના કરી દે છે.

ચિતારો તે દિવસે લયકને પગે ધેર ગયો, જાણે જીવન દરાર્ધ ગયું હોય તેવો એ નાસીપાસ હતો. પણ હજી એને આશા હતી. આજે એણે કલ્પનાની મૂર્તિ જોઈ હતી. બીજે દિવસે એ આવીને સરી ગઈ. ત્રીજે દિવસે આવુંઆવું થઈને આવી ગઈ. ચોથે દિવસે એ આવી જ નહિ. પાંચમે દિવસે એ હાથનાળા દઈ ને નાસી ગઈ. છઠે દિવસે તેણે એને ખૂન આશા આપી, પણ પોતે તો સંતાતી જ હતી. આમ એક, બે, ત્રણ અઢવાડિયાં વીતી ગયાં. એ કલ્પના ફરી ન જ આવી.

અને જેવી એની અંદરની દુનિયા હતી તેવી જ બહારની હતી. સિતારા એને મળતી, અને ન મળતી. એ ચિત્રની રાહ જોતી હતી. ચિતારાની વેદના એ સમજતી, પણ માત્ર જલસુંદરી મળી જાય તો પછી 'ચોનાના' ચિતારાને એ કાંઈનું કાંઈ કરવાની હતી.

ખરેખર, જ માસ આસા રમા ! આજે રાત્રિ મુંદર બનીને તાજને આંગણે બેઠકારપણે પડી હતી. ચંદ્રના ધીતગ ફિરજો જમનાનાં જગમાં સંતાકુકડીની રમત માંડી બેઠાં હતાં. કુદરતમાં અનુપમ રૂપ બર્ણુ હતું.

વિધુશેખરે છેવટે પેલું જલમુંદરીનું ચિત્ર પૂરું તો કર્યા જેવું કર્યું હતું. તેને સતોપ ન થયો, પણ તેણે એને પૂરું માન્યું હતું, ને હમણાં તે દિવસની સંયુક્તાને ધડી રહ્યો હતો ! અરેરે ! પણ એ સ્ત્રી જખરી ચાલાક હતી. એક અંગ પકડે ત્યાં બીજે અદસ્ય થઈ જતી. ચિતારો એને પકડી ન જ શક્યો. આજે આવી રૂપાળી રાત્રિએ એ છેક નિરાશ હતો ! માનસિક અકથ્ય સંવેદન ઉત્પન્ન કરવામાં ઈશ્વરનો શો મુકેત હશે ? આજે તો તે છેક જ લોચ થઈ ગયો હતો. પેલા ચિત્રની નાવિકા આવી તો નહિ જ, પણ મોં ચડાવીને જણે બોલી હોય એવું તેને લાગ્યું : ' ચિતારા ! તું ચિતારો જ નથી. ચિતારાને વળી બીજો ધરક શો ? બીજા માથાક શી ? તારા માટે જ તે' મને બોલાવી હોત તો હું આવત. પણ યાદ છે ના ? તે' મને છોડીને પેલી સિતારાને બોલાવી. મારે ક્યાંને કાઈ શોધ્ય હોય ?—'અને સંયુક્તા સરી ગઈ !

તેણે છેક મોડી રાત્રિ સુધી એનું વિધાન કરવામાં આકાશપાતાળ એક કર્યાં. પરંતુ ન ' માગે દોડતી આવે ' એવી કલાદેવી જાગી જ નહિ. તે શૂન્ય જેવો—પેલા જેવો થઈ ગયો. એણે પોતાના ચિત્રપટ પર એક નગર દેરવી. ત્યાં શું હતું ? માત્ર ડાઘા ! તે નિરાશ બનીને જમનાના કિનારા પર જ ચાલ્યો ગયો. આવી રીતે છેક નિરાશ થઈને એ ખૂંટ વાર બેઠો. એટલામાં, કાંઈ દિવસ બંસી ન બમ્મવવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર પેલા વૃદ્ધ પુરુષે—સિતારાના દાદાએ—બંસી બમ્મવવી શરૂ કરી. જ્યારે મન તદ્દન શૂન્ય હોય છે ત્યારે જો એકાદ સ્વર તે સાંભળે છે એનાથી એ એકદમ આશ્ચર્ય

છે. અને આજે તો વર્ષોથી બધનમાં રહેનાર સ્વરને પેલા
૧૬ માણસે છોડી મૂક્યો હતો. રાત્રિ રૂપાળી હતી. સ્વર
અખંડ છુલંદ હતો અને જાગવનારો કારીગર હતો. અખંડ
રસની એક ધાર ચાલે તેમ જાગનાના આ કાંઠાથી પેલા
કાંઠા મુઠી સ્વરોની ધારા ચાલી રહી હતી. પવન, પાણી ને
તેજ : જમીન, આકાશ ને પદ્મજા : બધાંમાં સ્વર સોસરવો
વહી રહ્યો હતો. જળ થંભે, ચંદ્ર થંભે, સૃષ્ટિ ધડીબર અટક
એવી આ પળ હતી. એવા સ્વર ને એવો જાગવનાર હતો !
અને જેમ કાંઈ દોરથી ખેંચે તેમ તે ઊપડ્યો.

છ

કાંઈ અકસ્મ વેદનાથી નાસતો દોષ તેમ તે ઊપડ્યો.
સામે કાંઈ કેવી મુદ્દર બંસી વાગે છે ! બસ તે આમળ વધ્યો.
હજી વધ્યો. વધતો જ ગયો; ખેંચાનો ગયો. જાગનાનાં પાણીને
તેનો પમ અડ્યો ત્યારે તે હસ્યો : ફિક્કું, સૂન્ય, ગાંઠા જેવું
અદૃશ્ય !

એ હાસ્યના પડપાથી પોતે જાગ્યો. પણ બંસીનું આર્પણ
અનિવાર્ય હતું. એના મનજમાં બધે સૂન્યતા હતી. એના
હાસ્યના પડકાંથી કાંઈ એના તરફ દોડી આવ્યું. એ સિતારા
હતો. મિત્રકાર જ્યારે નિરાશ થઈ જાગનાના કાંઠા પર
ચાલ્યો ગયો હતો, ત્યારે એની મદૂલીમાં બે જણા ગુપચુપ
પેલાં હતાં : સિતારા અને તેનો દાદા. વિધુગેજરનું અધૂરું
મિત્ર, રુદનની માદ દોષ તેવું પડ્યું હતું. તેનું 'પૂરું' મિત્ર
'જલસુદરી' પણ એક તરફ પડ્યું હતું. સિતારાના દાદાએ
ત્યાં બેધું. પેતાની માન્યતાને આજે જગરો ટેકા મળ્યો.

હોય તેમ તે બિચ્છ્યો । ‘બસ, એ જ આ જલસુંદરી ।
પેલા જીવાને કરી નાં ? મેં તે દિવસે એને પૂછ્યું સારે
એણે ધનકાર કર્યો હતો. પણ આજે એ પડકાર્યો । એ જ
જલસુંદરી ।’ એટલું બોલી તે નાકો. એને ખાતરી થઈ
કે પોતે જીએ છે તે સત્ય જ છે. એની ધેવજા તો બિચ્છી
વધી, કારણ કે આજે એની માન્યતાને આ ચિત્રથી ટકા
મળ્યો હતો. પણ સાથેસાથે તેણે જીગજીગનો વિનિર્ગ છૂટ્યો
હોય તેમ બંસી એક વાર ફરીથી બળવવી શરૂ કરી દીધી ।
તે બંસી બળવતો હતો, ને ચિત્રકાર તેના તરફ હજી આગળ
ને આગળ વધતો હતો.

સિતારા દોડતી આવી. તેણે અત્યંત કામળતાથી તેને
હાથ ઝાલ્યો, ‘વિધુ ! વિધુ ! તું આમ ક્યાં જાય છે ? હવે
તો પાણી ઊંડાં છે !’

તે હસ્યો. અરેરે ! કેટલું ભયંકર હાસ્ય ।

એક ઘડીમાં નિશ્ચય કરીને સિતારાએ તેને પાછો ખેંચ્યો.
પણ વ્યર્થ; એ આગળ વધતો જ ગયો ।

ખીજી ક્ષણે વીજળીના જેવી ઝડપથી તે બહાર નીકળીઃ
‘દાદા ! દાદા ! બંસી બંધ કરો !’ તેણે બૂમો પાડી.

જવાબમાં બંસીનો સ્વર વધુ ને વધુ મોહક થતો ગયો.

તરત જ તે પાણીમાં પડી. એના જીવનમાં પથરાયેલું
તાજનું સૌંદર્ય ઝળક્યું. મુમતાજ—શાહજહાંના અમર પ્યારની
ભાવના તાજના પથરમાં કાતરાઈ છે એ યાદ આવ્યું. તે
એકદમ ઊડી, ને ચિતારાના હાથને પકડી લીધો. તે તાજની

કન્યા હતી, ને તેણે તાજના ચિતારાને પકડ્યો.

માથુનો સમય સુંદર હોય ને સ્વયં પવિત્ર હોય તો પગી વખત મરણ પામવાની ઇચ્છા થાય છે. એ ઇચ્છા સાવ સ્વાભાવિક છે. ચિત્રકાર પાણીમાં વધતો ગયો. હાલી સુધી પાણી આગ્યાં. 'વહાલા ! ક્યાં જવું છે ?' સિતારા બોલી.

'જસ, આ ઊભી એને પકડવા !'

'કાણુ છે ? વિધુ ! કાણુ છે એ ?'

'સંયુક્તા !—કલ્પનાની રાણી—'

'પેલા ચિત્રની—તે દિવસની રાણી !' સિતારાના મનમાં તે દિવસ વેગથી પસાર થઈ ગયો.

એના ખભા પર માથું નાખી સિતારા રડી, 'તું પાછો ફર, વહાલા ! તું પાછો ફર. તારી તે દિવસની કલ્પનાની રાણી હજી અખંડિત મળશે !'

૯

પણ ચંદ્ર વધારે સુંદર જન્મ્યો હતો : સમય પણ રાત્રિના ઠંડા ભારથી વધારે ઉજ્જવલ લાગતો હતો : અને પેલી બંસી વધારે ને વધારે મોહક થતી જતી હતી. સિતારા વિધુશેખરને વગગી પડી. પગલાં આમજી હારતાં મર્વા : એક . . . . બે . . . . ત્રણ . . . .

—અને અચાનક પેલી બંસી બંધ પડી.

બંધ કરી નહિ : બંધ થઈ નહિ : બંધ પડી ગઈ . . .

રાત્રિ ચાંત જનતી હતી ; ચાંત હતી તેરી જ જતી રહી :

અને જમનાનાં જળમાં ચંદ્ર ને તાગડૂનવા ને તરવા લાગ્યા.

જમનાનાં કાળાં ભરખર પાણી એમ જ આંધ્યાં જાય છે . . . . હજી અને હવે પછી . . . .

ગોવિંદનું ખેતર

નીલી નાથેરમાં નદીના કિનારા પર ગોવિંદનું ખેતર હતું. ગોવિંદના પિતા રઘુનાથમહારાજ રાજપુરમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષ લેખાતા. વેપારી આલમના સરદાર તરીકે એમનું નામ આસપાસનાં ખેત્યાર ગામમાં મશહૂર હતું. બોળા અને ભક્ષા ખેડૂતોની ધીરધાર આ કામદારને ત્યાં થતી; અને રાજપુરના ભંગીથી માંડીને ત્યાંના ભાયાતી દરબાર જેવા મૂળુભા સુધી સૌ રઘુનાથમહારાજની મુવાસને ઓળખતા. ઘણી વખત સાધારણ કળિયા એમની હાજરીની શેઠમાં જ દખાઈ જતા. રાજપુરના ધર્મમંદિરમાં, હનુમાનની દેરીમાં ને કાંપામાં, બધે સ્થળે જ્યારે જ્યારે કાઈ નવો પ્રશ્ન આવે, કાંઈક અડચણ પડે કે અસાધારણ વાત બને, કે તરત રઘુનાથ-મહારાજ એનો નિકાલ લાવવાના.

રાજપુરમાં એ સૌના ગુરુ પણ હતા. કંકુ પટલાણી, ધનુ રબારણુ ને સતોક શેઠાણી, એ ત્રણને હમેશ ને હમેશ નવ અહમાંના એકાદની પીડા તો રઘુનાથમહારાજને દ્વારે મૂકવાની હોયજ. શ્રદ્ધા હશે કે અજ્ઞાન, પણ એના જ્યોતિષથી

સારું પશુ મર્ધ જતું. સવારમાં દિવસ ઊગતાં રઘુનાથ નદીએ નાદીને પોતાનું મજબૂત ગોળમટોળ શરીર ચંદનથી શોભાવના, 'જય નીલકંઠ' કરતા મંદિરમાં જતા એમનો સાદ પજુ ખારસેઃ ઘાટો ઘેરા; ઘેર એચાર બેંચ, ખેતર, વાડી અને બેઝણ ગામમાં જામેલી જૂની પ્રતિષ્ઠા. અરધો દામદાર જેવો, અરધો ઠેક જેવો, ગામના ચુરુ જેવો, ને નાનાંમોટાં સોને મીઠો લાગતો આ પૂજ્ય પુરુષ રાજપુરમાં સુખી હતો ને એને હીંધે આસપાસનાં વણચાર ગામમાં પણ સુખી હતાં.

રઘુનાથમદારાજે પોતાના ગોવિંદને શહેરમાં લણવા મોકલ્યો હતો. રાજપુરની નાની થી સરહદમાં ગોવિંદ ચાર અંગ્રેજી લણ્યો ત્યાં તો એની કીર્તિ પ્રસરી મર્ધ. ગોવિંદની મા નાનપણથી નહિ, એટલે એનામાં કંઈક લાડનું અભિમાન વધારે હતું, ગામડિયાઓને તાલુમીમાં તરબોળ કરે એવાં 'દોરેસ્પસ'નાં પાનાં બે પાનાં તે કચારેક વાંચતો. તેને સૌ વખાણતા, કારણ કે વખાણનારું મંડળ તદ્દન અચાન હતું. ગોવિંદ ચોથી અંગ્રેજીમાં પાસ થયે. જો કે એને તો વર્ગ ચકાવવામાં આવ્યો હતો, પણ પરીક્ષાની આ જાદુભરી જુદાઈ ગામડિયાના બેભામાં આવે તેમ હતું નહિ તે દિવસે રઘુનાથમદારાજે મોટી મિજબાની જેતું કર્યું. જો કે શાક ભીંડાનું હતું, અથાણું ચીમણનું, ને મુંગઈનાં 'સંતરાં-મોસ'ખી'ની મધાતી જદબેને જાહે મગની તાજી શીમે ને તાજમીભર્ષા ઘેરડીના સાંધા હતા. એની જ વાડીમાંથી લાવેલાં ખોર ને દાકમ પણ ખર્ગ. ગામડિયા આ મેવામાં અનહદ આનંદ ભોગવી રહ્યા હતા.

ગોવિંદ પરણ્યો ત્યારપછી ગુનાથમદારાજ પોતાના પુત્રને બહુ વાર મહારૂપ ન કર્મ કરાવ્યા. એમનું નૃદ્ય સરીકે લગ્યું. ગોવિંદ ત્યારે છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાં હતો. એનું મન પણ પરણ્યા પછી અગ્નાયમાર્ચા જીડ્યું હતું, એટલે નૃદ્ય પિનાતી દાજરીમાં રહેવા માટે તેણે અગ્નાયને નિર્જાનકિ આપી. ન આપી હોત તોપણ ગાંડું હવે અટકે તેમ હતું. થોડા દિવસ પછી ગુનાથમદારાજ દેવ થયા, ને ભાર્ગા ઘરમાં ગોવિંદ અને તેની ભાગીરથી બને ગિનઅનુભવી રહ્યાં.

ગોવિંદમાં અપૂર્ણ અંગ્રેજી જ્ઞાનના ને શહેરી જીવનના દોષ ધીમેધીમે ધર કરી બેડા હતા. ભાગીરથી પણ આ ગામડામાં રસ ભર્યો છે એવું સમજતી નહિ.

પરેવાસે રચારો ઢારને 'પહર'માં લઈ જવાની જૂમ પાડે, ત્યારે પોતે નવ વાગે પથારીમાંથી બેડો ચર્મ મહારાજને દાતણની જૂમ પાડતો તે હોસ્ટેલના દિવસો ગોવિંદને યાદ આવે. ભાગીરથીતો નવરંગી સાળુ ભેંસના છાણમાં જરાક બગડે તો એતો આખો દિવસ બગડતો. ગામડા ગામમાં તો પાંચ વાગે ધંટીના ઘેરા નાદ વચ્ચે ઝીણા સુરની હલક જામતી હોય; છસાત ન વાગે ત્યાં દધિમંથનના સ્વરથી ફળીએ ફળી ગાજતું હોય! પણ ભાગીરથીની વાંકી સેંથી, ગોવિંદના ખમીસનો અક્કડ કફ, ઝીણું ધોતિયું કે નવરંગી સાળુ એમાંનું કાંઈ પણ બગડે એ કેમ ખમાય? શહેરી જીવનની ટાપટીપના મોહમાં પડેલ આ દંપતીને ગ્રામ્ય જીવન ખૂંચવા લાગ્યું. સવારની તાજી સુગંધી છાશ, મીઠું ગોરસ, ને ઇંદ્રને દુર્લભ દૂધ; આ ચીજો ચાના કપને બદલે

ધરમાં અથડાતી જેઈ આગીરથી તો અડધી થઈ જતી.

ક્યાં દોટેલ, મોટર, ચેલા, આ ને સુંદર બાજ : ને
ક્યાં તાણ છાસ, ગાયના સ્વર, ને વડનો મીઠો ડાચો ।
ગોવિંદને લાગ્યું કે જે પોતે ગામડામાં બહુ દિવસ ગાજરી
તો સમાજમાં બહુ પહોંત રહી જરી. વર્તમાનપત્ર પણ
રાજપુરમાં ક્યાંથી ? ને જાહેર સભા ? બેચાર પોલિયા,
એકબે શેઠિયા ને ચારપાંચ નાચાં છોકરાં ચોરાને ઝાટકે
બેઠાં હોય એ રાજપુરની જાહેર સભા । ધમપછાડ, ઢોંગ ને
દંભ ત્યાં ન મળે. સખ્તના ઠરાવ નહિ ને ખોટાં અનુમોદન
નહિ જાડીં તો બેચાર પોલિયા મળી વાત કરે કે ગોંડરામાં
અગિયારથી ખડ નાખવું છે, ને બકરાંને દૂધ પાવું છે કે
ઠરાવ પાસ થાય. એમાં પ્રજ્ઞતિની ધમાલ ન મળે. સાઠી
વાત ને સાદું વર્તન, ગોવિંદના અસ્થામાં આ બધું માફું
ભાર્યું, ને તેણે ગામડામાંથી જેમ બને તેમ જલદી બેપકવાનો
નિશ્ચય કર્યો. માથા જીવનની જોડખાંપણને સમારી એમાંથી
દરેક પળે તંદુરસ્તી ને રસ એવવાને બદલે સહેરના ઉપરના
ભમડામાં અંજાર જવાથી ગોવિંદને દરેક પળે એ ગામડું
ખૂંચવા લાગ્યું. તેણે ગામડામાં દિસાગ પનાવવાનું કામ સર
કર્યું. રઘુનાથમદારાજની પ્રમાણિકતા ને ચરિત્રજ્ઞ એવાં
વિખ્યાત દત્તાં કે એનું બધું લહેણું પતી ગયું. ગોવિંદ તથા
આગીરથી દબે સહેરમાં જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.
'બાજરી' બેંસ, 'હસ્યાણી' ગાય, વાછરડાં ને ઘોડી, પોતાનું
સુંદર ફળી, વાલોળનો માંડવો ને તુગમીનો કબારો, એક
ધોળી ત્રિશાકી, પારેવાનું પાણી પીવાનું કુંકું, જલના છોડ ને

અજમાનાં પાનનાં ફૂંડાં : બધું જ ગોવિંદ કાંઈ પણ અફસોસ વિના છોડ્યું. એનું ચિત્ત શહેરની લલકારી નિર્દગીમાં એવું ચોંટ્યું હતું કે કોઈ વસ્તુ એના હૃદયને સ્પર્શી શકી નહિ.

ગાડામાં બેસી ગોવિંદ રવાના થયો. સૌ દૂર મુઠી વળાવી પાછાં ફર્યાં. એટલામાં ગોવિંદ પોતાના પિતાના વૃદ્ધ મિત્ર નારણભટ્ટને આવેલ જોયા.

‘ગોવિંદ ! જય છે ? આપ, ગામકું સંભારજો હો.’

‘હા કાકા, કાંઈ ગામ લુલાય છે ?’ ગોવિંદ વિવેકના શબ્દો બોલવા થટે તે વાપર્યાં.

‘હિસાબ બધો ચૂકતો કર્યો ?’

‘હા, કાકા.’

‘ને દોરદાંખર ?’

‘મૂળભાને વેચાતાં આપ્યાં.’

નારણભટ્ટના પેટમાં ટાઢો શેરડો પડ્યો. ગામડાંના માણસોને દોર વેચતાં જીવન વેચવા જેવું લાગે છે !

‘ઠીક બેટા, તને ગમ્યું તે માયું ! ખેતર-વાડી ?’

‘હવે પાણીપટેલને અર્ધલાગે વાવવા દીધાં.’

નારણભટ્ટની આંખમાં આંસુ આપ્યાં. રઘુનાથનો વિયોગ આજે ખરેખરે લાગ્યો. પણ ભાગીરથી તે ગોવિંદ ગામડાના જીવનની મશ્કરી કરતાં આગળ ચાલ્યાં. મિત્રનાં ભૂંગળાં, મોટરના બોંકાર ને માણસોની જગજગ ધમાલ વચ્ચે પહોંચ્યા ત્યારે એમને લાગ્યું કે હવે તેમના જીવનમાં કાંઈક નેમ આવે છે !

શહેરમાં ગોવિંદ જીવન શરૂ કર્યું. બેચાર દિવસ આંટા

મારી રેસવેની ઓફિસમાં કારકુન તરીકેની નોકરી ગોવિંદે લીધી. રાજપુરના મીઠી તાજગીભરેલા જરના અને વણના ખેતરમાંથી ખસાર થતાં જે અકથ્ય સુખંધી પૃથિવીમાંથી છૂટતી, એને રથાને અમદાવાદની સાક્ષાત નરક જેવી બદબો-ભરેલી રોજમાંથી ગોવિંદ દુબેસાં અગિયાર વાગે જતો ને પાંચ બજાએ આવતો. આટલી ગુલામી રવીકારીને તેણે પોતાની ચહેરી તરીકેની ઇજ્જત સાચવી લીધી ! ને બાગીરથીનો પેસો નવરમી સાળુ ભેંસના છાણને બદલે દરે મટરની દુર્ગંધી પામવા લાગ્યો ! બાત, દાળ, રોટલી ને મધાતું ચાક, એ ખાતાં ખાતાં ચહેરી જીવન પીતવા લાગ્યું.

આજકાલ કરતાં પાંચ વર્ષ પીતી ચર્ચા બાગીરથીના સાક્ષા રંગવામાં, વિપ્લવના ડબ્બામાં, કચારેક કોરી, કોકો ને બિસ્કિટમાં, ને વખત મળે તો હોટેલની મરખીમાં ગોવિંદના દૂંઠા પત્રારનો મોટો બામ વપરાઈ જતો, ને તેથી જીવન-રસાયન પદાર્થોને બદલે જીવન દેકે તેવા પદાર્થ પણ ન મળ્યા. એવામાં બાગીરથીને એક છોકરો આવ્યો. પછી તો વિદ્યભના વધી નવી માતા જૂની સામુ પાસેથી કાંઈ તાલીમ તો મેળવી શકી ન હતી, એટલે પાછો બાલામૃતનો ખર્ચ આ મરીબ કારકુનના જાહેરમાં વધ્યો. ધીમેધીમે જીવનનો શ્રમ એટલો વધ્યો કે ગોવિંદને છપ લાગુ પડ્યો.

દરેક કારકુનની અી હોલ છે તેમ બાગીરથી બદારનો ટાપટીપમાં એટલો સમય ગાળતી કે ઘરમાં વ્યવસ્થાને બદલે દરેક જગ્યાએ કાંઈ ને કાંઈ ઝીજ રખાણી હોય. બિચારી સમજે ક્યાંથી કે હોટેલનાં જલેગી ને બાનિયાં એ છોકરાને

ઝેરનો ખાસો આપવા ગરાગર છે. એનો પડોશીધર્મ પણ એટલો વિશાળ હતો કે એનું ઘર સૌ નવરાંનું વિશ્રાંતિમંડપ હતું. ભાગીરથી ધીમેધીમે આખું હવનનો વ્યવહાર બૂકી શહેરી હવનનો ભાગડો ને કકંશતા ખીસવતી ગઈ.

આજે દવે ગોવિંદ ધીમા બળતા દીવા સામે નેઈ રહ્યો છે. પાસે રંગટીટિયા જેવો હરિપ્રસાદ ને ભાગીરથી 'આનિભર્યા' ખેડાં છે.

‘નરહરને કીધું ?’ ઝીણા દુઃખભર્યા અવાજે ગોવિંદ બોલ્યો: ‘તેણે રાજપુર તાર કર્યો !’

‘હા,’ ભાગીરથીએ જવાબ વાળ્યો. આ બધી સ્થિતિથી અજ્ઞાન બાળક એની માતાના બોળામાં રમી રહ્યું હતું.

નરહર ગોવિંદ જેવો ખીન્ને કારકુન હતો. શહેરમાં સૌ કારકુન ને ભાડૂત છે. માલિક ને શેક લૂંટારા, ને તેમની જ પડોશમાં ભૂખ્યા ને દુઃખી કારકુન ને ભાડૂત. આ શહેર !

એટલામાં બારણું ખોલીને એક ફાંકડા જેવો જીવાન દાખલ થયો. એ નરહર પેતે જ હતો.

‘આહો ! હરિપ્રસાદજી,’ તે છોકરા સામે નેઈ બોલ્યો; પછી ગોવિંદ સામે બોલ્યું: ‘કાં કેમ છે ? આજ તો ‘ફિવર’ નથી ના ?’

‘શરીર સહેજ ગરમ છે,’ ગોવિંદે કહ્યું.

‘એ તો સાળું અમદાવાદની ‘હીટ:’ તોળા !’

ગોવિંદે ઉધરસ ખાધી. નાનો હરિપ્રસાદ ભાગીરથીની સાડી ખેંચીને રમતો હતો.

‘તે તાર ક્યારે કર્યો ?’

‘આજ ને દિવસ થયા,’ નરહર એક ખુરદી જેથી ગોવિંદ પાસે બેઠો: ‘આજના સમાચાર જાણ્યા ના ?’

‘શું છે ?’ ગોવિંદ આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘ખીત્તું શું ? આજો ‘રટાફ’ વિરુદ્ધ છે. સાળાને એકલા જ હોઈયાં કરવું છે; કેમ જાણે ખીત્તને પેટ ન હોય !’

‘હા,’ ગોવિંદે દ્વંદ્વ જવાબ વાળ્યો. ખીત્તું કાંઈ બેસે ત્યાં ઉધરસ ખાવી પડી.

આ વખતે દાર ખૂંધું, ને પાઠણો જાણે છે તેની જાળમટોળ ચીંધરિયા પાધડીવાળો એક પાઠણ દાખલ થયો. એના એક હાથમાં કાંમ ને ખમા પર ખડિયો હતો, ને બીજું જતનથી સાચવેલું ચંદનનું દીપ્ત કપાળમાં હતું. નરહર જરાક આંકું ભેંધે દરયો, ત્યાં પાઠણની પાછગથી કાંઈ વિચિત્ર બેટનનો જાડો અમ્મરફૂત સ્વર આપ્યો, ‘કા, ગોવિંદભાઈ ! કાંઈ જાળખાણ પડે છે ?’

નરહર બોલનાર સામે ભેંધે રહ્યો. એના કાંઈપાવાડી જાડા વેપમાં ને ચહેરા પર જન્મસિદ્ધ બજમનસાઈનાં ચિહ્ન હતાં. પણ કારકુનની નજર એવું જોવા કેમચાહેલી ન હતી. તે ગોવિંદ સામે ભેંધે બોલ્યો, ‘Perhaps those Rajput fellows, [હાથ રાજપુરનાં માણસ દર્શી.]’

ગોવિંદ જાણેને જોતાં સફાળો બેઠો થયો: ‘ઓહો ! કાકા, કસ્યાણપટેલ ! આવો, આવો. તમને શું ?’

એટલામાં નારજીભટ્ટ ખડિયો નીચે ચૂકીને આગળ વળ્યા: ‘જરે ગોવિંદ ! બેટા ! તારા આ દાવ ! શું મોટો છે ?’ નરહર સૌને વાનોએ ચાંચાં ભેંધે ધીમેથી સરી ગયો.

શહેરમાં પડોશીધર્મ આની રીતે સમાપ્ત થાય છે.

‘કાકા !’ ગોવિંદની આંખમાં આંસુ આંખાં: ‘હાં આ છોકરાને જાળવજો !’

‘અરે કાંઈ ગાંડો થયો છે ? આવો કલ્યાણપટેલ આવો: ગોવિંદ પાસે આવો.’

કલ્યાણપટેલ આગળ વધ્યા, ‘ઓહો ભાઈ ! બહુ લેવાણા છો ?’ ભોળા અને ભલા કણુગ્રીએ રૂપિયાની થેલી આગળ ધરી. જુઓ, તમે તો હિસાબ ન કર્યો, પણ અમારે પાછું ખીજે અવતાર ભર્યે છૂટકો. આ તમારા અરધિયાણુ ભાગનું મૂલ.’

ખીજે દિવસ સૌએ સાથે ચંતલસ કરી. એમ દુર્ય કે ગોવિંદે રાજપુર આવવું. ગોવિંદ રજા લેવા ગયો. બડા સાહેબના બાંકા શરીરમાં વક્તા ધણી હતી. એણે કહ્યું, કે હમણાં કામની ખેંચ છે; રજા ન મળે.

‘પણ સાહેબ, આ સવાલ મારી નિંદગીનો છે.’

‘નિંદગી કરતાં પણ આ કામ વધારે ઉપયોગી છે. રજા નહિ જ મળી શકે.’

ગોવિંદ હતાશ ખની પાછો ઘેર આવ્યો. ‘સાહેબ ડિસમિસ કરશે !’ તેણે નિરાશાભર્યા સ્વરે નારણભટ્ટને કહ્યું.

‘શું કીધું ?’ નારણભટ્ટ સમજ્યા નહિ.

‘ડિસમિસ કરશે.’

‘કામેસ કરશે, એમ ના ?’

‘હા.’

‘ત્યારે ખેટા ! પાછો રાજપુર ભેગો થા. એવા પાંચ

સાચ ધડીબર થઈ જાય એવા ઘોડાપૂર મોત્ર જામ્યા છે ।
જ્યાં સુધી તરોણી વાડી છે ત્યાં સુધી અમરે જ્યાં છે. '

પણ ગોવિંદના નોકરીમય જીવનમાં તો 'ડિસમિસ'ની
ગ્રામ્યતા જાણી રહી હતી. આવા શાંતિક જીવનમાંથી રસાયન
જોડી જઈ એકથો ધારાધોરણનો જન્મ રહે છે. પરંતુ
રાજપુરના જાહેર જીવન વચ્ચેના ગામડિયાઓમાં સ્વાધીનતાનો
જીવંતો હતો. તેમણે કારકુનને તેજ ક્યો.

ખીજે દિવસે સૌ રાજપુર તરફ ચાલ્યા. ગોવિંદ
રાજપુરમાં તો આબો, પણ શહેરી જીવનનું ઝેર એવું
રમરમમાં બાપી મથું હતું કે હવે તેની તંદુરસ્તીમાં ફેરફાર
થવો અશક્ય હતો. નરહરને! શાંત એવો હતો કે સાહેબે
ડિસમિસ ક્યો છે, છતાં માણસનો ખપ છે મારે રાખશે.
ગોવિંદે જવાબ લખ્યો કે હવે હું નોકર નથી ને કાઈએ
નોકર રહેવું નહિ. જમીનના કક્ષામાં જેટલું જીવન છે તેટલું
ખીજા કક્ષામાં નથી.

ત્યારપછી ઘોડા માટે જીવનની મુશ્કેલીનો ઉત્ક્રાંતિ
દિવસ આવી પહોંચ્યો. ગોવિંદને એક જ નિરાંત હતી, કે
પોતાના જ ગામમાં કુટુંબને રક્ષણમાં મૂકી પોતે જાય છે.

'શાકા! કલ્યાણપટેલ! 'ગોવિંદે કહ્યું, 'હવે હું જાઉં
હું. અને આ તમને સોંપ્યા. '

ઘાપણનો ને દાચ ઝીલવાનો રિવાજ જેવો ગામમાં
સચવાઈ રહ્યો છે તેવો જનરલસ્ટ શહેરમાં પણ સચવાતો
નથી; ને તેથી જ તો શહેરમાં 'અનાયામક'નો રિવાજ છે,
જ્યારે ગામમાં બંધુત્વની બાવનાને માથે છે.

કલ્યાણપટેલ માત્ર રોઈ રહ્યો ! છેવટે બોલ્યો, ' તમારો જીવને સદ્ગતિ કરજો. ન્યાં મુધી હું છું ત્યાં મુધી હરિપ્રસાદની ખેડ તૂટશે નહિ. '

ગોવિંદ આંખ મીચી ગયો !

બેચાર વર્ષ પછી નીલા ભરચક્ર ખેતરમાં ભાગીરથી ઊભી છે. તાજી મુગંધીથી મગજ ભરાઈ જાય છે. આવડ માસનાં આછાં વાદળાંમાં નીલાંપીળાં ખડ જલપ્રવાહની માફક ડોકી રહ્યાં છે. ટેકરીઓ પર ને કુંગરા પરથી રમારીની વાંસળી ને દર્દભર્યા દૂકાઓ આખી સીમને કાંઈ જુદો જ પક્ષટો આપી રહ્યાં છે. એ વખતે ગોવિંદના ખેતરને સીમાડે બે બળદના ગાડામાં બેસીને એક લુવાન એ તરફ આવતો દેખાયો. ગાડું છેક નજીક આવ્યું. ભાગીરથીએ લુવાનને ઓળખ્યો.

' ઓહો ! નરહરભાઈ ! આમ ક્યાં ? '

' મારા મામાને ત્યાં જાઉં છું; અહીંથી બે ગાઉ દૂર મામડામાં રહે છે. '

' બહુ લેવાઈ ગયા છો ! કાંઈ તબિયત ઠીક નથી ? '

નરહરે ઉધરસ ખાતાં જવાબ આપ્યો, ' બસ એ જ ! '

અને એનો શહેરી જુરસો બદાર આવ્યો : ' માણસને હાથમાં મારી નાખ્યો ને ભવિષ્યની પ્રજાને હીનવીર કરી નાખી એ અમારી યાંત્રિક ગંઢનિ અને વીસમી સદીની સુધરેલી પ્રગતિનો પ્રભાવ છે ! ખરેખર, કોઈ પ્રજા નિર્મીત હોય એના કરતાં જગવાન ને જંગમી. '

માફું આગળ આશુનું ને પાછાં ફરતાં બાગીરથીની
મિજબાની સ્વીકારવાનું નરહરે કહ્યું. બાગીરથી સીમમાં નજર
કરી રહી. ભથિયારીઓ સાંગે પાછી વળતાં ગીત સસકારી
રહી હતી ને ચારે તરફ રસનો પ્રવાહ રેલી રહ્યો હતો.
બાગીરથીની આંખમાં આંસુ આપ્યાં. દરિયાસાહે તે લેખું.
તેનો બાળસ્વભાવ તરત પ્રશ્ન કરવા દોડ્યો : ‘બા, તું કેમ
રુએ છે ?’

‘અમરતી, બેટા !’

‘ના, કહે.’

‘બેટા ! આ પ્રકૃતિનું સૈદ્ધ્ય, ખેતરની સ્વાધીનતા,
હીલી વાડી ને નિહમીની તાજગી જોઈ, યત્રોના મોદમાં,
ચહેરમાં આપધાન કરવાનો પાક પ્રાપ્ત આપી રહ્યું છે ! તું
ગામડાં ભિખારી થયે, ને ચહેરો ગ્રધામ થયે, એ આ
સંસ્કૃતિનું ક્યેય છે ?’

છ

આયમતા સૂરમાં માલીકરો રાજપુર તરફ આશ્યા.

તારખુવાર

દ્વિતી સોમનાથની પામે ત્રિવેણીના પવિત્ર મંડપ છે. એક તરફથી આવતી વાપરણ નદીની ઝોંપી બેળદો ને બાવંકર કેતરોમાં ચારે પાસે ઝાડવાં ને ઝાંખરાં બેળી નીકળ્યાં છે. આ બાવંકર પ્રદેશમાં એક જુવાન સવાર મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. સાંજ પડતી હતી ને અંધારૂં ચારે તરફથી પૃથ્વીને કાળી ચાકર ઓઢાડતું ઢોડતું હતું. એક પક્ષી એક વણ્ણાં ઢાતર ને ઝાડવાં વટારી તે જુવાન અંતે બદણીતી કેડી પર આવી પહોંચ્યો. પાંચાણની કડખૂ ને મજજૂત જમીનમાં પગ મૂકી મૂકીને ટેવાઈ ગયેલી તેની ઘોડી ઝપાટામંધ આગળ વધી.

ત્યાં ત્રિવેણી છે ત્યાં સંધ્યાના શૂખરા ધૂસરમાં એક મનુષ્યામૃતિ બિભેલી તેણે બેઠું. તે ખંચાયો. તેની ઘોડીએ પણ એક પગ પાછળ લીધો. પણ ખીજી જ ક્ષણે પોતાના સવારની ધ્રુષ્ટા તે સમજી ગઈ. જુવાન ધીમેથી આગળ વધ્યો.

‘દ્રાણુ ?’ સામે બિભેશ મનુષ્યે એકદમ સવાલ કર્યો.

‘ઓહો! આ તો બાપુ દીનદયાળ પોતે!’ સવાર મનમાં બોલ્યો. બોલ્યા વિના તે આગળ વધતો હતો.

‘જાણ ? કોણ ? એ ?’ ફરી સવાલ આવ્યો.

‘બાપુ ! હું સામંત !’

સામંત જવાબ આપતાં પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. તે ઘોડી પરથી નીચે જતર્યો. તેની સામે આખા શરીર પર કફની-પરેશ એક પ્રતાપી સાધુ બિભો હતો. નદીના જળમાં બિભો બિભો તે સંખ્યાને અર્ધ આવી રહ્યો હતો. સામંત બિભો રહ્યો, ને તેની પાસે તેનું વહાણર પ્રાણી પણ સ્થિતિથી બિભું રહ્યું.

દીનદયાળે સામંત સામે જોયું : ‘કાં ? ક્યાં છે નામઝાઈ, મૃગ આશર ને દાયરા ?’

‘એ જધાને સાસેમાળના કૂમરામાં મૃગીને હું એકલો જ આ બાળુ આવ્યો છું. ત્યાંથી બરમામાં જિનરી પહોં છું !’

‘એમ ?’

‘હા.’

સાધુના પ્રતાપી અદેરામાં રિચનનરંગની એક આટ્ટી લદરી આવી આવી ઝાઈ. વધના જતા અંધારામાં ફરના નેસના માંખા દીવા ને આકાશના તારા સિવાય કાંઈ દેખાતું ન હતું.

દીનદયાળે ફરી સામંત સામે જોયું : ‘સામંત ! બરમાના કૂમરામાં એક ફકીર રહે છે. દીનદાયેય તેનું નામ. તું એને મળજે. તને આટલું જણાવવા જ મેં તેમણે દત્તો. દત્તે તું સુખેથી જા. પણ જોજે, અપારે શક્તિમાની ધરી આવે ત્યારે જરૂર—જરૂર બદી આવજે.’

સામંતના અદેરા પર આશર દેખાયું. ‘કાલેત્યાય !’ તે વીર હતો. પોતાની જાણીનની તકરાર બાદે આજ આર ધર્મ ધર્મ બદારવડુ બેઠો હતો. તેને સાધુની વાત અમી

નહિ; પણ તેના પર તેમ જાણે છે જાણે હતી. તે માનવી
સાથે નમ્મો તે પોતાની માનવતા પર માનવતા. જાણતા
પ્રમદારમાં તે સુગર મળે. જાણી જિંદગીમાં રેતાવેની માનવતા
એક જાણે જોવામાં કરે, તે જોડી વારમાં તે માનવતામાં
તેના પગના જાણ પડ્યા સિવાય કંઈ ન રહ્યું.

૮)

ગોરબંદર પાસે જાણેથી જાણવંતીની શુદ્ધી થોડે દૂર
એક ઝૂંપડા પાસે એક ફજીર જિમો જિમો જરડાના તફત નીરસ
કુગરમો પર નમ્મર ફેરવતો હતો. પૂર્વ દિશામાં સૂર્યની
જાણી થાણી જાણી ગઈ હતી, તે જરડાના શુદ્ધ પથ્થરો
વચ્ચે ભાંજાયા ગોરનાં ઝૂંડના ઝૂંડ જિમાં રહી કાઈ થાકેલા
શુદ્ધાકરને પોતાના એકના એક દેખાવથી વધારે કંટાળો
આપે તેવાં બની રહ્યાં હતાં. પણ આ ફજીરની આંખને એ
નીરસ પથ્થરો ને શુદ્ધ કુગરમાં સાંદર્ય જોવાની ટેવ હોય
તેમ દેખાતું હતું. સૂર્યનાં પહેલાં ફેસરી કિરણથી કુગરના
પથરો જાણવંતીની શુદ્ધી રેતી જેવો આછો સોતેરી રંગ
ધરી રહ્યા કે તરત જ તે અંદર ચાલ્યો ગયો. તેની પાછળ
ઝૂંપડાનું બારણું બરોબર ઠસાવાયું, ને થોડી વારમાં તે પોતાના
કામમાં મગ્ન ગઈ ગયો.

મનુષ્યની આંતરતૃપ્તિ જેવો બપોરનો ધૂમ તડકો તપતો
હતો, ને જરડાના કુગરનો એકેએક પથ્થર, હલકો અધિકારી
જાણે ચડી તપે તેમ તપતો હતો. વાતાવરણમાં મૃગજળની
પરંપરા, આશાના સુંદર ચિત્ર જેવી, રમતી હતી, અને છતાં
કાઈને મીઠા પાણીનું બિંદુ મળે તેમ હતું નહિ. આ ધૂમ

તાપમાં એક સવાર ઝપાટાબંધ ફફીરની ઝૂંપડી તરફ વધતો હતો. મોઝે છુસાની બાંધી. તેણે યુક્ત રહેવા ચલન કર્યો હતો.

તેના ચહેરામાં પ્રતાપ ને ચૌરસ હતી, ને તેની તાજબુ ઘોડીની જોમ તેની દરેક દરેક રમ મજબૂત અને બાબા શરીર સાથે મંચન હતી. ઉનાવડમાં તે આગળ વધતો હતો.

ઝૂંપડી પામેઆવી તેજુ સાદ કર્યો, 'બાપુ! દીનદરવેશ બાપુ !'

ઘોડી વાર સુધી કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે પોતાની ઘોડી પરથી સામાન ઉતારી તેને છૂટી મૂકી દીધી, અને પોતે ઝૂંપડી પાસે રાહ જોતો બેઠો.

ઘોડી વારે અંદરથી એક ધીમે કાંઈ જવાબ આપ્યો. પ્રગટના યાનના ચર્ચ કે નીખાકાને બદલે તેમાં એકલા શુદ્ધ પ્યારની મીઠાશ હતી : 'કેબુ ! ખુસાફિર !'

'હા, છી !' સામંતે જવાબ વાળ્યો.

ઘોડી વારમાં બારણે ઉપાડીને સામંતની સામે એક દરવાજા, ને વદ ને કસો મજબૂત બેઠો રહ્યો. તેના શરીર પર લીલા રમતી કફની હતી ને હાથમાં એક પુસ્તક હતું. તેણે માયાથી આવનાર સામે જોયું. જનૂકતા અગ્નિ સામે કાંઈ અરિયસ પ્રકાંત જ્યોત દોષ તેમ તે સામંત સામે બેઠો. જ્યોત સામંતનેની શોધમાં દોષ તેમ આજે જિંદગીમાં પડેલી જ વાર નાનમ જનુમવવા દાગ્યો.

'આવો, ' બાકા મધુર અજાળથી દરવેશ બેઠ્યો :

'માકા સાગો છા. આવો, અંદર આવો '

પ્રતાપ ને પ્રતાપ બદાર શૂંઘી, નમ જતી. સામંત અંદર

ગયો. થોડીતો સામાન એક ખૂણામાં મકનો. અંપડીના એક ખૂણામાં ચટાઈ પડી હતી તે તરફ આંગળી કરી દરેશ બોલ્યો, ‘ જોસો. ’

સામંત ત્યાં જોડો. દરેશ ગંદર ખીણ ગોરડીમાં ગયો. અંપડીમાં ચારે તરફ ગરીબાઈ ને સાદાઈનો મતિદાસ હતો. એક તરફ થોડાંક કબૂતર પાંખ પર પાંખ લગાવી શાંત બેઠાં હતાં. ખીણ તરફ એક બિલાડી આમથી તેમ આંટા મારતી દરેશ પાછળ દોડતી હતી. એક કબાટમાં થોડાંક પુસ્તકો, જેચાર ચિત્રો તથા એક મુંદરી ને નાળિયેરની કાચલીના સાદા વાટકા પણા હતા. સામંતને આ વાતાવરણમાં કંઈક ખૂબી લાગી. થોડાના હણહણાટ ને તલવારના ખણખણાટ આછા પડ્યા જેવા દૂર ને દૂર ચતા દેખાય. તેનો ઉગ્ર સ્વભાવ આ કૌતુકવૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરે તે પહેલાં દરેશ આવ્યો. એણે એક હાથમાં બકરીનું બચ્ચું લીધું હતું ને બીજે હાથે બકરીને દોરતો હતો. થોડાં ફળ, એક નાળિયેર, થોડીક સાકર ને દ્રાક્ષના દાણા સામંત પાસે મૂકીને તે બકરી દોહવા લાગ્યો. તાજા દૂધનું પ્યાલું જલોજલ ભરી બકરીને છોડી દીધી. સામંત પાસે દૂધનું પ્યાલું મૂકી તે પાસેની ચટાઈ પર બેઠો. કબૂતરો બીડી બીડી તેના બોળામાં ને માથા પર ચડવા લાગ્યાં. સામંત આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો.

‘ હ્યો ! જે રુચે તે, ’ દરેશે મીઠાશથી કહ્યું ને દયાભર્યા સ્મિતથી સામંત સામે જોઈ રહ્યો : ‘ બૂલા પણા છો ! ’

સામંતનો પ્રભાવ પાછો આવ્યો : ‘ કેણુ હું ! બૂલો પડું ! ના. ના. બરડા, ગિરનાર, સાલેમાળ ને ઓસમાનના

દુઝરા તો પચ નીચે ઠાઠયા છે !

‘એમ કે ?’ ફરી ગીફું દસીને સામંતને નારતો કરવા નિશાની કરી. સામંતે થોડોક નારતો કર્યા.

‘તમે થાક્યા છાએ છે. જરા આડે પડખે યાઓ, ’ દરવેશે કહ્યું, અને પોને સામંત પાસે બેસી મીઠાચથી વાન કરવા લાગ્યો. થોડી વારમાં સામંત ધોરવા લાગ્યો. દરવેશ એક પાટી કાઢી તેમાં આંકડા મૂકવા લાગ્યો, તે પાછળે પટોરે ન્યારે સામંત જાગ્યો ત્યારે દરવેશ પુસ્તકો વચ્ચે આંકડા મૂકી દેતો.

‘આ શું ? તમે બળો છો ?’ સામંતે પૂછ્યું.

‘ના, ના; હું તો ખુદની હજીજાના આંકડા મેળું છું !’

સામંત પધારીમાં બેઠો થયો. તેણે ત્વરાથી મૌરવગાયેં બંદેરે પૂછ્યું : ‘તમે મને જોગબો છો ?’ અને તરત જોગે છુદાની ઠોડી નાખી.

ફરી બેઠામાં જ્યાં જ્યાં વિના કાનિથી જવાબ વાળ્યો, ‘હું તમને જોગબું છું. સામંત આચરે !’

‘દે !’ સામંત જરાક બેવાયો : ‘કપાથી જોગબો !’

‘દીનકાળ મારો દેરન છે !’

‘તેણે લખ્યું હતું !’

ફરી દરવેશ : ‘લખે શું કરવા ? પ્રેમનો કબ્જ વચ્ચાવ નહિ, મંગળાવ નહિ, આવે, હામે ને પ્રેરજા થાવ. ’

‘દે !’ સામંતની તરવાર દીલી પડતી લાગી. ‘સાંઈ-નાવા ! તમે જાલુ જાગો રો !’

ફરી બેઠામાંથી જીફું મૂકું દરવેશ : ‘જેમવેલી દસી

એટલે બદ્ધ !’

સામંત તેની તરફ ખસ્યો. પોતાનો હાથ તેની પાસે ધર્યો : ‘ઝોલિયા ! મારા નસીબનો તાગ દેખાડો.’

‘તું માનીશ નહિ !’ ફરી તેની સામે બરાબર તાકીને જોયું.

‘હું માનીશ,’ સામંત ઉતાવળે જોલ્યો.

ફરી દઢ નિશ્ચયાત્મક સ્વર આવ્યો : ‘તું માનીશ નહિ !’

સામંતે ફરી એ જ કહ્યું.

દરવેશ ઝપટાબંધ પાટીમાં આંકડા લખવા ને ભૂંસવા માંડ્યો. સામંત સામે જોવા લાગ્યો. ફરી પુસ્તકનાં પાનાં ઉપર પાનાં ઉચલાવતો ગયો. છેવટે તેની આંખમાં મંત્રોષ દેખાયો.

‘તારું નશીબ . . . .’ સામંત ગોઠણબર થઈ અધીર બની ગયો.

‘લડાઈમાં ગયું, ને સ્નેહમાં બદલાશે.’

સામંતના ચહેરા પર ગભરાટનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

‘પણ જમીન પાછી મળશે !’

‘હા.’

સામંતે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો : ‘ક્યારે ?’

‘કદું ?’

‘હા-હા-હા; એનું જ કામ છે.’

‘જ્યારે જમીનનો રસ નહિ રહે ત્યારે.’

‘કેમ ?’

‘તારું ભૂતસમયનું કર્તવ્ય પાપપૂર્ણ છે. તેનું ફળ તારા ધરમાં છે. પાપના મધુર લાગતા પ્યારા ફળને ઉચ્છેદ્યા પછી

જ નહું જીવન રહે થાય, '

' હું કેને ઉઠેદીશ ! '

' જ્યારે તારું જીવન અન્યાયપૂર્ણ ને અપવિત્ર હતું ત્યારે જો ફળ આપ્યું હતું તેને । પાપનું આ ભયંકર પ્રાપ્તિ છે, તારા મધુર ને પ્યારા . . . '

સામંતે અધીરાઈમાં માયું ધુણાયું :

' તારા મધુર ને પ્યારા એકના એક પુત્રને । '

' હે । ' સામંત કયમાં—નજરાટમાં બેસી મયો :

' દરવેશ બાપુ ! '

' તારા જીવનવિકાસ માટે તારણહારે એ જોડવણ કરી છે । '

સામંત જ્યારે જીવન હતો ત્યારે વિધારી, વિધથી ને ઉચ્છ્રંખલ દને, જવાબદારી કે સ્નેહના જાન વિના જાને જેમ છોકરાની ખાતર છોકરા થાય છે, તેમ તેને એ વખતે એક છોકરો થયો હતો. જ્યારે જીવન અન્યાયપૂર્ણ હતું ત્યારે જીવનમાંથી પ્રગટેલી આ ન્યોતિ પણ કાપી આવી. પછી સામંત દદ, ધીર ને નિતેન્દ્રિય થયો. પણ પૂર્વજીવનનું મહત્ત્વ, મધુર ને પ્યારું ફળ ધરમાં રહ્યું. દરવેશ આજે જૂત, અવિધ્ય ને વર્તમાન બેઠ્યા.

સામંત બેઠો થયો તેવું તેજ દરાર્થમયું હતું. તે બહાર કહ્યો, પાછળ દરવેશ બોલ્યો : ' સામંત । ભાઈ, જા બને પાની વેદી પર પ્યારામાં પ્યારું બલિદાન દઈ, ન્યાયને તારો ભાવ બનાવી દે । બલિદાન કરો, એટલે મનોદયા સ્વભાવ બન્ય છે. '

ઝેટલે જાદુ !’

સામંત તેની તરફ ખસ્યો. પોતાનો હાથ તેની પાસે ધર્યો : ‘ઝોલિયા ! મારા નસીબનો તાગ દેખાડો.’

‘તું માનીશ નહિ !’ ફરી તેની સામે બરાબર તાકીને જોયું.

‘હું માનીશ,’ સામંત ઉતાવળે બોલ્યો.

ફરી દઢ નિશ્ચયાત્મક સ્વર આળ્યો : ‘તું માનીશ નહિ !’

સામંતે ફરી એ જ કહ્યું.

દરવેશ ઝપટાબંધ પાટીમાં આંકડા લખવા ને બૂંસવા માંડ્યો. સામંત સામે જોવા લાગ્યો. ફરી પુસ્તકનાં પાનાં ઉપર પાનાં ઉચલાવતો ગયો. છેવટે તેની આંખમાં મંત્રોપ દેખાયો.

‘તારું નશીબ . . . .’ સામંત ગોઠણબર થઈ અધીર બની ગયો.

‘લડાઈમાં ગયું, ને સ્નેહમાં બદલાશે.’

સામંતના ચહેરા પર ગભરાટનાં ચિહ્ન દેખાયાં.

‘પણ જમીન પાછી મળશે !’

‘હા.’

સામંતે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો : ‘ક્યારે ?’

‘કહું ?’

‘હા-હા-હા; એનું જ કામ છે.’

‘ત્યારે જમીનનો રસ નહિ રહે ત્યારે.’

‘કેમ ?’

‘તારું જૂતસમયનું કર્તવ્ય પાપપૂર્ણ છે. તેનું ફળ તારા ઘરમાં છે. પાપના મધુર લાગતા પ્યારા ફળને ઉચ્છેદા પછી

જ નહું જીવન શરૂ થાય.

‘હું જાને ઉઠેદીશ!’

‘જ્યારે તારું જીવન અન્યાયપૂર્ણ ને અપવિત્ર હતું ત્યારે જો રૂઝ આપ્યું હતું તેને પાપનું આ ભયંકર પ્રાપ્તિ છે. તારા મધુર ને ખારા . . .’

સામંતે અધીરાર્ધમાં માથું ધુણાવ્યું.

‘તારા મધુર ને ખારા એકના એક પુત્રને!’

‘હે!’ સામંત ભયમાં—અભરાટમાં બેસી ગયો :

‘દરવેશ બાપુ!’

‘તારા જીવનવિદોષ માટે તારણહારે એ જોડવણ કરી છે!’

સામંત જ્યારે જીવાન હતો ત્યારે વિદ્યારથી, વિમથી ને ઉચ્છ્રંખલ હતો. જવાબદારી કે રત્નેદના જાન વિના આજે જેમ છોકરાંની ખાતર છોકરાં થાય છે, તેમ તેને એ વખતે એક છોકરો થયો હતો. જ્યારે જીવન અન્યાયપૂર્ણ હતું ત્યારે જીવનમાંથી પ્રગટેલી આ જ્યોતિ પણ દેવી આવી. પછી સામંત દદ, ધીર ને નિતેન્દ્રિય થયો. પણ પૂર્વજીવનનું કાતું, મધુર ને ખારું રૂઝ બરમાં રહ્યું. દરવેશે આજે જૂત, ભૂવિધ્ય ને વર્તમાન જોડ્યાં.

સામંત બેઠો થયો. તેનું તેજ દરાર્ધ મથું હતું. તે બહાર નીકળ્યો, પાછળ દરવેશ આગ્યો : ‘સામંત ! કાર્ત, જી અને ન્યાયની વેદી પર ખારામાં ખારું બલિદાન દઈ, ન્યાયને તારો સ્વભાવ બનાવી દે ! બલિદાન કરો, એટલે મનોદશા સ્વભાવ થઈ જાય છે.’

સામંતે તાળી પાડી ને ઝપાટાગંધ તાજણુ પાસે આવી બિભી.

શલ્યને મનમાં રાખી સામંત પોતાના કાયરા તરફ ગયો.

તેજપુરની નદીના જલપ્રવાહ પરથી સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણુ ભૂંસાઈ જતાં હતાં. નદીના કિનારા પરથી એક પછી એક માણસ રવાના થઈ જતાં હતાં, ત્યારે એક જ જગ્યાએ એક સ્ત્રી છેલ્લું કપડું ઉતાવળે ધોતી હતી, ને તેની પાસે જ એક માણસ ધોડીને પાણી પાતો હતો. પેલી સ્ત્રી મનમાં ચરચરતી હતી, પણ પેલા માણસની દૃષ્ટિ તદ્દન નિર્મળ હતી. એકાંતમાં એક નિરાધાર યૌવનપૂર્ણ સુંદરી પાસે છતાં તે અડગ વીર દઢ રહી શક્યો. ન તેણે પાછળ જોયું, ન આંકું જોયું, કે ન તેની પાની તરફ કે આજા આહવામાંથી દેખાતા ધાટીલા શરીર પર નજર કરી. પુરુષને જિતેન્દ્રિય જોઈ સ્ત્રી જોટલી ભક્ત અને છે તેટલી ખીજ કાઠ પરાક્રમથી બનતી નથી. ચાલતાં ચાલતાં સ્ત્રીના મોંમાંથી પ્રશંસા નીકળી પડી : ‘ભાઈ, ખરા રાજવંશી છે !’

પણ સવારનું ધ્યાન ખેંચાય તે પહેલાં તો તે ચાલી નીકળી. ઉતાવળમાં તેની વીંટી ધોવાની જગ્યાએ પડી રહી હતી. તે સવારે સીધી ને પાછળ દોડ્યો.

‘બહેન ! તમારી વીંટી કે ?’

આભારથી ઢળતાં નયને સુંદરી બોલી, ‘હા ભાઈ ! બાપુ, તમે કેવા છે ?’

સવાર મીઠું હત્યો, ‘મારું નામ સામંત ખાચર !’

પેલી સી બપોથી ચીસ પાડી ઊઠત, પણ સામતે ધીમેથી ઉમેર્યું, 'ડરતાં નહિ, બહેન ! આજે આ ગામ લૂંટવું છે, તમે કેવાં છો !'

'અમે આપર.'

'તમારું નામ ?'

'નાગમતી !'

'તમારું ધર કયાં આવ્યું ?'

'કચ્છની પરામાં, કાઝી બચે ચોથી કેલી.'

'હીકે જાઓ. હામ પડે તો સંભારજો !'

ગમરાટમાં, બપોમાં ને ઉતાવળમાં નાગમતી દોડતી ગઈ. સામંત નિર્ભય બહારવટિયા હતા. તેણે તે દિવસે ચોક્કસ જ તેજપુર લૂંટ્યું.

લૂંટ પૂરી થઈ ને મંડળ વિખરાયું. બીજે જ દિવસે આરે સૌ નદીના કિનારા પર દૂર પડ્યા આનંદ કરતા હતા ત્યારે એક બાઈ ને આવતી સામે જોઈ. બધા આશ્ચર્ય પામતા હતા. આટલા બહારવટિયા વચ્ચે એક સી આવી નિર્ભયતાથી આવે એ તદ્દન અજાણ વાત હતી.

એ ઉકે પાસે આવી ત્યારે સામતે તેને ઓળખીઃ 'ઓહો ! પેલી નદીવાળી બાઈઃ નાગમતી !' આખા કામરામાં મંબીરના આવી ગઈ.

નાગમતી ઉકે પાસે આવી. સામતે તેને માનથી બોલાવીઃ 'આવો બહેન ! કેમ ? મારું કાંઈ હામ પડ્યું ?'

'હા, ' કહી નાગમતી ઉકે પાસે આવી એની સીધી

શોટા જેવી પાતળી શરીરવેદ સૌંદર્યના પદ્મપામાં ઢંકાર્થ રહી હતી. એક પછી એક સૌનાં મન તોફાન કરતાં લાગ્યાં. નાગમતીના દેહમાં અકલ્પ્ય મધુરતા ફેલાઈ રહી હતી. સામંતે એક કરડી નજરે પોતાના સાથીઓ તરફ જોયું. ઓ વચ થયા લાગ્યા.

‘કેમ આગ્યાં છો, બહેન?’

‘ભાઈ! તમે કાલે આંગળાને તો શોઆવી; પણ મેં નાક ગુમાવ્યું!’

‘કેમ બહેન, એવું શું છે?’

‘ભાઈ, તમારા સાથીઓ પુરુષ પાસેથી પૈસા લે છે ને સ્ત્રીઓ પાસેથી . . .’ તે બોલતાં ધ્રુજી.

‘—ધરેણી’ એક માણસે ઉમેર્યું.

સામંતની દષ્ટિ ફરી : ‘મૂળ! અત્યારે બહારવટિયા નથી હોં! એક જણ ન્યાય માગે છે—બખર છે કે?’

‘શું બહેન—?’

‘સ્ત્રીઓ પાસેથી આખર-લાલ!’

‘હેં! કાણ છે એવો? અમારા ડાયરામાં?’

આખા ડાયરામાં ગંભીર ધ્રુજારી આવી ગઈ. નાગમતી ડાયરા તરફ ફરી બોલી, ‘જુઓ, આ તમારી પાસે બેઠેલો જીવાન!’

સામંતની પાસે તેનો કનૈયા જેવો રૂપાળો છોકરો બાપાના જેવી જ અડગ શૌર્યભરી કાન્તિમાં શોભતો બેઠો હતો. સામંતે અત્યંત દુઃખથી તેની સામે જોયું : ‘નાગભાઈ!’

સામંતનો શબ્દ સાંભળતાં જ તે ધ્રુજી ઊઠ્યો. કાઈ

કાંઈ બોલે તે પહેલાં નાગભાઈએ શરમથી માથું નીચું નમાવ્યું: 'હા, કાલે તેને અન્નાય થયો છે !'

'આપણે ત્યાં, ખજર છે ને, આજર હોય ત્યાં સુધી જ સી. પછી જીવતું મુશ્કું !'

'હા !'

'એટલે તે ખૂન કર્યું છે, સમજ્યો ?'

એક પણ શબ્દ બોલવાની કાંઈ દિમ્બત કરે તે પહેલાં સામંતની ગોળી સનનન કરતી નાગભાઈને વીંધી ચાલી ગઈ.

'બરે ! હાં હાં હાં ...' આરે તરફથી પોઝાર આવ્યો.

સામંત અત્યંત દિમ્બતથી નાગમતી તરફ ફર્યો, 'બસ મહેન !'

પણ નાગમતી બે કમલાં આગળ વધી, 'ભાઈ ! હું પણ આવર છું ! ખૂનની તરસી નથી; મારી આખરીની ભૂખી છું !'

સામંત દોડીને અટકાવે તે પહેલાં નાગમતીનું હૃદય કટારથી વીધાઈ ગયું હતું ! આખો કાપરા તેને વીંટાઈ વધ્યો. લોહીમાં તરફકતા પોતાના પુત્ર તરફ સામંત ફર્યો. તેની આંખમાંથી આંસુની ધાર છૂટી. 'ઓ દરવેશ ! આવો મેંધો બલિ-!' અને તે નાગભાઈ પાસે ભારે હંમે બેસી ગયો. અકથ્ય દુઃખથી તેની નસેનસ ખેંચાઈ રહી હતી. તે રડનાં રડનાં બોલ્યો, 'નાગભાઈ, પ્યારા ! આપણે બોલું રાત્રી કર્યું હતું, તે હવે પછી સાચું કરવા આજ તારો મેં હોમ કર્યો છે !'

નાગભાઈ છેલ્લા શ્વાસે હતો. તે આનંદથી—અસ્તિભવો સંતોષથી પિતા તરફ દષ્ટિ ફેરવતો હતો. છેલ્લી મહીએ ન્યારે

જીવન અંગેઅંગથી ખેંચાઈને માત્ર દૃષ્ટિમાં આવી કેન્દ્રસ્થ થાય છે ત્યારે દૃષ્ટિ આત્માની અકથ્ય લાપા ખોસે છે!

ખરેખર, શબ્દ એ તો જંગલ છે; દૃષ્ટિ એ જ લાપા છે.

‘નાગલાઈ! લાઈ! ખેટા! તું મને કેટલો ખારો હતો! અને એ! તારું મરણ પણ કેટલું મધુર છે!’

ત્યારપછી સામંતના નિર્ઝંય બહારવટાથી તેને તેની જમીન પાછી આપવાનો આગ્રહ થવા લાગ્યો. પણ દીનદરવેશે કહ્યું હતું તેમ જ થયું. હવે જમીનમાં રસ ક્યાં હતો?

દીનદયાળને ત્રિવેણીના સંગમ પાસે ચૈતન્યહીન જોવો, અકાલગુહ દેખાતો એક માણસ મળ્યો. દીનદયાળ અત્યંત મીઠાશથી બોલ્યો, ‘સામંત! દીનદરવેશે શું કહ્યું હતું?’

‘અમ એ જ, જમીનમાં હવે રસ નથી, અને હવે જમીન પાછી મળે છે!’

‘ત્યારે આવ! હું તને આજ નવી જ સૃષ્ટિ બનાવું.’

દીનદયાળ જંગલ તરફ ચાલ્યો, ને સામંત તેની પાછળ ચાલ્યો. જંગલમાંથી પસાર થતાં જ એક દરિયાળી જમીન પર દીનદયાળ ખેંચી ગયો. આસપાસથી દરબી કૂદતાં આવી; છોટી માવો રનેદથી લેને બોલાવી રહી હતી; માક ઉપરથી પાંચડે લેવા લાગ્યા પર બેસવા માટે બિડના દના; ચારે તરફ પ્રેમની નીચી કિલ્લી રહી હતી.

‘આ મને માગ મુક દીનદરવેશે બતાવ્યું છે, સામંત!’

ત્રેમની સૃષ્ટિમાં જે સક્રિય છે તે સક્રિય બીજે ક્યાં છે ? તે ખૂબ પરાક્રમ કર્યું છે. આજે દેવે આ નવા મિત્રો વચ્ચે નવા અકિડા ઢીખ !'

દીનદયાળે એક વાંસળી વગાડી, ને પશુઓ તથા પક્ષીઓ અવિશ્વાસ છોડી તેની પાસે આવવા લાગ્યાં !

બીની આંખે સામંત આ જોઈ રહ્યો. તેને દીનદરવેશના સજ્જો માદ આબ્યાઃ 'તારણુદારે તારે મારે આવો જીવનક્રમ જોડ્યો છે !'

જન્મભૂમિનો ત્યાગ

આજ પંદર વર્ષથી, ત્યાંથી ફરવા નીકળનારા સૌ તેને એ જ જગ્યાએ જોતા. રસ્તાની એક બાજુ ખાંચો હતો, અને તે ખાંચાની જમીન રસ્તાથી જોડી હોઈ, ઘોરા જેવું લાગતું; આસપાસ બેચાર મોટા પથરા પણ પડ્યા રહેતા. ઉપર નાનું પણ ઘાટી છાયાવાળું પીપરનું ઝાડ હતું. વાઘજી મોચી ત્યાં સવારમાં આવીને બધું સાફ કરતો. પછી પોતાનો જૂનો કાથળો પાથરી, પાસે પાણીની કુંડી ભરી, છીપર પર ધામેધામે પોતાનો સોયો ધસીને તાન્ને બનાવતો. આઠ વાગે ને 'સુરજનારાય' રાશ વા ચડે, ત્યારે વાઘજીની વડૂ નંદુ માથા ઉપર ભાત લઈ, મોટો ધૂમટો તાણી, નવી કાંપીને મધુર રજકાર કરતી આવી પહોંચતી. તેની સાથે વાઘજીને પ્રાણુથી પણ જ્યાંદે ખ્યારો એવો તેનો પુત્ર માવજી પણ હોય.

ધણીવઝિયાણી એ ખૂગાને પોતાનો કિલ્લો માનતાં. એ અનેક જગતે તેમણે જરા પાળ જેવું બનાવીને સાચવ્યો હતો. પીપરના ઘડમાં એક આટો ખોદી, વાઘજીએ પોતાની

અલ્પ માટે ધૂણી થયું બનાવી હતી. એક તરફ બે પથરા પર એક જૂના માટલામાં છલોછલ મીઠું પાણી છતકાતું. બેચાર દાઢલાંઓ બેગી કરી, વાપજીને કાર્પમાં 'લેપી', કાર્પમાં મીઠું, તે કાર્પમાં દોરા બંધાં હતા. એક તરફ વાપજીને દોરા પજ બાદલાદી દાઢમાં બિગળતો દોષ । દમેદાં આઠ વાગે નંદુ બાન લાગે એટલે ધણીધણિયાળી વાતો કરનાં જાય, ને બાનમાં લુખો રાટલો ને બેચાર અરધાં દોષ તેમાંથી વાપજી પોનાની કિરામણી ચર કરે.

માવજી એ વખતે પોનાના પિનાનું સિદાસન આણી ન પડે તે માટે પેલા જૂના કાપડા પર બેઠો દોષ ને એકાદ જોભર છીપર પર ઘસતો દોષ, કે વખતે દોકાની નળી ગોંમાં લઈ, વાપજીની પીંઠે ગૂંચૂંક કરવાનો ટોચ કરી, સાવ બારા ધુમાડા કાઢતો દોષ । ગોળી ને ગોચળ જોકરાની આ દુધિયારી જોઈ દસનાં, ને નંદુ તે ગોચીને દસની દસની કરેલી, 'નમનારે જુનાં આસાં સાંખ્યાં કરે, પજ મારે આ, રીંશમાં મંચે શીતીને જુટ બેચરી । . . . ' વાપજી કાનોપથી માવજી તરફ જોઈ રહેતો, અને તેમાં પજ જો દોરે પડાંદી વાળીને પમ પર પમ મારાવીને કાર્પ મોટા માજુસની પીંઠે બેઠો દોષ, તે પડી તે દિવસે જોઈ રહેતો વાપજીનો ઈંમ । મનમાં મજબબનાં મજબબનાં એક પાંત એક દાંડા રેતો દોષ કે દેરા બેગી કાઢતો દોષ, પજ મોરો કવારે મોરલી માઠક બેઠો હતો એ ધૂન તે તેના અરધાં આલતી જ દોષ ।

કરકમલ કિરામણી ક્યાં પડી વાપજી દે કે અરધાંને,

માવજીભાઈ તેની સામે બેસીને બેઠા કરતો, ને નંદુ એકમે
કામ ધસી, માટલામાં પાણી ભરી લેવાની તૈયારી કરતી.
પછી નંદુ છોકરાને તેડી ઘેર જતી, ને વાઘજી ગૂંતા
ખાસડાંનું વર્ગીકરણ કરી, પોતાની ‘ઓફિસ’ના ચડેલા
સુમારને પહોંચી વળવા તરત જ કામે વળગતો. તેની પાસેથી
રસ્તા પર આખા દિવસમાં હજારો માણસ પસાર થઈ જતાં,
પણ તેનું ધ્યાન પોતાના ટાંકામાં જ ચોંટયું હોય ! એ
ઝપાટાંબંધ વીંધ પાડતો હોય, દોરો બેંચતો હોય, દોરો
વણતો હોય, કે જૂના બેડાને ગંધાતા પાણીમાં બોળતો હોય,
પણ ગમે તે નીકળે ને ગમે તે જાય, પોતાના કામમાંથી
અહાર નજર કરવાની તેને ટેવ પણ ન હતી ને કુરસદ પણ
ન હતી. માત્ર રસ્તા પર જનારના પગ પર તેની નજર
અચૂક જરાક ફરી જતી, ને તરત જ તે પાછો પોતાના
કામમાં મશગૂલ થઈ જતો.

અપોરે પાછું ભાત આવે, ને સાંજે વાઘજી પોતાના
કિસ્તામાં બધું સુરક્ષિત મૂકી પોતાનો હોકો ગગડાવતો ખતે
ફાળિયું નાખી ચાલી નીકળે. ચાલીને તેને પહેલવહેલાં જવાનું
શાકબજારમાં. ત્યાંથી કાંઈક શાકભાજી લઈ, બીજી કાંઈ
ખરીદી ન હોય તો માવજી માટે થોડીક ‘કેસરવાળા પીંગા
જલેબી’ લેતોક ને તરત જ તે ઘેર પહોંચી જતો. એ પાખી
માળામાં બેસીને એકબીજાની દૂંદમાં કાંઈકાંઈ પ્રેમની વાતો
કરે તેમ આ ગરીબ ધણીધણિયાણી, રાત્રે કમાણીના કિસાબની,
આવતા દરોરાના તહેવારની, કે માવજીના નવા કબજાની વાતો
કરતાં. ચાંદની ખીલી હોય તો વખતે રસ્તાની ધૂળમાં ખાટલી

હાણા બેસતાં, ને ત્યારે નંદુ માવજીના સગપણ વિષે વાત કરતી તો વામજીવણી વદુનાં ધરણીની ચિંતા કરતો. બ્યાદય ધણવાની તમત્તા નદિ હોવાથી ને કાબ લખવાની કુરસદ નદિ હોવાથી, બંને જણાં આવી કંપના કરીને આશાનો રસ જીવનમાં ઉતારતાં. નંદુની કાંઈપણ 'વદુ' ને વામજીનાં કાંઈપણ 'ધરણી' એ બંને હંમેશાં મળતાં ને હંમેશાં વેરાઈ જતાં !

છતાં, એ ગરીબ ધર સાકુ, ઘાંત ને સુધક હતું. ને ત્રણે જણાં એકબીજાની દુઃખમાં ગરીબીનાં આંસુ બૂધી સાદા જીવનનો આનંદ લઈ રહ્યા હતાં.

હઠેરમાં એક ફેરફાર થયે.

વામજી બેસતો તે સરિયામ રસ્તો હતો. એ રસ્તો ખાસ કરીને ધોળાં લગ્નવાળા ઊંચા વર્ષ માટે હતો. આને વામજી આગળે પેતાની 'ધામણી' વાળોચોળીને સાફ કરી રહ્યો, ત્યાં તેણે જોયું કે બોઠણ સુધી આમણનાં દોલણક પહેરી એક 'સા'ન' ત્યાં ફરી રહ્યો હતો. એક હાથમાં નાનુક નેતરની સોટી રાખી હતી. ત્યારે તરફ નજર ફેરવતો તે આમથી તેમ આંદા મારતો હતો. બગી સોધા રસ્તો વાળોચોળીને સાફ કરતા હતા, ને પાછળ ધાધક પાણીની ઝાડો આંધોને ધૂળ બેસાડી દેતી હતી. આઠ વાગ્યા પછી આને નંદુ ખાત લઈને આવી નદિ. નવ ઘણા આંખા ને વામજી રાહ જોઈ જોઈને ચાક્યો, પછી ક્યાંય નંદુ દેખાણી નદિ. એવામાં અચાનક પેલો 'સા'ન' ફરતો ફરતો આવી પહોંચ્યો. તે

વાયળના કિણ પાસે ચપ્પરનો.

‘રામુ !’ તેણે ખૂમ પાડી.

‘જનાતનો પટા ખાંધીને છેટે અદગરાર જિમેલો એક માણસ તેની પાસે હાજર મળો.

‘આ કાણ છે ? રસ્તા પર ચામડાના હમણા શા ?’

રામુના જોડાને હજી જે દિવસ પહેલાં જ વાઘજીએ એક થીમડો મફત મારી હતી એટલે તેણે કાંઈક બચાવતો મલન કર્યો.

‘હા, હા ! એ તો મોચી છે. આ એની દુકાન છે. ધણી વખતની છે.’

સાહેબે નેતરની સોટીનો ઉપલો રૂપાના હાથાવાળો ભાગ મેંમાં નાખ્યો, ‘રસ્તા ઉપર ખુલ્લી દુકાન શું !... ચાલો, ગવર્નરસાહેબની સવારી નીકળે તે પહેલાં એનો બધો સામાન ઉપાડી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કરો. જલદી ચાલ; દસ પહેલાં.’

આટલો હુકમ કરી સોટીને પોતાના ચામડાના ખૂટમાં પછાડતો તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

‘કાણ હતું, રામુભાઈ ?’ વાઘજીએ રામુને પૂછ્યું.

‘નવા ફાજદારસાહેબ. પણ ભાઈ ! હવે જમાનો બદલાયો છે. નકર આવા ઓછાપેટા અમલદાર હોય ? ગરીબ માણસ બિચારો જે પૈસા કામી ખાય છે, એમાં એના બાપનું શું જાય છે ? હે ? પણ ભાઈ, અમલ ! અમલ કોને કે ?’

‘શું કીધું ફાજદારસાહેબ ?’

‘ખીલું શું? આજ કાંઈ કાંઈનું સારું થાય એમ એાહું જ છે? પણ હું તને હેરાન કરું તો તું મને શું દે, એના જેવી વાત. આ એમ, કે ગવર્નરસાહેબ આવે છે ના, તે તને રસ્તા ઉપર બેસવા દેવો નહિ!’

વાયજીની પીપરમાં પાન અખડયાં. વાયજીને અત્યારે એનો અવાજ અવિધ્યની આપત્તિ જેવો લાગ્યો. તે જરાક ખિન્ન થયો.

‘અરે, બાઈ! મારી મરીમની શેજ...’

‘હવે એનું તારે શું કામ છે? પાછા અમે ને અમે સાંધી દેશું. હમણાં બે દિવસ ફરી ગયા.’

‘પણ આ મોઝાનો મારગ...’

‘હવે મોઝાનો મારગ ને ખીજે મારગ, તારે કયાં મફત પેસા લેવા છે? અને બે દિવસ ફરી જ ને, પછી વળી સાહેબને સમજાવશું.’

એટલામાં ફાજદારસાહેબ પાછા વળતા દેખાવા. બંગી લોકો આન રાખી રાખીને વાળરા મંદ્યા દના.

‘વાયજી! તું સામાન ફેરવવા મંડી જ એનો હમણાં કાયડો ફાટ છે,’ રામુએ કશું.

વાયજીએ અત્યંત દુઃખથી જૂતાં ખાસડાં કાયજામાં બર્માં, કાયડોએ ખાંદર મુઠી, પાણી કાચરી માટણુ દાયમાં લીધું ને પીએથી ત્યાંથી જીવ્યો. ફાજદાર ત્યાંથી પસાર થતા દના. તેજે માટલાવાળા દાયે તેને સલામ કરી. ખાસડાંના કાયજો જરા નીચે મુક્યો, અને તેની સામે જોઈ બરજી કરવા લાગ્યો.

‘ સાંખ્ય ! મારી ગરીબની ચરણ ... ’

નંદુ મોડીમોડી પણ માવજતને તેડીને આવતી હતી, તે વામજ પાસે પોતી ગઈ.

‘ ઘેરે હાથ્યા કે ચું ! ’ તેણે ધૂમટામાંથી જ પૂછ્યું. વામજ તેની સાચું જોયા વિના સાંખ્ય સામે જોઈ રતો હતો. સાહેબે મોટેથી ચિમોટી વગાડતાં વગાડતાં રરતા પર લાંબી નજર ફેંકી, અંધે સાફ ચણું છે એમ જોઈ લીધું તે મોતી તરફ દષ્ટિ ફેરવી.

‘ સાંખ્ય ! મારી ગરીબની ચરણ ... ’ વામજ હજી બોલ્યા કરતો હતો. સાંખ્ય સાંમળતા છતાં ન સાંમળતા હોય તેમ ‘ નિલેપ ’ ઊભા હતા ! એટલામાં એક પટાવાળાએ સાહેબની પાસે આવીને સલામ કરી એક કાગળ આપ્યો. સાહેબે ક્વર ફાડ્યું, તે ક્વરની ઉપલી ફાડેલી કાર નીચે પડી તેના તરફ જરાક જોઈ કાગળ વાંચવા મંડ્યા. પટાવાળો સાહેબનું મન કળી ગયો. તેણે તરત એ કાર લઈ ને દૂરો કરી પોતાના ખીસામાં મૂકી દીધી.

‘ સાંખ્ય ! મારી ચરણ ... ’

સાહેબના હાથમાંથી ખાલી ક્વર નીચે પડી ગયું. વામજ હિતાવળે માટલું હેઠું મૂકી, પોતે સાહેબને ક્વર ઈશકે એ લોભમાં આગળ વધ્યો. સાહેબે એના તરફ જરાક કરડાઈથી જોયું, પણ તેણે ધૂજતા હાથે ક્વર લઈને સાહેબ આગળ ધર્યું. સાહેબે તેની સામે જોયું નહિ, પણ કાગળમાંથી માથું ઊંચું કરી ‘ અચ્છા ચિમનલાલકુ ભેજો ’ એટલું કહી પટાવાળાને હાથથી જવાની નિશાની કરી.

‘સા’બા ! મારી અરજી...’ પ્રજતા હાથે હજી વાપજી પેલું કપર સા’બને આપવા ખરી રહી હતી.

‘તુમેરા સગ સામાન લે કર ઇધરસે જલ્દી ચલે જાઓ,’ સાહેબે વાપજીને એકદમ હિંદુસ્તાનીમાં જવાબ આપ્યો. સાહેબ આશ્ચર્ય જવાબ વાપજી નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો. ને તેનું જૂનું માટલું ઉતાવળમાં નીચે મૂકતાં ફૂટી મધું હતું તે જોઈને હસ્યો: ‘જાણે પણ રત્ન લીધી ! હવે જાવું માટલું પણ નહિ મળે !’

‘અરે ! જાઓ રે, તમે તે જાણ્યા માણસ થઈને જામ શું નાખી દેવાની વાત કરતા હસો ! શું જાવું માટલું નહિ મળે ! શું કાંઈ સાહેબે !’ નંદુએ પૂછ્યું.

‘હવે હાથ, ધરબેળાં થઈએ નકર રહ્યાંસણાં જૂના ખાસમાં પણ જાશે. આ માટલાએ રત્ન લીધી. એણે થોડાં દંડ પાણી પાયાં છે !’ મોચીએ જવાબ વાળ્યો.

પીપર ઉપર એક દિલ નાખી, મોચી તે દિવસે બેરાજમાર થઈ ઘેર આવ્યો ગયો.

❧

‘જાજ તું કેમ મોટી !’ રસ્તામાં મોચીએ પૂછ્યું.

નંદુને મોચીના સ્વભાવની ખગર હતી. પહેલેથી જ તેણે સાવ સાદું ને ચાંત શરત માળ્યું હતું, એટલે જરાક અટપટી જામણ જાવનાં તે હે-ફે-ફે થઈ જતો. નંદુએ જરા વિચાર કરીને જવાબ વાળ્યો, ‘હું તો જાજ ના-પીટયું’ જાજ તો તાવ-જરા... ॥ માયું દુખે છે !’

મોચી સ્વ-દલિથી એની સામે જોઈ રહ્યો. ‘જાજ

તો દી જ એવો ઊગ્યો છે. સાંઝે આંહી બેસવાની ના પાડી, રોજી ગર્ધ, માટલું ફૂટ્યું ને હવે તને તાવ . . . . . ' તેણે નંદુના હાથ પર હાથ મૂક્યો. હાથ તાવમાં ફફડતો હતો: 'આ તારો જરાક તાવ?'

'તે ઈમાં શું? તાવ નો આવે? ઈ તો આવે ને ઊતરે,' નંદુએ હિંમતભેર કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી ગયા હતા. બન્ને ઘેર ગયાં. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ ધરના વિનાશના ગણેશ મંડાયા.

રોજી તો ગર્ધ જ, અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ ઊતર્યો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગર્ધ: અને ધરમાં પણ કેટલાક દીનું હોય? થોડાક દિવસ તો જેમતેમ પસાર થયા; પણ છેવટે ભૂખમરો સામે ધૂરકતો ઊભો.

એક દિવસ વાધજી નંદુ માટે રાખ કરતો હતો. રાડાં સળગાવીને રાખ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ધરમાં છેલ્લી ખરચી ખૂટી હતી.

'તમે કાંઈ જમ્યા?' નંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા. તે ઉપરથી હર્યો, 'હું તો તારી પહેલાં જમ્યો!'

ધ્રુજતે હાથે રાખનો વાટકો લઈને નંદુ તેની સામે જોઈ રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ ભૂખ્યા જ પડ્યા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું બાન રાખો. આ ટોકરો મુકાર્જી ગયો, મારો મોરલા જેવો . . . . . ' નંદુ વધારે બોલી ચક્રી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાધજી

રોઈ રહ્યો હતો !

‘જરે ! હું તો અમથી વાન હતું છું, ’ એટલામાં
માવજી દોઢીને માની છાતીમાં માથું ઝરાવી દૂસડાં ઝરવા લાગ્યો.
‘કાલ છે કાંઈ ખાવાનું ! આનું—ફાલ જેવાનું શું થારો !’

વાવજીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

‘તમે કાલ રાત્રી પર જાઓને. મને હવે કાંઈ પાણી-
ન પડવાના નથી.’

‘ઝોલી મોકાવાળા જગ્યા ગઈ, ને બીજામાં કાંઈ પેદા
થાવું નથી.’

‘હાથ રે ! શું કીધું, સા’બે મારે પીટયે !’

‘ના પાડી; ત્યાં બેસવાનું નથી.’

‘મવંદરની સવારી તો હવે દાલી ગઈ છે તોય !’

‘હા.’

ત્યારે ઉઠી વાવજી વેમાઈ મથું ત્યારે નંદુ તદ્દન
સાંજ ધઈ ગઈ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુંડુંનને
માવ બે પંસા પર ચલાવતું પાણું હતું. વાવજી તે દિવસે
રાત્રીએ મર્યો હતો, પણ પેલી મોકાવાળા જગ્યા પર તો
તેનો પગ હવે ફેંકી ઝરવા દેવા જ નહિ. ને બીજે તેરી
પરાકી જમ્મે તેરો મોઠો હતો નહિ. આજ એ કુંડુંન પડેલ-
પડેલ રાત્રે બીજા માગવા નીકળ્યું.

વીજળીની રાત્રીની નીચે અનેક સુખી યુગલ આનંદ
તાં દર્તા, પણ આ બિખારી તરફ જેવાની કાંઈ ને દરકાર
હતી. તે ધીમેધીમે આગળ આંધળો સિનેમા પાસે લોકોનો
જનમો હતો, ને કેટલાક જુવાનો નિષિંત દારૂ કરતા

તો દો જીવે કાળે દો, માંજે આંસી બેસવાની ના પાડી,
 મેંજી મર્જી મારૂં પૂરુષ' ને હવે તરે તાવ . . . . .'
 તેણે નાંદુના હાથ પર હાથ મૂક્યો. હાથ તાવમાં ફડકતો હતો.
 'આ તારો જરાક તાવ !'

'તે હિમાં ચું ? તાવ તો આવે ? ઈ તો આવે ને
 જીનરે.' નાંદુએ હિમનગરે કહ્યું. પણ મોચીના પગ ભાંગી
 ગયા હતા. જાતે મેર ગયા. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ
 ધરના નિનાશના ગરેબ મંડાયા.

રાજી તો ગર્મ જ, અને નાંદુનો તાવ પણ એકદમ
 જીનયો નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગર્મ: અને ધરમાં
 પણ ફેટલાક દીનું મોય ? થોડાક દિવસ તો જોમતેમ પસાર
 થયા; પણ છેવટે બૂખમરો સામે ઘૂરકતો ઊભો.

એક દિવસ વાંધજી નાંદુ માટે રાત્ર કરતો હતો. રાડાં
 સળગાવીને રાત્ર કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં
 સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ધરમાં
 છેલ્લી ખરચી ખૂટી હતી.

'તમે કાંઈ જમ્યા ?' નાંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા.
 તે ઉપરથી હરયો, 'હું તો તારી પહેલાં જમ્યો !'

ધૂજતે હાથે રાત્રનો વાટકો લઈને નાંદુ તેની સામે જોઈ
 રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ બૂખ્યા જ
 પડ્યા રહેવાના ને ? જરાક તો ખાવાપીવાનું લાન રાખો.
 આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જોવો . . . . .'
 નાંદુ વધારે બોલી શકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાંધજી

રોઈ રણો હતો!

‘જરે! હું તો જમથી વાન ઠડું છું, ’ એટલામાં
માવજી દોડીને માની છાતીમાં માથું ઝરારી દૂસર્ગા ઝરવા લાગ્યો.
‘હાથ છે રોઈ ખાવાનું! આનું—ફૂલ જેવાનું શું થાયે!’

વાવજીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

‘તમે હાથ રાજ પર જાએને. મને હવે કંઈ પાણી-
ય પાવાના નથી.’

‘ઝોલી મોઝાવાળા જગ્યા મર્ઝ, ને બીજામાં કંઈ પેદા
થાવું નથી.’

‘હાથ રે! શું કાપું, સા’બે મારે પીટયે!’

‘ના પાડી; ત્યાં બેસવાનું નથી.’

‘મવંઝરની સવારી તો હવે હાલી મર્ઝ છે તોય!’

‘હા.’

જ્યારે હેમ્લુ વાસણ વેમાઈ મધું ત્યારે નંદુ તદ્દન
સાજ થઈ મર્ઝ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુટુંબને
માન બે પંસા પર ચલાવતું પડ્યું હતું. વાવજી તે દિવસે
રાજીએ મર્યો હતો, પણ પેલી મોઝાવાળા જગ્યા પર તો
તેનો પત્ન હવે કે.ઈ કરવા દેતા જ નહિ. ને બીજે તેરી
ધરાણી જામે તેવો મોઝો હતો નહિ. જાજ એ કુટુંબ પડેલ-
વહેલું રાત્રે બીજા માગવા નોતબું.

વીજળીની રાશનો નીચે અનેક સુખી યુગલ આનંદ
કરતા હતા, પણ આ ભિખારી તરફ જોવાની કાંઈ ને દરકાર
ન હતી. તે ધીમેધીમે જાગળ ચાલ્યો. સિનેમા પાસે લોકોનો
કોરો જાગ્યો હતો, ને કેટલાક જુવાનો નિર્મિત હાસ્ય કરતા

મેં હવે ના જોઈએ. ગળેથી જોઈને નાંદુની જિંદગીની ના જાણી,
 કે હવે મારું મનમાં ફરક્યું. મેં હવે નવો લાવ . . . . .
 મેં જોઈ લીધું. હવે મારું હવે મનમાં ફરક્યું. હવે ના જોઈએ. હવે
 'આ નાંદુ, જરાક લાવ'.

'તમે ક્યાં જોઈ લાવ મો. આને ક્યાં જોઈ લાવ મો. આને તે
 જોઈ. ' નાંદુએ દિવસને કહ્યું. પણ મોચીના પત્ન બાળી
 મના દના. જાણે મોર મના. પણ તે દિવસની જો મોચી
 ધરના દિવસના મોચી મોચી.

મોચી તે જાણી. અને નાંદુનો લાવ પણ એકદમ
 જાણી નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાની ગઈ. અને વરમાં
 પણ કેટલાક લીધું લાવ. જોડાક દિવસ તો જેમતેમ પસાર
 થયા. પણ જોઈ મોચીને સામે વરકતો ગિઓ.

એક દિવસ વાધજી નાંદુ માટે રાખ કરતો હતો. રાડાં
 મોચીને રાખ કરતો હતો. એટલે જો કામ થાય. રાડાં
 મોચીને એટલે લીધાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ધરમાં
 છેલ્લી ખરચી ખૂરી હતી.

'તમે ક્યાં જાઓ?' નાંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં જો દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા.
 તે ઉપરથી હર્યો, 'હું તો તારી પહેલાં જાઓ!'

ધૂળતે હાથે રાખનો વાટકો લઈને નાંદુ તેની સામે જોઈ
 રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ જીવ્યા જ
 પડ્યા રહેવાના ને? જરાક તો ખાવાપીવાનું લાવ રાખો.
 આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો . . . . .'
 નાંદુ વધારે બોલી શકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાધજી

તો ઈ જ એનો ગમો છે. આવે આંધી જેસાની ના પાડી,
 રોઝ ગર્મ, માટનું ફૂટનું ને કો તને તાવ . . . . .
 તેજી નંદુના હાથ પર હાથ મકો. હાથ તાવમાં ફરકતો હતો:
 'આ તારો જરાક તાવ !'

'તે ઈમાં ચું ! તાવ નો આવે ! ઈ તો આવે ને
 ગનરે, ' નંદુએ દિમતભેર કયું. પણ મોચીના પગ ભાંગી
 ગયા હતા. અને ઘેર ગયાં. પણ તે દિવસથી એ ગરીબ
 ઘરના વિનાશના ગજેશ મંડાયા.

રોઝ તો ગર્મ જ, અને નંદુનો તાવ પણ એકદમ
 ગિતગોં નહિ. તે વધારે ને વધારે લેવાતી ગર્મ: અને ઘરમાં
 પણ કેટલાક દીનું હોય ? થોડાક દિવસ તો જેમતેમ પસાર
 થયા; પણ છેવટે ભૂખમરો સામે ધૂરકતો ગિતો.

એક દિવસ વાંધજી નંદુ માટે રાખ કરતો હતો. રાડાં
 સળગાવીને રાખ કરતો હતો, એટલે બે કામ થાય. રાડાં
 સળગે એટલે દીવાનું કામ પણ સરે. આજે હવે ઘરમાં
 છેલ્લી ખરચી ખૂટી હતી.

'તમે કાંઈ જમ્યા ?' નંદુએ પૂછ્યું.

મોચીના પેટમાં બે દિવસના અરધા ઉપવાસ હતા.
 તે ઉપરથી હર્યો, 'હું તો તારી પહેલાં જમ્યો !'

ધૂજતે હાથે રાખનો વાટકો લઈને નંદુ તેની સામે જોઈ
 રહી: 'ધારો કે હું મરી જાઉં તો તમે આમ ભૂખ્યા જ
 પડ્યા રહેવાના ને ? જરાક તો ખાવાપીવાનું લાન રાખો.
 આ છોકરો સુકાઈ ગયો, મારો મોરલા જેવો . . . . .'
 નંદુ વધારે બોલી શકી નહિ. ટપટપ આંસુ પાડીને વાંધજી

શર્ષ રહી હતો !

‘અરે ! હું તો અમથી વાત કરું છું,’ એટલામાં મારજી દોડીને માની બાતીમાં માથું ધરાવી દુઃખથી બરવા લાગ્યો.
‘કાલ છે કાંઈ ખરાનું ? આનું—ફક્ત જેવાનું શું થાય ?’

વાપજીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

‘તમે કાલ રાજી પર ભાગ્યો. મને હવે કાંઈ પાણી-ય પડવાના નથી.’

‘ઝોલી મોકાવાળી જગ્યા ગઈ, ને બીજામાં કાંઈ પેદા થાનું નથી.’

‘હાથ રે ! શું કાણું, સાંભે મારે પીટયે ?’

‘ના પાડી; ત્યાં બેસવાનું નથી.’

‘ગરબની સવારી તો હવે હાલી ગઈ છે તોય ?’

‘હા.’

જ્યારે હેમનું વાસણ વેચાઈ ગયું ત્યારે નંદુ તદ્દન સાજી થઈ ગઈ હતી. પણ આજ આખા દિવસમાં એ કુટુંબને માત્ર એ પૈસા પર ચલાવતું પાણું હતું. વાપજી તે દિવસે રાજીએ જ્યો હતો, પણ પેલી મોકાવાળી જગ્યા પર તો તેનો પત્ર હવે ફેઈ દરવા દેવા જ નહિ. ને બીજો તેથી ધરાઈ ભાગે તેવો મોકો હતો નહિ. આજ એ કુટુંબ પહેલ-વહેલુ રાત્રે બીજા મામલા નીકળ્યું.

પીજળીનો રાસની નીચે બોલે સુખી યુગલ આનંદ કરતાં હતાં, પણ આ બિખારી તરફ બેચનો શર્ષને દરદાર ન હતી. તે પીએધોમે આગળ આવ્યો. સિનેમા પાસે લોકોનો ડોરો ભગ્યો હતો, ને કેટલાક ભુલાનો નિશ્ચિંત દારૂ કરતા

એક ભૂલ

શીહેરના બસાબર મધ્ય જાગમાં સાકમારકીટ હતી. અત્યારે નવનો વખત હતો: અને બહાલીઓ, સિકારીના જેવી દૃષ્ટિથી, બહાલી લુભકવાળા અધિકારીઓ તરફ વારંવાર નજર ફેરવતા, 'આલો સાહેબ, ત્રણની શેર! ત્રણની શેર! તાજી કોમિજ ત્રણની શેર!' એમ એકનો એક સૂર બંધોનીઓ કરી કાઢતા હતા.

સાકમારકીટમાં બુદાબુદા પ્રકારની પશુ એક જ દૃષ્ટિબિદુવાળી બહાલીઓની અનેક મૂર્તિ હતી. મારકીટ બાળાકારમાં હતી, અને દુકાનો સામસામે એકવાયેલી હતી. આ મારકીટમાં સૌથી અધી બહાલી મૂળજી લંબડો કહેવાતો. તેને ત્યાં દરેક વસતુનું સૌથી સારું કાક પ્રથમ આવતું, અને પકતર સાકને તાબનામાં અપાવવામાં પશુ એ એકો હતો.

'અર એઈ!' પાછળ ભેઈને મૂળજીએ એક ડોકરાને ખૂમ પાડી.

તરત બારતેર વડનો પ્રધાની, હસતા ચહેરાવાળો એક ધંધર ડોકરો હાજર થઈ ગયો.

‘પ્યારેમોહન !’

‘હો, ડા . . . સાભાઈ, શું બોલો !’ છોકરાએ જરા લહેકીને જવાબ વાળ્યો. છોકરો બોલો હતો; પણ બાળપણને નિર્દોષ મસ્કરી પર જરાક પક્ષપાત હોય છે.

‘સાળા ! ફાટ્યો કે ? હું ડાસો એમ ?’

પ્યારેમોહનના ખભાને હાથ દઈ એક છોકરી હસતી બેસી હતી. તેણે પોતાના હાથમાં ફૂતરાનું બમ્બુ તોડ્યું હતું. તેના કાનને વારંવાર ખેંચી તે રમત કરતી હતી. ફૂતરું તેને ખોડુંખોડું કરડતું હતું. છોકરી મૂળજીનો સ્વર સાંભળી બાકી, તે જરા પાછી હકી ગઈ.

‘બંસી ! તું આંહી આવ,’ મૂળજીએ છોકરી તરફ નજર ફેરવીને કહ્યું, ‘આ સાળો ફાટ્યો છે. જા મારી દીકરી, આ આટલું શાક લક્ષ્મીદાસભાઈને ત્યાં આપી આવ તો.’

‘તો શું આપશો ?’ છોકરીએ નરમાશથી પૂછ્યું.

‘તું કહીશ તે. આહો ! છોકરામાં પણ કળજી !’

‘અને આ સતજીગની મૂર્તિ !’ પ્યારેમોહન બોલ્યો,

‘કાકા ! કાલે બાજી કાણે સેળભેળ કરીને વેચી ?’

મૂળજીએ આંખ કાઢી : ‘ખબરદાર, જો બોલ્યો તો !’

‘નહિતર ? નહિતર શું કરશો ? પણ હ્યો, આ તમારા સાહેબ આવ્યા !’

સામેથી એક પાંત્રીસચાળીસ વર્ષનો આધેડ માણસ અધિકારીની ઢબથી ચાલ્યો આવતો હતો. દરેક શાકવાળાની દુકાને જરા અટકી કાંઈક પૂછી પછી તે આગળ વધતો હતો. તેની સાથેના બેચાર માણસો પણ તેની ચાલ પ્રમાણે ધીમે

‘પ્યારેમોદન !’

‘હો, હો . . . આત્માર્થ, શું બોલો!’ છોકરાએ જરા સહેજીને જવાબ પાળ્યો. છોકરો બસો હતો; પણ આમનજીને નિર્ભય મરકરી પર જરાક પગપાત હોય છે.

‘સાચા! કાટનો કે? હું હોમો એમ?’

પ્યારેમોદનના ખમાને દાગ દર્ધ એક છોકરી હસતી જણી હતી. તેણે પોતાના દાગમાં ફૂતરાનું બચ્ચું તેડ્યું હતું. તેના કાનને વારંવાર ખેંચી તે રમત કરતી હતી. ફૂતરું તેને જોડુંજોડું કરડતું હતું. છોકરી મૂળજીનો સ્વર સાંભળી ભઠ્ઠી, ને જરા પાછી દડી ગઈ.

‘બંસી! તું આંલી આવ,’ મૂળજીએ છોકરી તરફ નજર ફેરવીને કહ્યું, ‘આ સાજો કાટયો છે. જા મારી દીકરી, આ આટલું શાક લક્ષ્મીદાસભાઈને ત્યાં આપી આવ તો.’

‘તો શું આપશો?’ છોકરીએ નરમાશથી પૂછ્યું.

‘તું કહીશ તે. ઓહો! છોકરાંમાં પણ કળલુગ!’

‘અને આ સતલુગની મૂર્તિ!’ પ્યારેમોદન બોલ્યો,

‘કાકા! કાલે બાજી કાણે સેળમેળ કરીને વેચી?’

મૂળજીએ આંખ કાઢી : ‘ખબરદાર, જો બોલ્યો તો!’

‘નહિતર? નહિતર શું કરશો? પણ હ્યો, આ તમારા સાહેબ આવ્યા!’

સામેથી એક પાંત્રીસચાળીસ વર્ષનો આઘેક માણસ અધિકારીની ઢબથી ચાલ્યો આવતો હતો. દરેક શાકવાળાની દુકાને જરા અટકી કાંઈક પૂછી પછી તે આગળ વધતો હતો. તેની સાથેનાં બેચાર માણસો પણ તેની ચાલ પ્રમાણે ધીમે

ખીજા બેચાર જણા તેની પાસે ઊભા ઊભા હસતા હતા.

‘એલા મકન !’ લક્ષ્મીદાસે વળી મકનને બોલાવ્યો ને એક ત્રીજાને પણ પકડ્યો : ‘ક્યાં ગયા નથુ શેઠ ?’

આટલા બધાને ભેગા થતા જોઈ, પોતાની કથા લક્ષ્મીદાસ કાઢી ન બેસે માટે મૂળજી એકદમ નીચેના લંડારા તરફ વળ્યો. અંદરથી બેચાર ફેરીનાં સારાં ફળ કાઢ્યાં ને ઉપર આવી લક્ષ્મીદાસ સામે ધર્યાં.

‘જોયું સાહેબ, આ ફળ જોયું ? અસલ પાયરી હો. એક વખત માલ આપવા જવો છે !’

‘શું છે એનો ભાવ !’ લક્ષ્મીદાસે જરા બેદરકારીથી પૂછ્યું ને એક ખૂમ વધારે પાડી, ‘નથુ શેઠા—એલા રહેમાન, નથુ શેઠને બોલાવજો !’

રહેમાન—તેનો પટાવાળો હુકમ પ્રમાણે નથુ શેઠને બોલાવવા ગયો.

‘એનો ભાવ ?’ મૂળજી બોલતો હતો, ‘હવે સાંજ ! આપને ભાવનું શું કામ છે ? કેટલી આપું ?’

‘ના,’ લક્ષ્મીદાસ લડક્યો હોય તેમ ખેસ ખંખેરવા મંડ્યો.

‘હવે સાંજ ! અમારું વેણ રાખો. આ માલ નહિ મળે,’ મૂળજી પણ જાણે આજે સાહેબ પર ખાસ પક્ષપાત રાખતો હોય તેમ ડોક જરાક વાંકી કરીને હાથ દલાવતો હલાવતો ઠાવકે મોંએ બોલતો હતો.

‘ઠીકઠીક;’ લક્ષ્મીદાસે ઉતાવળે કહ્યું, ‘પાંચ શેર મોકલાવજો !’

હૃદયીદાસ ત્યાંથી ચાલ્યા એટલામાં મહન સામેથી ચાલ્યો આવ્યો હતો. 'તમે, એલા, પટાવાગાને કેમ ધક્કા ખવાવો છો ? પટાવાગા દરગાહી નોકર નથી !' મહનને હૃદયીદાસે ધમકાવ્યો.

'બરે સાહેબ એ શી વાત છે ! પટાવાગા દરગાહી નોકર પહેલા એક ધરાક સમજાવવા રહ્યો એટલે જરા મોઢું થયું,' મહનનો વિરોધ મુગલથી જાણ તેમ ન હતો.

'દલ તો શી વાત છે ? કામે નારી દોનિજ ખર્ચખર્ચ ને જામ થરવા પાડ્યું છે એમ ધાટરસાહેબ કહેના હતા, મજબૂત હોવાન ના !'

મહન દાઢ પડોળા કરીને જોયો, 'પજુ સા'બ ! આખું જામ લોલિયું છે, તેલ વિના કાક કરે, પછી કાકનો પા વાંક ! આ ધાંચી તો જપાલ માથે જોડીને ડુબે છે, તેલ જ ખરે નહિ !'

'જાને તું એક કાકુકારતો થયો, આવવાગણ !'

'આ સા'બ રસોટીથી વિના હમજાં ખાતું દરામ છે !'

'કેરી વેચે છે ?' હૃદયીદાસે જરા મીમેથી પૂછ્યું અને આમળ ચાલ્યો. બકાલી પજુ પાછળ આંખમાંથી થામણું કરતો ચાલ્યો.

'શા બાવ છે !'

એટલી વારમાં નયુ રોડને તેડીને રહેમાન બાની પહોંચેલ હતો. નયુ રોડે બા.મીદાસના ઘરનો સાંકળ્યા, ને તરત વચ્ચેથી છતર ખાળ્યો, 'કેરી તો આપણી ડુકાનની, બાકી જપા મેલતા !'

‘એમ કે?’ લક્ષ્મીદાસને નથુ શેઠની વાત રુચી ને તેના તરફ જરા હસીને જોયું.

‘હા, હા; પધારો.’

‘નથુ શેઠ! તમારી બહુ રાડ છે, રહેમાન! એક પાંચ શેર કેરી મૂળજીને ત્યાંથી લઈ લેજો. સારી આવે હો!’

પટાવાળો કેરી લેવા આવ્યો ગયો. લક્ષ્મીદાસ મકનને મૂકી નથુ શેઠને ત્યાં વળ્યો. બહુ ગઈ હોય તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો, ‘સા’બ આંહી નહિ આવો?’

લક્ષ્મીદાસ ઉત્તર આપ્યા વિના આવ્યો ગયો, કારણકે તેનું ધ્યાન નથુ શેઠની વાતોમાં હતું. મકને સ્ત્રીની જેમ બે હાથના ટચાકડા ફોડી ધીમેથી ‘બહુ . . . ગઈ’ કહ્યું, ને પાસેના બેચાર બકાલીઓ હસી પડ્યા.

‘આ છોકરાં કાણ છે?’ મારફીટના એક ખૂણામાં ટાંકી હતી ત્યાં પ્યારેમોહન અને બંસીને બેઠેલાં જોઈને લક્ષ્મીદાસે નથુ શેઠને પૂછ્યું. ટાંકીમાં ચારપાંચ નળ ગોઠવ્યા હતા, આસપાસ કેટલીક ફૂંડીઓ હતી, ને એક નાનોસરખો બગીચો પણ કર્યો હતો. પ્યારેમોહન અને બંસી એક ખૂણાની ફૂંડી પર બેસીને એ વખતે કેરી ખાઈ રહ્યાં હતાં.

‘સાહેબ! એ છોકરાં શાકમારફીટનાં હમેશનાં વખર-તેડયાં મહેમાન છે.’

‘એનાં મામાપ કાણ છે?’

‘કાને ખબર છે! કાણ જાણે છે? અહીં દમેશાં રહે છે. ખાવાનું પણ અહીંયાં ને સુવાનું પણ અહીંયાં. પણ અરસત વાંદરાની જાત છે!’

‘ એય હે ! ’

‘ હા. આ ઊઠરી આઠનર વર્ષ પહેલાં કપાંકથી આવી
યત્રી તે દિવસે તો દુખ પીતી, ને ઊઠરો પજુ ત્યારે અહીં
જ હતો ભગવાન રાખે એને ઠાવુ ચાખે ! ’

‘ ખાવાનું શું કરે ! ’

‘ નજ ઉપર, માખાપ ! એનો વજર પડવાનગીનો કર
છે ! કાંઈ આખુંમખું ત્યાં ઝોટલા પર ખાવા બેસે, એટલે
ઊઠગંઝોનો ભાગ સાચો. જાણીઓની પસેથી પજુ દમેલાં
કાંઈ ને કાંઈ થતી રહે. એ જાંઝે મારણીટ ઉપર જ નબે
છે, સાંખ ! ’

‘ હી . . . . હે, ’ લદખીલામે કહ્યું. આ વાતમાં એને
રસ પાતો નહિ એનું ખાન નયુ ચોંટી દુઝાનમાં જોડેલી
કેસરી રંમતી ફરીઓ પર હતું.

ઉપરે લદખીલાસ આજનો ફેરા મારગ કરી મારણીટના
હાટકમાંથી બહાર નીકળ્યો. હાટક પામેના ખુજામાં જ પેલી
નજની ટાંપી ને બગીચોદત્ત. આસોપાલવના ઝાડ પરથી ખંસી
બને પ્યારેનોદતની વાનો મેંબગાતી હતી.

‘ પજુ એ પઠાવી કેવું ! બાપડે ! ડોલાવાઈ બમથા
નો કારે તેવા નથી ! ’

બંને બખી ખાખા દસી પડ્યા.

‘ ડો . . . માખાઈ ! ’ પ્યારેમેદન રહી રાંખો નહિ;
તેંડે ત્યાં જોખેલાં મોરથી જુથ પાડી, ‘ એ ડો . . . માખાઈ ! ’

જવાબમાં બેયારે જાણીઓનું દાસ્ત ને મુજદના બે-
પજુ હતો મેંબગાયા. ઊઠરાં પજુ ખાનડો દત્ત, ને બ્યારે

‘ એમ કે ? ’ લક્ષ્મીદાસને નથુ શેઠની વાત રુચી ને તેના તરફ જરા હસીને બેઠું.

‘ હ, હા; પધારો. ’

‘ નથુ શેઠ ! તમારી બહુ રાડ છે. રહેમાન ! એક પાંચ શેર કેરી મૂળજીને ત્યાંથી લઈ લેજો. સારી આવે હો ! ’

પટાવાળો કેરી લેવા ચાલ્યો ગયો. લક્ષ્મીદાસ મકનને મૂકી નથુ શેઠને ત્યાં વળ્યો. બહુ ગઈ હોય તેમ મકન આનંદ પામતો બોલ્યો, ‘ સા’બ આંહી નહિ આવો ? ’

લક્ષ્મીદાસ ઉત્તર આપ્યા વિના ચાલ્યો ગયો, કારણકે તેનું ધ્યાન નથુ શેઠની વાતોમાં હતું. મકને સ્ત્રીની જેમ બે હાથના ટચાકડા ફાડી ધીમેથી ‘ બહા . . . ગઈ ’ કહ્યું, ને પાસેના બેચાર બકાલીઓ હસી પડ્યા.

‘ આ છોકરાં કાણ છે ? ’ મારકીટના એક ખૂણામાં ટાંકી હતી ત્યાં પ્યારેમોદન અને બંસીને બેઠેલાં બેઈને લક્ષ્મીદાસે નથુ શેઠને પૂછ્યું. ટાંકીમાં ચારપાંચ નળ ગોડખા હતા, આસપાસ ફેટલીક ફૂંડીઓ હતી, ને એક નાનોસરખો બગીચો પણ કપો હતો. પ્યારેમોદન અને બંસી એક ખૂણાની ફૂંડી પર બેસીને એ વખતે કેરી ખાઈ રહ્યા હતાં.

‘ સાહેબ ! એ છોકરાં શાકમારકીટનાં દુબેશનાં વમર-નેડાનાં મહેમાન છે. ’

‘ એનાં માખાચ કાણ છે ? ’

‘ કાને ખબર છે ! કાણ જાણે છે ? અહીં દુબેશનાં રહે છે. ખાવાનું પાનું અહીંનાં ને ચૂવાનું પાનું અહીંનાં. પાનું અમર-વાંદરાની વડન છે ! ’

‘ એમ કે ? ’

‘ હા. આ હોઠ્ઠી આડનવ વર્ષ પહેલાં ક્યાંકથી આવી ચડી તે દિવસે તો દૂધ પીતી, ને હોઠ્ઠી પણ ત્યારે અહીં જ હતો. ભગવાન રાખે એને કાણુ ચાખે ? ’

‘ ખાવાનું શું કરે ? ’

‘ નળ ઉપર, માખાપ । એનો વચર પરવાનગીનો કર છે । કાર્પ બાથુમથું ત્યાં એટલા પર ખાવા બેસે, એટલે હોઠ્ઠીએનો ભાગ સાચો. બાકીએની પાસેથી પણ હમેશાં કાર્પ ને કાર્પ મળી રહે. એ બંને મારકીટ ઉપર જ નબે છે, સાંબ । ’

‘ હી . . . . . કે, ’ લક્ષ્મીદાસે કહ્યું. આ વાતમાં એને રસ પાચો નહિ એનું ખાન નથુ ચેકની દુકાનમાં ગોઠવેલી કેસરી રંગની ટેરીઓ પર હતું.

ઉવટે લક્ષ્મીદાસ બાબનો ફેરા સફળ કરી મારકીટના ફાટકમાંથી બહાર નીકળ્યો. ફાટક પાસેના ખૂણામાં જ પેલી નળની દાંડી ને બગીચો દર્ના. આસોપાલવના ઝાડ પરથી બંસી એને પ્યારેનોદનની વાતો સંભળાતી હતી.

‘ પણ એ પમારી કેણે ? બાપડે ! ડોસાભાઈ અમથા તો કાઢે તેવા નથી । ’

બંને જણાં આખા દસમી પગાં.

‘ ડા . . . સાજાઈ । ’ પ્યારેમોદન રતી સપ્તો નહિ; તેહ ત્યાં બેસાબેકા મોરેથી જૂપ પાડી, ‘ એ ડા . . . સાજાઈ । ’

જવાબમાં બેચાર બહાલીઓનું દાસ્ય ને મૂળજના બે-ચણુ રખેડો મંજળાયા. હોઠ્ઠી પણ બાનંદી દર્ના, ને બત્યારે

સામજી બંગીનું નામ હતું. ને તેનું કામ ફત્તર પકડવાનું હતું. કાલે તેણે બસીના ટપુને પકડ્યો ત્યારે બસીએ માર્માડ ઊઠાવ્યો હતો. આજે તેને જા તરફ આવવો જોઈ તે મૂંઝાઈ ગયો.

ખારેમોદન એકદમ નીચે ઊતરવા મંડ્યો. ફેટલાક બક્ષસીએ સામજીને સાદ ફરી રજા હતી. સામજી પોતાના લંગડા પગને સાજુસાની મદદથી ટેકીને ઝપાટાપંથ ચાલ્યો આવવો હતો. આજ તેણે નવું અંચરખુ પહેર્યું હતું. માથે લીધો ખોટા તારવાળો સાફો ખીંચ્યો હતો. ને તેની વડુ ત્યાં સાવરણે લઈ વાળતી હતી તેને શાહ જનારવા કે વગ દેખાડવા રસ્તે જતા આવવા સૌને સલામ કરતો હતો. બક્ષસીએના સાદથી તે મારફીદ તરફ જાણી પહોંચ્યો.

‘કેમ નયુ શીદ શી ફકમ છે, સાદેખ ?’

‘જરે જા જે રખડુ ઊઠ્યો. જોની ફતરને પકડ્યું ? જાને એ ફતરએ ખૂબ દેશન કર્યાં છે.’

માન ને મૂંઝાઈ ઊઠ્યો હરણ, ‘કાલે કા પકડતાં બચાવ્યું ?’

એટલી વારમાં ખારેમોદન ને જરો નીચે ઊતરીને જાણી પહોંચ્યાં હતાં. ટપુ સામજી સામે બસતો બસતો આમ-તેમ ખોટા મારતો હતો તે પોતાના મિત્રો મદદે આવેલાં જોઈને વધારે બસવા લાગ્યો.

‘પકડ સાળાને ?’ નયુ શીદે એક લાકડીથી ટપુને ઢાંકી શક્યો હતો. ફતરે ખારેમોદન તથા બસીનો સાદ સંભળી ત્યાં બાધવ માથવા દોડ્યો. એટલામાં સામજીએ આઠાડીથી

આમાદ પડી દીધો ને ગર્વથી બોલ્યો, ‘હો મરેરખાન !’

પ્યારેમોદન ને અંસી દોડ્યાં : ‘એલા એ, અમારો દૂતરો છે,’ પ્યારેમોદને ખૂસ પાડી. અંસી ગળગળા ચર્મ ને બોલી, ‘આપુ ! મારું દૂતરું છે; છોડી દે.’

‘હા હા, કીકસો છું ના ? ! શામણએ દૂતરાં પકડવાના પોતાના દસમાર ચર્મના અનુસરથી દયા ખોઈ હતી તે બતાવ્યું.

‘એલા મૂકતો નહિ !’ એક સાદ આલ્યો.

‘હાં આપુ ?’ અંસીનો ગળગળો સ્વર બીજા બેચાર હોઠારામાં ફૂપી ગયો.

‘કીક ચયું !’ મકન છેટેથી બોલ્યો, ‘સાજે કાંઈ જ મારું ભાત અભડાવ્યું હતું !’

પ્યારેમોદન રહી ચક્રો નહિ તે પથ્થર લઈ ને દોડ્યો. ચારે તરફથી ‘હાં હાં’ ના પોકાર થવા લાગ્યા. ‘હાં ? લેતો જ ને ? ગળો ફેરી લઈ ને ભાગ્યો હતો, ને હજી તો ભાગતી વાત કરે છે !’ મૂળણએ ટોણા માર્યા.

પ્યારેમોદનનો છૂટેલો પથ્થર ટપુને જ વાગ્યો ને દૂતરો બમણા દર્દથી ચીસ પાડી લીક્યો. બધા બઝાલીઓ હતી પડ્યા, ને અંસી હાથથી મોં લાંછીને રોઈ પડી.

શામણ દૂતરાને દૂર દૂર ખેંચી જવા લાગ્યો. દર્દથી ધીમી ચતી એની ચીસો અંસીને બમણા શોક આપતી હતી. બન્ને બહુ તેની પાછળપાછળ ગયાં. પણ શામણએ તો દૂતરાને પાંજરામાં પૂરી દીધો હતો, ને ત્યાં તેના અનેક જાતભાઈઓ સાથે તે પણ લડાઈમાં પડ્યો હતો.

બન્ને નિરાધાર છોડરાં સામે આપી મારકીટ ચર્મ

હતી, ને તેમનો નાનો ફૂતરો ઝૂંટરાઈ ગયો હતો. બંસો ને ખારેમોહન આખી રાત રોયાં.

તે દિવસે ખારેમોહન ને બંસો નળની પાસે પાણી ઉઘાડતાં નહોતાં. તેમની રમતમાં બંસાણ પડ્યું હતું. ટપુ વિના તેમની રમતમાં બંસાણ પડ્યું હતું. ટપુ વિના તેમની સાથે સોઝમાં સનાર મોણ હતું ? ફૂતરો આખી રાત આ ઘોઝા પાસે પડ્યો રહેતો ને ગમે તેવી અંધારી રાત્રે પણ ઘોઝા નિરતિ ચૂઈ રહેતાં.

બીજે દિવસ બંસો આખો વખત રોયને રહી હતી, ને ઉતારુઓનાં પોટકાં ઉપાડી ત્રણ આના પેદા કર્યા હતા. આને તેણે કાઈ બઝાલી પાસે ચીમકાની ચીર સરખી માગી નહિ. બધા બઝાલી એક કર ગયો બણી છાના હસતા હતા.

ખારેમોહન ફૂતરાની શોધ કરવા નીકળી પડ્યો હતો. બંસો આવીને તેની રાહ જોવી બેઠી. એટલામાં તો ખારેમોહનને દૂરથી રોડનો આવતો જોયો. એના પગમાં પછો ઉત્સાહ હતો. તે છેક પાસે આવ્યો.

‘બંસો !’ મોટી શોધ કરી હોય તેમ ખારેમોહન બોલ્યો, ‘કાલે તું એકલી રહીય ?’

‘હા !’

ખારેમોહન છેક પાસે આવ્યો, ‘જે કાલે ફૂતરાને લખ્યો હોય છે, ને હું પાછળપાછળ લાંબો બઈય. ટપુ બહાર નીકળશે કે તરત ઉપાડીને લાંબો આવીય.’

‘હું બેગી આવું તો !’

‘ના બાપુ. તું પાછી યાત્રી જ ને રાત્રી જ.’

‘હીક, તો તું એકલો બનજો. પણ તેં શું ખાધું?’

‘કાંઈ નહિ.’

‘જંસીએ પોતાની ઓઢણીએથી ચંતાડેલા ગાંઠિયા છોડ્યા ને જાંને જણાં ખાવા બેઠાં, પાણી પીધું, ને ઓઢણ પર વાતો કરતાં કરતાં ચૂતાં. એકબીજાના આસ બટકાય એટલા નજીક બંને નિર્દોષ બાળકો એકબીજાની દ્રુકમાં પડ્યા હતાં ને શાંતિથી ઘોરતાં હતાં.

સવારે પ્યારેમોહન વહેલો ઊઠી ચાલ્યો ગયો. જંસી તો સ્ટેશને પહોંચી ગઈ હતી. આજે તેણે હીક કમાણી કરી. સાંજે ફરી ને રાટલી ખાવા માટે પ્યારેમોહનની રાહ બેતી બેસી રહી. છેક સાંજ પડી, પણ પ્યારેમોહન આવ્યો નહિ. જંસીએ બેત્રણ વખત લાંબી નજર ફેરવી ખૂબ ટીકી ટીકીને બેઠું, પણ પ્યારેમોહન કે ટપુ દ્યાર્દ દેખાયું નહિ. તે રાવા મંડી. નાનું બાળક ચૂતુંચૂતું રાયું ને રાતુરાતું આસોપાલવના ઝાડ નીચે આખી રાત પડ્યું રહ્યું. સવાર થયું ત્યારે પાછું રસ્તા પર રાહ બેતું બિભું. પણ પ્યારેમોહન હજી આવ્યો નહિ. જંસી બિચારી રાહ બેઠી બેઠીને હમેશાં સાંજે રડે. રડતાં થાકે ત્યારે સૂજે, ચૂતાં થાકે ત્યારે રડે.

એક દિવસ, બે દિવસ, . . ને ઘણા દિવસ એમ ચાલ્યા ગયા.

એક દિવસ ટપુ અચાનક પાછો આવ્યો. પણ હજી પ્યારેમોહનનો પત્તો લાગ્યો નહિ. જંસીએ પ્યારેમોહનની રાહ બેઠી ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, કારણકે તે એને શોધવા નીકળે ને કદાચ પ્યારેમોહન પાછળથી આવી ચડે

તો ? . . . બંસીને દરોજ સાંજે નિરાશ થતી, ને દરોજ સવારે આશા પ્રગટતી.

આ ઘટના બન્ને ધણે વખત થયો. બંસી હવે તો છાત્રી મૂડી નાની થી સી બની છે. તેના ચહેરા પરથી આશ્વપણના બધા ભાવ ચાલ્યા જઈ પુરાવરવાનાં ચિહ્ન આવી ચૂક્યાં છે. તે નાનપણથી મારાડીટમાં જ જીતરી હતી, એટલે તેણે પણ એક સાક વેચવાની જ દુકાન રાખી લીધી. હજી લક્ષ્મીદાસ હમેશાં આટો આવે છે, ને બંસીને કાઈ ને કાઈ રીતે સતાવ્યા વિના રહી શકતો નથી.

પણ બંસી ખારેમોહનની જ રાહ જુએ છે. તેણે કહ્યું નહોતું કે હું સાંજ પહેલાં આવીશ ? બંસી હમેશાં કાલ મારે કૈંક નવીન આશા રાખે છે, ને એવી રીતે એક પછી એક દિવસ ચાલ્યા જાય છે.

બંસી હવે તો મૂળજી ને મકનની દરીફ હતી. સાકની કાઠી ધરાડી એને ત્યાં જ લાગતી; ને કાણ જાણે કેમ સૌથી સારું સાક પણ હમેશાં બંસીને ત્યાં જ રહેતું. મકન આખર્ખીઆમણાં કરીને બોલતો: 'બાઈ, જમન આંધળું છે।' ને મૂળજી તેને આશ્વાસન દેતો હોય તેમ કહેતો: 'એ-ય તે કેટલા ઘી ? ચાર ઘીનું ચટકું।''

લક્ષ્મીદાસની વિકૃદ ધણી અરજીઓ થવાથી, ને લક્ષ્મીદાસે દરેક પ્રસંગમાંથી લાભ લેવાનું સુત્ર ખૂબ ચલાવ્યું તેથી, તેને અરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. હવે તે સાક લેવા આવતો, પણ કુપાર્ખને ધીમેથી ચાલ્યો જતો. તેની જગ્યાએ નવો માણસ નિભાયો હતો, ને આખું બાકી મંડળ એ નવા

અધિકારીની કામને જે જે સાર જેવું હતું.

૮૧

મગસની દુકાન પાસે મગન, બાકીજીની પગિયમાં જાપણ કરમે હતો, 'આ ડોકરી ભુલિને: જાણી મચ્છી તેને આવડાવું, ને તેણે જાણને દાંડી દાખાં.'

નવા આવનાર અધિકારીજી ને વખતે મારફીટમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, ને એક પડી એક દુકાન પર મર્મ ને આગળ આવતો હતો. પાછળ પેલો વૃદ્ધ પટ્ટાવળો રહેમાન હતો. નવા મ્યુનિસિપલ મેન્ડરીજી પોતાના હાથમાં નાનું આગકે તેડ્યું હતું, ને તેનો સાથે મડીવડીમાં ને રમન કરતો હતો.

બંસીની દુકાન આવી. મેન્ડરી ત્યાં થઈ ગયો. દુકાન પરથી ફતરો ઊભો થઈ પૂંઝડી દલાવવા લાગ્યો.

'હાથિયા!' બંસીએ કામળ સ્વરથી ફતરાને બોલાવી લીધો. ટપુનું નામ દવે હાથિયો હતું.

ફતરો ગેત્ર કરતો પાછો ફર્યો, પણ આનંદના પોકાર દાખી થક્યો નહિ.

બંસી સાંભળે તેમ બકાલીઓમાં ધીમીધીમી વાતચીત થતી હતી: 'આલ્યો પ્યારેમોદન તો નહિ.'

'અરે હા, એ જ. અહીં છોકરો હતો ત્યારે તો રખડતો,' બીજાએ અનુમોદન આપ્યું.

'પુરુષના નસીબ આડે પાન, બાઈ! નહર, આ હાથિયાને ગોતવા ગયેલ. બૂલો પડ્યો, ને કાક મુંઝઈના શેઠે હાથ આલ્યો તે આજ આપણો ઉપરી થયો.'

'કાંયે છે મોટી પરક્ષામાં પાસ થયો છે. અતે . . .

આપણે ઈ ના ઈ . . . . .

‘તમે શાક સારું જ વેચો છો ?’ પ્યારેમોદન બંસીની દુકાન પાસે ઊભો રહી તેને બેલાવવા લાગ્યો.

બંસીએ નીચેથી જરા ઉપર જોયું. એની મંડાળ ૨૫૯ હતી. તેણે ધીમેથી ઉત્તર વાળ્યો, ‘હા, હા.’

અધિયો વધારે ને વધારે દડવા લાગ્યો.

‘મને ઝોગખો છે !’ પ્યારેમોદને ઝોગખાણ આપવાની પહેલ કરી.

બંસીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે ધીમેથી એટલે જ જવાબ વાળ્યો, ‘તમને ન ઝોગખું તો કેને ઝોગખું ? તમે પ્યારેમોદન !’

પ્યારેમોદન ડોકું ધુણાવી આગળ ચાલ્યો. પણ બંસીનું જતન એક જ સપાટે આઠામાંથી અંધકારમાં ચાંદ્યું થયું.

તેની આંખમાં અનાથનાનાં આંસુની ૨૫૯ ડાઘા આવી રહી.

પ્યારેમોદન આગળ ચાલ્યો ગયો કે તરત જ બંસીએ એક મુંદર દાઢમ કાઢ્યું ને રહેમાન સામે ધરી બેઠી, ‘રહેમાન ! આ નવા સાહેબ કે ?’

‘હા તે, વળી ભૂલી ગઈ ! પ્યારેમોદનભાઈ એમનું નામ.’

‘પરજોશી સાહેબ છે.’

‘કેમ નહિ ! આ નાનો છોકરો તેઓ છે ને ?’

બંસીએ દાઢમ આપ્યું, ‘લે આ સાહેબના છોકરા માટે.’

રહેમાન સાહેબ પાસે ચાલ્યો ગયો. બંસી દાઢ વડે મોં ધીપા ત્યાં જ બેસી રહી. અધિયો આનંદમાં રધવાવા જેવો આમતેમ ફરતો હતો. પણ બંસીની બંધી આઠા પર

નિરાશાનાં લાગ્યાં ફરી ન નાં દતાં. 'પારેમોદન નાના યેઝરા સાથે મેલ કરો મારણીટમાં ફરી રતો દનો.

ત્રીજે દિવસે આખી મારણીટમાં દોડા ગઈ રહી હતી. બેગી પોતાની દુશ્મન જેમની તેમ મુજી આપી ગઈ હતી, ને સૌ ગજાળીઓ ફીકડી લાગી મેતા દતા.

રહેમાનખાંએ પારેમોદનને આ વાત કરી. પારેમોદન એકદમ રોવા લેતો ગઈ ગયો: 'હે! ખંસી આત્રી ગઈ? ક્યાં?'

'કાણુ જાણે, સાહેબ. આઈ પદ્મ જીવની ઉદાર હતી. કાલે નાનાઆઈને દીડા, ને દીડા બેયું દાડમ કાઢી આપ્યું.'

'નાનાઆઈ કાણુ?'

'કાલે આપનો સાથે અગરમાં લાગ્યા દતા ને? એને બેતાં જ પૂછ્યું, "સાહેબનો છોકરો છે કે? લે દાડમ આપજે." એટલે એવી વિવેકવાળી આઈ, સાહેબ!'

પારેમોદન નીચે બેસી ગયો. એના ચહેરા પરથી તેજ છીડી ગયું. તે બે હાથમાં મોં ઢાંકી દઈ બોલ્યો, 'અરે રહેમાનખાં, તેં કાચું કાપ્યું છે. એ તો પાડોશીનો છોકરો હતો. રમતિયાળ છે માટે સાથે આવ્યો હતો. હું તો એકલો જ છું! તને ખંસીએ બીજાં કાંઈ પૂછ્યું?'

'હા, સા'બ, આપ પરણેલા છો કે નહિ; છોકરાંછૈયાં શું છે?'

પારેમોદન નાના બાળકની માફક રોઈ પડ્યો, 'અરે, રહેમાનખાં! ' તે એટલું જ બોલી શક્યો.

દિવસોની તપાસ નિષ્ફળ ગઈ. ખંસી નજ મળી. હતાશ

હથે, હમેશાં સોને, પ્યારેમોહન તે મારકીટમાં જાય છે, બગીચામાં પેલા આસોપાલવના ઝાડ નીચે બેસે છે, ને નાના હાકરાની માફક રાઈ પડે છે।....,

પણી રાતો રાતો રાતો ત્યાં જ પસાર થાય છે, ને છેક સવારે માણસો તેને ધરતરફ જતો જુએ છે.

બંસીએ રાહ જોઈ તેમ પ્યારેમોહન હવે બંસીની રાહ જુએ છે: શ્રદ્ધાથી, પ્રેમથી, શાંતિથી, આશાથી.

મદભર નેનાં

આનંદમોહન વિચિત્ર પ્રકૃતિનો મનુષ્ય હતો. એ નાનો હતો ત્યારે એની માએ કહ્યું હતું કે આનંદમોહનને કોઈ ચાહે એટલું કપટ એનામાં નથી ! એ બહુ ઉદાર હતો, ને તેથી ઘણો જ ગરીબ રહેતો. તેના સાચા અને અગ્રિય શબ્દોથી ભડકનારા સૌ તેને છાની રીતે પૂજતાઃ વખાણતા નહિ પણ માન રાખતાઃ સોખત ન રાખતા છતાં સોખતી ચવા યોગ્ય છે એમ માનતા. આનંદમોહનના આવા કડવા સ્વભાવમાં એક કરુણ પ્રસંગ મળી ગયો. તેની માતાના મૃત્યુ પછી તેનો સ્વભાવ એવો ફરી ગયો કે જાણે હવે એ પહેલાંનો આનંદમોહન જ નથી ! ચહેરા એટલો દૃઢ છતાં ગંભીર, શોકવાદી અને મૃદુ બન્યો ! ચાલ એટલી જ સીધી, અક્કડ અને અડગ છતાં સાખરમતીના દિનારા પર એનાં પગલાં એક કરતાં એક વધારે ભારથી ઊપડતાં ! દણ પહેલાંનો જ રખડુ આનંદમોહન, પરંતુ હવે ખીસામાં મગફળીનાં ખોખાં ભરવાને બદલે, કે એક ખીસામાં ખોર ને ખીજન ખીસામાં એના ઠગિયા ભરવાને બદલે એનાં ખીસાં જુદીજુદી ચિત્રોની ચોપડીઓથી ભર્યાં રહેતાં !

આનંદમોહનની માતા માત્ર સ્ત્રી કે માતા ન હતી; શરાખમાં ચકચૂર બનેલા એના પિતાના ધરની છવતી વ્યવસ્થા હતી. આનંદમોહનનો પિતા દેદારનાથ પ્રયમથી જ દારૂનાં પીદાના અભ્યાસો હતો. બીજા ધણા ત્યાં આવીને ચાલ્યા મયા, પરંતુ એનો અડગ અભ્યાસ ચાલુ જ હતો. પોતાની નેતરની સોડી લઈ ધોમેધીમે આ આરામગાઢમાં જાય ત્યારે જ એને આનંદ આવે. આનંદમોહનની મા આ બધું જાણતી; ને તેણે પોતાનું સ્વત્વ ખિલાવી, પુરુષ-પતિને આ લગભાંધી બચાવવા બહુ ચત્ત કર્યો; પરંતુ દેદારનાથના સ્વભાવમાં જરા પણ ફેર ન પડ્યો. આનંદમોહનની માતા સ્ત્રી ત્યાં સુધી તે દારૂડિયા પતિ અને રખડુ પુત્રની વચ્ચે સોનાની કડી હતી. બહેને ઘેર આવરાનું મન થાય એવી શીતળ હાયા હતી.

અને જોકે બેમાંથી એકેએ પોતાના સ્વભાવ પર કાબૂ મેળવ્યો નહિ, છતાં કાબૂ મેળવવા ચત્ત ચાલુ હતો, અને ક્યારેકક્યારેક તો, પિતાપુત્ર બંને સિવાગાની કંડીમાં સગડી પાસે બેસી બીનીબીની રમોઈ જમના ત્યારે આ માનસિક પરાજય બીની આંખે દેદી દેતા. એ બીની આંખ મીઠા સબ્દોથી મુકાતી. ત્યાં તો દેદારનાથ દારૂના પીડા તરફ રવાના થયો હોય! મનુષ્ય પ્રૃથિવિને જીવતાં પોતે જ દોમાઈ જાય છે. એ પરાજયમાં જ એનો સનાતન સંભ્રામ છે.

સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી દેદારનાથનું બ્યવસ્થિત પરંતુ ગરીબ પર ખરું કંગાલ જન્મું. અત્યાર સુધી એ મરોબી પર એક સ્ત્રીએ જાનો પડો નાખી એને સાદું, સરમ્મ અને મધુર રાખ્યું હતું. એમાં સંખ્યાનાં હેતાં કિરણની મુંદર અને ઠરણ

પ્રભા હતી; ને તેથી જોનારને એમાં ગરીબી કરતાં સાદાઈ વધારે લાગતી, અને ગરીબીની દયા કે ગ્લાનિ અનુભવવા કરતાં જોનાર સાદાઈનું સૌન્દર્ય જ અનુભવતો. કેદારનાથની ગરીબી આમ છુપાઈ રહી હતી, તે સ્ત્રીના મૃત્યુ પછી તરત જ ભયંકર રીતે ખુલ્લી પડી ગઈ. તેણે મરતાં મરતાં પણ છેવટ સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવ્યું હતું, ને છેવટની ભેટ જેવી કીમતી ધરેણીની એક સુંદર નાની ડાબી પોતાના પુત્ર આનંદમોહનને આપી હતી. આનંદમોહન એ ધરેણી જોઈ ખૂબ રોયો. એના જીવનનું ત્યારથી પરિવર્તન થયું; એની માતો સ્વાર્થણુ કરવાનો સ્વભાવ પુત્રમાં ખીલી નીકળ્યો, ને હવે પહેલાંનો એકલ, અડગ આનંદમોહન રખડુ છતાં રખડવાનો હેતુ ફેરવી બેઠો. ઉદાર રહ્યો ને ઉડાઉ મટી ગયો, ને ખુદ્દે દિલ છતાં પ્રિય અને કરુણ બની રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછી કેદારનાથની બધી સેવા આનંદમોહને ઉપાડી લીધી. આનંદમોહન મજૂર જેટલું કામ કરી મજૂરી કમાવા લાગ્યો. કેદારનાથના દારૂના પૈસા પૂરા પાડવા એ સારી રાત જાગવા લાગ્યો. એનો ચહેરો ફિક્કો પડતો ગયો, એનું શરીર લેવાતું ગયું. છતાં એણે માતાની જમ અરીબ ધરને ટકાવી કેદારનાથનો ધરનો મોહ જાળવી રાખ્યો!

પરંતુ કુદરત એની વિરુદ્ધ હતી. કેદારનાથ માંદો પડ્યો. શહેરનો ડોક્ટર એટલે જંગલનો લૂંટારુ. સામાન્ય રીતે ડોક્ટર લાગણી વિનાનો પ્રાણ છે, અને પ્રાણ વિનાનું શરીર છે! એનામાં ચેતન નથી, છતાં ચેતન્ય દેખાય છે. એનું શરીર જાડું હોય ત્યારે ધારવું કે એને હાથે ધણી મનુષ્યો મર્યા છે; ને પાતળું હોય ત્યારે સમજવું કે માણસો ન માર્યાની એને

ફિકર છે। એને રાગી પર જોટલો પ્યાર છે તે કરતાં રાગ પર વધારે પ્યાર છે। ને તેથી રાગ ફિટાડવા કરતાં રાગીને જ ફિટાડે છે।

ગ્રોકટર રમણલાલે જ્ઞાનંદમોહનની ધણી દિવસની બેગી કરેલી મજૂરી એક ફેરામાં લેવાની લોધી, જ્ઞાનંદમોહને પિતાને બચાવવા ધરણીની ડબ્બી દોખી દીધી. પરંતુ કેદારનાથે છેવટે દેહત્યાગ કર્યો. જ્ઞાનંદમોહન તે દિવસે જાતીફાટ રાધો. પેલી નેતરના સોદી ને સામેનો ચરાગની દુકાન। આજે કેદારનાથે દારૂના પૈસા માગ્યા નહિ, તેથી જ્ઞાનંદમોહનને લાગ્યું કે આજે જાણે આખું અમદાવાદ ચાંત છે. એનું જૂનું ધર આજે એની સાથે રાધું. ધરના પથ્થર અને પોતે બને જૂના મિત્રો હતા. આજે જરૂર અને ચૈતન્ય વચ્ચે મૈત્રી જામી હતી. જ્ઞાનંદમોહન દરેક પથ્થરનો સોજતી હતો, ને દરેક પથ્થર કેદારનાથનો જૂનો પરિચિત હોતો. જ્ઞાનંદમોહન આ ધર મિવાન કેદારનાથનું રમણ જીને ક્યાં કરે? એટલી પરિચિત લામણીથી સંબંધે પણ ડોણું કેદારનાથને સંભારે પણ ડોણું? ચૈતન્ય ચૈતન્યની મૈત્રી એ તો તપેલા સ્વાર્થનો એક કડો. બીજા સ્વાર્થ સાથે જોડાય છે. ખરી મૈત્રી જરૂર અને ચૈતન્ય વચ્ચે હોય; પથ્થર અને સિંધી વચ્ચે હોય; પીંછી અને ચિનારા વચ્ચે હોય; વાલ અને વમાડનાર વચ્ચે હોય; જ્ઞાનંદમોહન અને એના ધર વચ્ચે હોય. જ્ઞાનંદમોહન ત્યાં ખૂન રાધો। હવે જ્ઞાનંદમોહન તદ્દન હર્યો. એ બેદરકાર બન્યો. જ્યાં રખડુ મટી ગયો. એનું ધર વધારે બેવસ્થિયન ન હતું, જ્યાં વધારે સ્નેહાળ હતું. હવે જ્ઞાનંદમોહનને ત્યાં

નાનાં છોકરાંની અખંડ મૂન જમી જ દોષ. આનંદમોહન દસે સ્વચ્છંદી હતો. મરણ પડે તો કમાવ ને ખાવ : આવું ન દોષ તો કામે ન જાય. એ કિનમ નકરીયાર કારીજર દોષથી સહેજે વજુથી ગાર રૂપિયા પાડે, છતાં એ ક્યારેક વજુ આનામાં પણ મનૂરી કરતો. પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે જ એ કામ કરતો. ક્યારેક દિવસોના દિવસો કામે ન પણ જાય; ક્યારેક વજુચાર આનામાં મનૂર અને; ક્યારેક ગાર રૂપિયા આપતાં પણ કામ ન કરે. પોતાના પેટ માટે તે માત્ર પેટપૂરતી જ મનૂરી કરતો; પણ કોઈનું કામ કરવા, પોતાની બધી શક્તિનો ઉપયોગ કરી મનૂરી કમાતો. તે કહેતો, શક્તિનો ઉપયોગ સ્નેહ વધારવામાં છે. એને ત્યાં આંજી છોકરાંની ધમાલ જામે; રાત્રે તે મધુર કંઠે પડ જમાવે; સવારે સુંદર આલાપે પ્રભાતને જગાડે. એનું જીવન એટલે અખંડ પુણ્યપ્રવાહ. ધણાંને મોહ થાય એવું નિર્દોષ જીવન હતું; છતાં કોઈની હિંમત ન ચાલે એટલું કઠોર હતું.

આનંદમોહનના ઘરની સામે એક સુંદર વાડી હતી. એ વાડીમાંથી વારંવાર દુધારી ગામ તરફ જવા નીકળતી. એનાં વિશાળ, ગોળ, મદ અને મસ્તીલયાં નયન સહજ જ, આખા અમદાવાદની મૂર્તિમંત દીનાવસ્થા સરખી આનંદ-મોહનની બેદરકાર ખૂંપડી પર અચૂક પડતાં.

એ નાના શા ગૃહના દ્વારમાં આનંદમોહન બેઠો હોય. ઘરમાં દષ્ટિ કરે તો ચૂલા પર માટીનું એકાદ હાંધું કે આનંદમોહનની છેલ્લી કમાણી એકાદ ચટાઈ એટલું જ દેખાય. ને છતાં ઘરના બારણામાં બેઠેલ, નાનાં છોકરાં સાથે

હસતો હોય, કબૂતર સાથે રમતો હોય, મોરને નચાવતો હોય, જરીબી હિપર ચડી એ હસતો. ક્યારેક આનંદમોહન દારમાં હોતો હોય; અને ધણું કાણુંવાળા ને અસંખ્ય યીર્મ્યાવાળા કાટના એક ખીસામાં હાથ નાખી સામેના કાઠ પર દૃષ્ટિ ઝોડી આકાશ તરફ જોતો હોય. એક ખીસામાં હાથ હોય, અને બીજા કુટિલ ખીસામાંથી બહાર પડતાં આંખમાં હાસતાં હોય. એના કાટનું મૂગ કપડું યીર્મ્યામાં દંઠાણું હતું. યીર્મ્યા કરતાં તોનાં વધારે દનાં; ને તોનાં કરતાં રંગ વધારે હતો. આનંદમોહનનો આ કાટ જોઈ કેટલાંક ઊકરો એને ગોઠિયો ફફીર કહેતા, ને ત્યારે આનંદમોહન જરાક મીઠું હસતો.

દુહારી હંમેશાં ત્યાંથી નીકળતી. એ તરફ તેની વાડી હતી. ને તે હંમેશાં ત્યાંથી સાઠ લઈ મારખીટમાં જતી. એની મસ્ત આંખ પર આનંદમોહનને જોઈ મદ ચડતો, એના ખુમારીભર્યા ચહેરામાં શુમાનથી ભૂકટિ ચડતી. આનંદમોહન માટે જ નહિ, પરંતુ લગભગ ધણા પુરુષને જોઈ દુહારીને! આ શુમાનભર્યો ચહેરો ને મહારી આંખ આટલી મસ્તીથી ફરતી. દુહારીની ચાલવાની દગમાં પણ ચોવન કરતાં સ્વ-ભાવનું શુમાન વધારે હતું. એ જ મહાર નેનાં, દગ્ગર તલવારનો એક પા.

આનંદમોહન દુહારીને ધણી વખત એમ જતી જોતો.
'તમે આ વાડીમાં રહો છો?' એક દિવસ આનંદ-
મોહને તેને પૂછ્યું.

દુહારીએ શુમાનથી તેની સામું જોયું. પુરુષ કરતાં
ઊકરો કહેવાનું મન થાય એવો હસતો ચહેરો હતો. પણ

દુધારીને જવાબ આપવાનું મન તો થયું.

‘હા, આ વાડી અમારી છે.’

‘તેથી જ તમને હમણાં ગામમાં જતાં જોઈ છું,’
દુધારીના કાન પર પુરુષના અવાજ કરતાં ઓકરાનો અવાજ
અચડતો: એનું આ તરીકેનું શુભાન ગણતું હતું. તે બોલી,
‘હા, ગામમાં હંમેશાં હામ હોય છે; વાડીનું, શાકભજજારનું તે
પરચૂરણ.’

આનંદમોહન ફરી બોલ્યો: બોલતાં ટૂંક્યો, ‘તમે
એટલાં જ છો?’

દુધારીનો આસ્વભાવ પ્રગટ્યો. પુરુષને પરવશ બનતો
જોઈ એનું શુભાન મોગણું વધી પડતું. એવા મદમાં અને
મસ્તીમાં જવાબ આપ્યો: ‘ના, ના; મારી મા સાથે છે.’

આનંદમોહન કાંઈ સવાલ કરે તે પહેલાં એનો અડક-
આળો હાથ ખીસું ફાડી બહાર નીકળી ગયો! તૂટી ગયેલ
ખીસું હાથના જોરથી તદ્દન છૂટું થઈ ગયું, તે તેમાંથી બે-
ચાર રેવડીના દાણા નીચે પડ્યા! આસપાસ કોનેલાં ઓકરાં
હસીને તે તરફ દોડ્યાં. દુધારી જવા માટે પગ ઉપાડે તે પહેલાં
આનંદમોહનના ચહેરા તરફ જોઈ રહી. એમાં મરીખીની
આનિને બદલે બેદરકારી પ્રગટી રહી હતી: શરમતે બદલે
નિર્દોષ સરળતા હતી: જાણે આ મરીખી એના હાથ અને પગ
જેવો શરીરનો નિત્યઅવદાર હોય! હવનનો અમસ્તો
અકસ્માત હોય !

અભિમાનને બેદરકારી ખૂંચે છે: યીમંતાઈને બેપરવાઈ
અસહ બને છે, જ્યારે અમહકારીને તે ચિમગાવી નાખે છે.

દુસારીને જ્ઞાન'દમોદનની સરથ નિર્દોષતા મળી મળી; એનું ભાવ-
બર્ણ વદન 'ખાતું' સામ્યું; પણ એની બેદરકાર મરીખી
ખૂંચી રહી.

ત્યારપછી એક દિવસ જ્ઞાન'દમોદન વાઘીમાં પરચૂરણ
કામે જાયો. દનેલ દુસારીને એ મગ્યું. એણે જ્ઞાન'દમોદનને
રક્ષકતા જેવા અવાજથી પૂછ્યું, 'જ્ઞાન'દમોદન હમણાં મળ્યું
નથી કરના ?'

'ના, હજી કાણા છે.'

'તો કાલથી અહીં આવજો !'

જ્ઞાન'દમોદન એની વાઘીમાં ફરતો. દુસારીને એ
ખાસે બનતો દનેલ દુસારી ત્યાં વારંવાર આવતી હતી.

'જ્ઞાન'દમોદન! મેં જા કોટ,' દુસારીએ એક દિવસ
કહ્યું.

'કેવો છે ?'

'તને જાપવો છે; મેં, એ મારા જાપવો દનેલ.'

જ્ઞાન'દમોદને માગું પુણ્યમ્બુ !

'કમ ! નથી સેવો !'

જ્ઞાન'દમોદન બેદરકાર જીકું દાર્થો: પીતાના કોટનાં
અસંખ્ય યીમાં તરફ જોઈ રહ્યો. 'હજી જા મૂનો નથી
થયો, હમણાં મારે જરૂર નથી; બીજાને જા:યો.'

દુસારી પાછી હતી માં. એના કુમારને પૂછે એવો
સરથ દોડારો દાર્થો જતો જોઈ એ ખિન્નાઈ: 'તું મરી છે !'

'દારતો.'

હરે પાત્રી દુસારીનું જ્ઞાન જ્ઞાન'દમોદન તરફ એટલું:

એને મધુર સહેજે પાર જાયનો, ને જ્યાં પોતાનું મુખનું
 પેપાન એને સખ્ત આનંદમોદન બોલતો નહિ, તેથી તે
 મનમાં પિત્તની, ક્યારેય આનંદમોદનને પીગળતા ક્ષણ
 મરીને ગેળ કરીને રાત જાયતી. પોતાના મંત્રાણ અને
 રસગળા પામને બેઠાની નિરોધ ને હમણું વડન કારી આનંદ-
 મોદન બોલતો, 'દુલારી! તું મરીગોને રાત જ આસીવીક
 મેળને છે. આ મનને સદુપયોગ છે. મારી આ અકલ્પિતની
 મજૂરી મારા પત્ની તું જ વહેંચી દે!'

આનંદમોદન દને પાળુંખરું દુલારીની વાડીમાં જ કામ
 કરતો. દુલારીની વૃદ્ધ માતા બહુ માંદી પડી. એ વખતે
 રાત્રિના અમદાવાદના આંટાફેરા આનંદમોદન જ કરતો. દુલારી
 જ્યારે જાડે ત્યારે આનંદમોદન વૃદ્ધ માતાને શેકતો બેઠો હોય !

દુલારીનાં ગોળ ને વિશાળ મોદભર્યાં નયનમાં આનંદ-
 મોદનનો ઉપકાર ખૂંચવા લાગ્યો. એને આનંદમોદનને
 સ્નેહભર્યો પરવશ શબ્દ જોઈતો હતો. આનંદમોદનને સ્ત્રી
 ને સાદા શબ્દોમાં વાત કરવાની ટેવ હતી. એ દુલારીને
 ગમ્યું નહિ. આ પ્યારો છોકરો હસીને બોલતો, પરંતુ એક
 જ પ્રકારનું નિર્દોષ મધુર હાસ્ય. દુલારીએ એને વારંવાર
 ભેટો આપી પ્રેમ દર્શાવ્યો. આનંદમોદન આ ઉપકાર પાછા
 વાળી માન ધરાવતો, ને દુલારીના સ્વભાવનાં વખાણ કરતો;
 પણ એનાં વિશાળ નયનની છાયામાં ક્યારેય તે મસ્ત બન્યો
 દેખાયો નહિ.

દુલારીને આ ગમતું નહિ. આનંદમોદન પાણીના
 ક્યારામાંથી પાછી ફરતી દુલારી તરફ જોઈ રહેતો, વાર્તાલાપે

મરતો, પરંતુ પોતાનો જૂનો કાલ દુભારીને રેખી લુપ્તગતો નહિ, પોતાનો ધુળખયો અદેશ ધિતો નહિ. દુભારીની હાજરીથી એના વર્તનમાં ફેરફાર નહોતો, પરંતુ એ દુભારીના મનમાં ફેરફારો નહિ. એને સાદા જીવન કરતાં પચ્ચણના જીવન, તેનું અભિમાન પોતે એવા યજ્ઞની જરૂર હતી.

દુભારીએ ત્યારપછી જ્ઞાનંદમોહનને કહ્યું, 'જ્ઞાનંદ-મોહન ! મારી માતી મારી મરે દવે તો અમારું એક મથું આવશે. મરે તું દવે તારી મૂંપડીમાં જા !'

જ્ઞાનંદમોહને કાંઈ ઉત્તર આપ્યો; 'જાણે ! પરંતુ અરધી ગતે કામ પડે તોપણ હું તો હાજર જ છું એમ માનજો. '

'વધિ નહિ, 'દુભારીએ કહ્યું, 'અને તારે કાંઈ જીવંત છે ? હાંડી છે; કપડાં ફાવવાં છે ? જોરથી સમારવી છે ? અને જમવા તો અહીં જ આવજો દો !'

જ્ઞાનંદમોહનનો કામ એના ફરિયા ખીસામાં પડ્યો. એક સાકરનો માંગડો મેમિં મૂકી તે બેસ્યો, 'ના, ના. મારે કાંઈ જરૂર નથી, અને કપડું તો હજી ક્યાં ફાટ્યું છે ?'

'હીક, તારી મરજી, 'દુભારી અચાંતિથી બોલી.

જ્ઞાનંદમોહન કચ્છ દટિ ફેંટી આપ્યો ગયો.

તે દિવસ રાત્રે પવનનું તોફાન વધ્યું. દુભારીની માતાની બીમારી વધી ગઈ. દુભારી ને એક રૂદ્ધ ડાઘી જાનાં બેઠાં હતાં. એટલામાં દાર ખખ્ખાયું. જ્ઞાનંદમોહન આગ્યો. દુભારીએ બીની અગિ તેના તરફ બોલ્યું. જ્ઞાનંદમોહનની સાથે રાત્રીર દવે.

દિવસ ઊગ્યા પહેલાં તો મા આવી ગઈ. દુભારી રાઈ.

આનંદમોહન રોગો ને દુલારીને કહ્યું કે ‘ હું તારો નોકર છું તે યાદ રાખજો. તારું દરેક કાર્ય હું કરીશ. ’

હજી દુલારી ત્યાંથી નીકળતી. આનંદમોહનની અર્કિયન ઝૂંપડીમાં કાંઈ હતું નહિ, છતાં એ એટલો જ આનંદી હતો.

દુલારીની ઠરસાદાર યૌવનલરી ચાલમાં મદ વધ્યો હતો. હજી એની મસ્તીમાં એટલું જ ગુમાન હતું. માતાના મૃત્યુ પછી એનામાં કુલમાલિકીનું અભિમાન આચ્યું હતું.

એક વખત દુલારી સાંજે આનંદમોહનના ઘર પાસેથી નીકળી. આનંદમોહન હાથમાં એક પવાલું ને ચાળી લઈ બજાર તરફ જતો હતો. એક કપડું પણ સાથે હતું. દુલારી આશ્ચર્યથી તેની પાછળ ચાલી. કેટલીક ગલીકૂચી વટાવ્યા પછી દુલારીએ તેને એક દુકાનદારને ત્યાં ઊભો રહેતો જોયો. દુલારી થોડે દૂર પણ અદસ્ય ઊભી હતી. એણે વાત સાંભળી :

‘ આ ચાળી, પવાલું અને ધોતિયું રાખવાં છે ? ’

‘ હા. ’

‘ કેટલું આપીશ ? ’

‘ બે રૂપિયા. ’

‘ કાંઈ વધારે ? ’

‘ નહિ. ’

આનંદમોહને બધું વેચી માર્યું. બે રૂપિયા લઈ તે જલદીથી એક પોળમાં ચાલ્યો ગયો.

દુલારી તેની પાછળ જ હતી. અવાવરુ ને અપરિચિત એવા સ્થાનમાં તે આવી ઊભો અને એક નાના ઘરની સાંકળ ખખડાવી. કાંઈએ બારણું ખોલ્યું ને બંગડીના રણકાર પરથી

દુસારીએ જોયું કે એક રમ્ય મુઝા હતી. હિપ્પીથી. અને આશ્ચર્યથી દુસારી ત્યાં લગીજીભી અંદર ચતી વાનચીન સંભળવા સામી.

‘કાઈ આગળું હતું ?’ આનંદમોહનનો અવાજ હતો.

‘હા; હાજર સંકરમસાદ.’

‘યું કશું ?’

‘હાંને અચાચો દોષ તો પચાસ રૂપિયા ખરચ થયો.’

દુસારી સંભળી રહી. એણે બારીમાંથી અંદર જોયું તો કાઈ પુરુષ હાંની સામે ઓ બેઠો હતો.

આનંદમોહનનો મરીખીને દાઢવતો એ જ રસ આબો,

‘પચાસ જ ને ?’

‘હા.’

‘ઠીક ત્યારે, બા પચીસ; ને બીજા પચીસ દાલે આપીશ.’

આનંદમોહને પચીસ રૂપિયા પૂરા કરવા પરની બધી સમૃદ્ધિ વેચી હતી : ઘણી, વાટકો ને પોતિયું ઉત્સાં હતાં.

‘રમણ ! કેમ છે ?’ આનંદમોહને હાંને પૂછ્યું. પુરુષનો મંદ હાંભર્યો અવાજ આબો, ‘સારું છે, આનંદ-મોહન ! તું આબો ? કાઈએ મદદ કરી ? હવે બરમા વેચવાની સ્થિતિ પણ નથી.’

‘મદદ મળી મર્ધ છે !’

હાંએ છૂટકારાનો એક દમ જેવો. આનંદમોહન ત્યારપછી તરત બહાર નીકળ્યો. દુસારી અંધારામાં છુપાઈ મર્ધ. એનું ગુમાન સરી મર્ધ સ્થિતિ પ્રચલનું હતું.

આનંદમોહન ત્યાંથી ગાલ્યો. એક પ્રખ્યાત કારીબરની

દુકાન પર આવ્યો. અંદર એક વૃદ્ધ પુરુષ ગાદીતરફ પર લાંબા પગ કરી પડ્યો હતો. સામે એક યુવાન બેઠો હતો. વૃદ્ધે આનંદમોહનને જોઈ પરિચિત સ્વરમાં કહ્યું, 'આઈએ, બાદશાહ ! હાલ ક્યાં છો ? કાલથી કામે આવશો ? એક અઠવાડિયું જરૂર છે.'

આનંદમોહનને જવાબ વાળ્યો તે દુલારી પાછળ હતી તેણે સાંભળ્યો: 'હા; પણ અઠવાડિયાના પૈસા અગાઉથી લઉં !'

'ભલે અગાઉથી !' યુવાને જવાબ આપ્યો. એક કારકુને તરત વીસ રૂપિયા ગણી આપ્યા. આનંદમોહન રૂપિયા લઈ નીચે ઊતર્યો. તે પાછો બેસથી ચાલવા લાગ્યો. લગભગ દસ વાગ્યાનો સમય હતો ને દુલારીને તો ઘેરથી નીકળ્યાં બહાર વાર થઈ હતી, પરંતુ એના ગુમાનનું વિષ ઊતરતું હતું. તે આનંદમોહનની પાછળ જ ચાલી.

આનંદમોહન પાછો તે દહીંને ઘેર જ ગયો. રૂપિયા આપ્યા અને કાલે તુરતમાં પાંચ રૂપિયા મળશે એમ કહી રવાના થયો.

તે સીધો પોતાની ઝારડીએ ગયો ને દીવો ક્યાં વિના નિરાંતે દ્વાર ઠસાવી ચૂતો.

દુલારીનું વિષમય ઘેન હવે ઊતર્યું. આનંદમોહન કાંઈ ઉદાર ગરીબ હતો. હવે એની સમક્ષ આનંદમોહનનો પ્યારો ચહેરો જ તરી રહ્યો.

ખીજે દિવસે સવારે આનંદમોહન દુલારી પાસે પાછો હિસાબ કરવા આવ્યો હતો. તેને પાંચ રૂપિયાની જરૂર હતી તે દુલારીને ખબર હતી.

‘દેસો દિસાજ થાય !’ દુધારીએ દહોતે પૂનપૂં.

‘સાડાપોય રૂપિયા ને ને જ્ઞાના.’

‘કેમ ?’

‘પખવાડિયું કામ કરું તેના દમેલના હ જ્ઞાના મેવે.’

‘પણ એક દિવસ તેં અરપી રાજ કામ કરું છે તેનું કેમ ?’

‘નરાનર, મળુ જ્ઞાના એકા આપે.’

‘કેવે ?’

દુધારીએ પેસા મળી આપ્યા. જ્ઞાનદમોદન વિચારમાં પડ્યો. તે કાંઈક ધુમ્ધારવા લાગ્યો.

‘કેમ, દિસાજ બોરો છે ?’

‘ના; પણ તમે જે જ્ઞાના માત્રો છે.’

‘જ્ઞાના ?’

જ્ઞાનદમોદનનો અહેસાસ થયો : ‘એક રાત્રે તમારી વાડીમાંથી નાળિયેર ચોનું હતું; તે પેસા જાણે વાગી જ્યો !’

દુધારીનાં વિચાર મહાર નેનાંમાં રમેલની રૂઝુ દયા પ્રગટી. એનું વિષ જીનરવામંદ્યું ! એ બોધી, ‘જ્ઞાનદમોદન ! તારે બીજા મદદ જોઈએ છે ?’

‘મારે ?’ જ્ઞાનદમોદન હસ્યો. ‘ના, ના; હજી મારો પોઠ આવે છે; વાસણ પૂરનાં છે. બીલું શું જોઈએ ?’ દુધારીની સમક્ષ મર્ધ રાનનો આખો ઇતિહાસ તર્યો : એણે પેસા દદાને મદદ કરવા વાસણ વેચ્યાં, એક અડવાડિયાની મજૂરી અમાઉથી લીધી, ને આ મજૂરીમાંથી પાંચ રૂપિયા આપ્યા પછી તેને માટે એક અડવાડિયાની બોરાડીના પાંચ જ્ઞાના રહેશે !

‘થેલા ઉદાર ! અદી પેસામાં દિવસ કાઢવો છે શું ?’

કહેતાંક ને દુધારીએ પ્યારથી આનંદમોહનનો હાથ પકડી લીધો.
આનંદમોહન આજે સ્નેહભરો દષ્ટિ ફેંકી દુધારીને
વોધી રહ્યો.

‘દુધારી ! આ શું ?’

દુધારીની ઓઢણી માથા પરથી ખસી ગઈ. એનાં કુદરતી
ચારે તરફ વેરાઈ ગયાં. એ પોતાનાં મદભર્યા વિશાળ આકર્ષક
નયનો જરાક તીરછાં ફેંકી હોઠે આંગળી અડાડી હસીને
બોલી, ‘શું તારી ઉદારતા દુધારીથી અજાણી છે ?’

દુધારીનો શુભ્ર દંતપંક્તિમાં એના જરાક હેલે ચડેલા
શુભ્રાખનું પ્રતિબિંબ પડ્યું, અને કપોલ પરના તિલક સાથે
આ કાળા મીનાનું શુભ્રાખ સ્પર્ધામાં પડ્યું. ચિત્રકારને દુધારીના
અંદરમાં જે આછાં ટપકાં મૂકવાનાં હતાં : એક કપોલ પરનો
તિલક, અને ખીજું દંતપંક્તિમાં પડેલ મીનાનું સુંદર પ્રતિબિંબ.

આનંદમોહનના બાલ સાથે દુધારી રમીરહી.

પૃથ્વી અને સ્વર્ગ

૦૪૫૦ સતસત્ના ઉનાવર્ગા વેગઝર્પા પાણી દિમાસપ-
ની તપેરીને બાગ છોડીને પંખજના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે,
ત્યાં મગનચુબી ફૂગરાઓની પરંપરા અને નાખી નજર ન
પડેએ તેવાં લાંબાંલાંનાં મેદાનો એકખીલ સાથે દાથમાં
દાથ ગિસાની ખાને સંકામ્મે લપાં પાટી મેત્રી સાથી રહ્યાં છે.

ત્યારે જમન બાત્માવરધામાં હતું ત્યારે એ મેદાનો પર
નિર્મંથ અને નિરંકુશ દરખાઓ સિલોતરી ચરતાં રૂપાં કરતાં;
શેનેરીફેરી વાદળાઓના પાછાવા નીચે અપિમુનિની બાથો
ત્યાં મથાં કરતી; તેનાં વાહરૂ ફાળાફાળા નાની ડેઢાં આમથી
તેમ ફેરવીને ચારે તરફ દોડ્યાં કરતાં; સમિષ સર્પ ને બાવનાં
અપિમુનિનાં મેંતાનો જલપિમલના તરંગે જોવા મેધને ફૂગરાઓ
પર લુપતા ર્નેર્મ રહેતાં. ચારે તરફ નવો પ્રાણ, અપતમર્ધુ
રુચન ને મનોપભરી નિદગી બરચક્ક લલકારતાં.

ન ચણી કઠાપ તેટલાં વર્ષો પડેલાં સતસત્ના કિનારા
પર એ છુપી કુટુંબ રહેતાં હતાં. તેમની સાદી રૂંપડીમાં વેદ
અને દેવનિધાનું તત્ત્વજ્ઞાન, જખ્ખા વિનાનું કે બોત્ખા વિનાનું.

અનુકરણ મનિવાની ત્યાં પ્રથા હતી. એ પ્રદેશમાં વિવાહ કોઈ જાણતું નહિ; પ્રેમને સૌ પિછાનતાં: અને પ્રેમથી બંધાયેલ યુગલ મૃત્યુથી છૂટાં પડતાં નહિ. ત્યાં વિધવાવિવાહનો પ્રકાર રાજસી પ્રકૃતિના માણસે હજી રજૂ કર્યો ન હતો. કારણકે ત્યાં કોઈ બાલવિધવા થતી નહિ, અને મોટી વિધવાએ બધી પવિત્ર રહેતી. ત્યાં કોઈ વિધુર ન હતો, કારણકે પ્રેમ બંધન પુરુષ સ્ત્રી સૌને માન્ય હતું. ત્યાં માણસને મારનાર ડોક્ટર ન હતા, કારણકે જિવાડનાર કુદરત હતી. ત્યાં ખોટી મોટાઈ, દંભભર્યો વિવેક કે અકારણુ ધમાલ ન હતી. ત્યાં આંખ ખોલતી અને હાલ મૂંગી રહેતી. ત્યાં વસ્તુ હતી, વસ્તુના ભાવો ન હતા: વ્યાપાર ન હતો, વ્યવહાર ન હતો, મંદિરો ન હતાં, કથા ન હતી, રાજ ન હતું, રાજા ન હતો: કાયદો ન હતો, યંત્ર ન હતાં: હતો માત્ર પ્રેમ. પ્રેમથી વસ્તુ મળતી ને અપાતી. ધર્મ ખુલા મેદાનમાં ઈશ્વરની પૂજા કરતો. કથા માત્ર અંતરમાં જ ચાલતી. સૌ પોતે પોતાના રાજા હતા. નીતિ એ કાયદો હતો. સત્ય એ મર્યાદા હતી. સદગુણને સૌ ધર્મ માનતા, શૌર્યને યંત્ર સમજતા. એવો એ અદ્ભુત પ્રદેશ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ જેવો પ્રકાશતો.

ધનશ્યામ વાદળાંઓ હિમાલયને ઘેરીને જાણાં હતાં, ત્યાં જુઓ ત્યાં અદ્ભુત રંગોની અદ્ભુત મિલાવટ જામી હતી.

એ વખતે સતલજ પાસેના એક સૌથી જાયા કુંગરા ઉપર આરણ્યક અને મુકેશી બેઠાં હતાં.

બધાં મેદાનોમાં ઘાસ ઉપર ફૂલની જાજમ પથરાઈ ગઈ હતી. કુંગરાઓ ધોવાઈ ધોવાઈ ને પથાત્તાપ પછી બનેલા

હવે જેના નિર્મળ થવા દના. જાઃ ઉપર નીચે રૂંધ પધરાયેઃ
દતો. પદ્મીએ દોડનાં દત્ત, મેષ બાળના દના, કુદરત ખીલી
દતીઃ પ્રેમના વિશાખનો જે ઝાગુ કદી છે તે એ ઝાગુ દની.

સુકેદીના સરીર ઉપર તેના ખુદા વાગ બીડી રલા દના.
તેણે કમળપત્રથી સરીરનો નીચેનો ભાગ ઢાંક્યો દનો ને કૃષ્ણનો
આદર માધા ઉપર ઓડી દની. તેના શાનમાં આરણ્યક કૃષ્ણ
પરોલી રલો દનો.

અચાનક જેમ સરીરમાં વીજળીનો સંચાર થાય તેમ
બનેએ અકથ્ય રોમાંચ અનુભવ્યો.

પ્રેમની મૂંગી બાધા તેમનો આંખોમાંથી બોલતી હોય
તેમ પડીતર બને અનિમિષ નેત્રે સામસામે ભેદ રલા.

આરણ્યક ફરી તેનું ઉત્તરીય ગોઠવવામાં ગૂંથાયે. આ
વખતે મેષ નીલાંબરા પૃથ્વીને ચૂમતા દના, સિખરે મેષને
સ્પર્શતાં દના, વેલીએ વૃક્ષને વગમતી દતી, અને વનના મોરલા
પાસે દગમતી દેતો ફરતી દની.

એટલામાં સુકેદીનો દટ્ટિ આરણ્યકના હાથ પર પડી.
આરણ્યક પોતાની મુઠ્ઠીમાં ઠાંકક સાચવી રાખ્યું હતું. મંદ
હાસ્ય કરીને સુકેદીએ પોતાના કોમળ હાથથી આરણ્યકની
મુઠ્ઠી ઉપડી.

જેમ વાદળાંથી ઢંકાયેલી ચંદ્રની કાન્તિ વારાળું ફર
વતાં દોળી રહે, તેમ મુઠ્ઠી ખૂલતાં જ ઇન્દ્રનીલમણિની દરિયાગી
કાન્તિથી આસપાસની જમીન પ્રગટી રહી.

‘આ શું છે આરણ્યક?’ બોલીને સુકેદીએ ઇન્દ્રનીલમણિ
પોતાના હાથમાં લીધો.

‘આ પ’પર મને શનદુની ખીજમાંથી મળ્યો છે. નીલાકાશ જેવો એવો મેરો સ્વામ રંગ અત્યંત મોડક છે.’

સુકેશી ઇન્દ્રનીલમણિ તરફ જોઈ રહી. મણિ વધારે ને વધારે મુંદર લાગતો હતો.

સ્ત્રીને સદજ પ્રેમત્રયા ઉમળકાથી તેણે મણિને પોતાની છાતી ઉપર લગાવ્યો. શીકંકના લાંછન જેવો તે સુકેશીના મુંદર વદ્યઃસ્થળને શોભાવી રહ્યો.

આરણ્યક આ મોહન સૌંદર્ય જોઈ રહ્યો. પોતાની કમળપત્રથી ઢંકાયેલી છાતી પરથી હળવે રહીને સુકેશીએ ફૂલની આદર દૂર કરી. પ્રભાતમાં જેમ કમળમંપુટ અર્ધખીલ્યું અર્ધ-વણખીલ્યું શોભી રહે તેમ સુકેશીનું રસયોવન શોભી રહ્યું. જેમ બીના શ્વેત બરફના ખંડમાં ધનશ્યામ મેવતો રંગ સોંસરવો નીકળી હિમશકલને અવણ્યું જંબુડા રંગથી રંગી રહે તેમ એ રસપ્રદેશને ઇન્દ્રનીલમણિએ રંગી દીધો.

ક્રિયિત હાસ્ય કરીને સુકેશી આરણ્યક તરફ ફરીને બોલી, ‘આરણ્યક, આ મણિ તો મને શોભે એવો છે.’

આરણ્યકે અત્યંત પ્રેમથી એ મણિને સુકેશીની ફૂલની આદરમાં છુપાવી દીધો.

‘એ મણિ તારો જ છે, સુકેશી!’

એ વખતે નીલા મેદાન પર ચર્ચને સુમેરુ ડુંગર ઉપર ચડતો હતો. તે ચડતાં ચડતાં થંભી ગયો. સુકેશીના જમણા હાથને ખેંચીને આરણ્યક તેનાં સ્નેહથી નોંચે નમતાં નેણ ચૂમી રહ્યો હતો.

સુમેરુ આ જોઈને થંભી ગયો.

તે વખતે એ મેદાન પર પહેલવહેલી ઈર્ષ્યા ઉદ્ભવી.
પાસેના એક કુચર મોટા અવાજ સાથે નીચે દડી
પડ્યો. તેના અવાજથી વન મૂંઝા, પક્ષીઓ નાડાં, પશુઓ
દોડ્યા અને પર્વતોએ પડ્યા આપ્યા. એ અવાજથી સુકેશી
અને આરણ્યક ભગી છાંયાં, અને તેમની નજરે કુચર પડ્યો
હતો મોટો પથ્થર અને કુચર પર ધીમેધીમે ચડતો સુમેરુ
અને દેખાયા.

સુમેરુને ત્યારથી ઈર્ષ્યા થઈ છે. તેણે ધણીધણી ખીણો
ખૂદીને બીજા અનેક લાલપીંગા ચગડતા પથ્થર ભેગા કર્યા છે.
ચોતાની માથેને ડોક તેણે રૂપાળા પથ્થરની માળા લટકાવી
છે. પણ તેમાં કર્ણાવ પેલા ઇન્દ્રનીવર્માજી જેવો પથ્થર નથી.

એક દિવસ શુક્ર સતપર્ણની પાસે જઈને સુમેરુએ કહ્યું
કે મારે હવે અરણ્યવાસ કરવો છે.

અત્યંત મધુર અવાજથી શુક્રે જોડ્યા, 'કમ મેટા!
તને શાથી એકાંતવાસ પ્રિય બન્યો છે?' સુમેરુએ કથવાતાં
ઉત્તર આપ્યો: 'મુંદર પ્રમાણ જેવી સુકેશી આરણ્યક સાથે
ફરે છે.'

શુક્રએ કિમિત્વ દર્શીને ઉત્તર આપ્યો, 'જે પ્રદેશમાં
મનુષ્યો પ્રેમની ઈર્ષ્યા કરે છે, એમ મુનશને ઈર્ષ્યાથી ભુલે
છે, ત્યાં નારકની ગંધ પ્રચટ્થાપ છે, ત્યાં નૌવનમાં રસને બદલે
વિહાર પ્રચરે છે; ત્યાં પવિત્ર પ્રેમની સૃષ્ટિને બદલે વિલાસની
બદલો ફરે છે, દે પ્રત્ત! તું પણ તારી ડાઈ ચોગ્ગ સદૃશમંચારિણી
સોધીને સુખી થા.'

'શુકેવ! હું સુકેશીને જ મેળવીશ. આરણ્યકે તેને એક

જાર છે મારે તમારે આપનું ભેઈએ.

‘પણ એ તો માનું છે તે કેમ અપાવ!’ સુમેરુ આ સબ્દ બોલ્યો. ત્યારે મુસચાદ કરનો પવન દેવદારનાં વન સોસરવો નીકળી ગયે.

આ પ્રદેશમાં આ સબ્દ અને આ વિચાર નવા હતા.

‘ત્યારે એ ચીજનો ઉપયોગ શી!’ પેલા જુવાને પૂછ્યું.

અહમદ દરીને સુમેરુએ જવાબ વાળ્યો, ‘સત્તા મેળવવી છે.’

ફરી વન ફાળ્યું. આ નવા વિચાર પૃથ્વીને અપરિચિત કરતા હતા.

‘સત્તા એટલે શું?’ બોળા જુવાને પ્રશ્ન કર્યો. તે વખતે બીજી દિવામાંથી અનેક ઓઝો અને પુરુષો સુમેરુના એકાંતવાસ તરફ આવતાં દેખાયાં. કેટલાક ગાયો લઈને, કેટલાં જંગલ લઈને, કેટલાં ઠમજ અને કંઈ લઈને, અને પછી તો નવનીત, દૂધ અને માંસ લઈને આવતાં દેખાયાં. સુમેરુ તેમના તરફ ભેઈ રહ્યો અને પછી પેલા બોળા જુવાન તરફ ફરીને મર્મથી બોલ્યો, ‘જો આનું નામ સત્તા કેટલાં માણસો આ તરફ આવે છે!’

આખું ટાળું સુમેરુ પાસે દોડી આવ્યું. કેટલાંક જૂઠા પાકનાં દર્તાં કે અમને લાલ પથ્થર આવે. કેટલાંકે આસમાની પથ્થર પર નજર ઠેરવી હતી. કેટલાંકે પીળા પથ્થરનો મોઢાં દનો. સત્તાધીશની હાજરી સુમેરુએ જાણે હતું, ‘સૌ સાંત રદો!’

ટાળામાં એકદમ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ.

સુમેરુએ કેટલાક ધોળા અને પીળા કટકા કાઢ્યા.

સૂર્યનાં કિરણ નીચે તેઓ પ્રકાશવા લાગ્યા.

‘જો શું છે ? જો શું છે ? અમને એવા કટકા આપો,’ આખા ટોળામાંથી સૌ બોલવા લાગ્યાં. એક કટકાને ઉપાડીને સુમેરુ બોલ્યો, ‘આનું નામ સુવર્ણ, અને આ ઘોળો કટકા તે રજત.’

‘અમને સુવર્ણ આપો.’

‘અમને રજત આપો.’

‘અમને બન્ને આપો.’

‘શાંતિ રાખો !’ ફરી સુમેરુ બોલ્યો, અને આખું ટોળું શાંત થઈ ગયું.

‘સુવર્ણ કાને કાને જોઈએ છે ?’

‘મને’ અને ‘અમને’ના અવાજથી વાતાવરણ ભરાઈ ગયું. સુમેરુ સંતોષથી હસવા લાગ્યો. ‘ત્યારે લુઓ આ પાત્ર; આવાં સૌ પાત્ર જવથી ભરી આપશે તેને આટલું સુવર્ણ મળશે,’ સુમેરુએ એક માટીનું પાત્ર લઈને ક્રિયા સમજાવી.

સૌ બાધામંડળ માફક ઊઠ્યાં રહ્યાં, અને પછી જની પાસે દૂધ હતું તેણે દૂધ આગળ ધર્યું : ‘પણ આ દૂધ છે તેવું ?’

સુમેરુએ માટીના નવા પાત્રથી દૂધ ભરવા માંડ્યું. રજત અને સુવર્ણના કટકા સૌ લેવા લાગ્યા; અંદરઅંદર જોવા લાગ્યા; અરસપરસ દેખાડવા લાગ્યા.

છેટેથી આરણ્યક અને સુકેશી આવતાં હતાં. આખા ટોળામાં સુમેરુ સ્વામી જેવો શોભી રહ્યો હતો. તે પેલા બોળા જીવાન તરફ ફર્યો : ‘જીવાન માણસ ! તારે મારા દાસ થવું છે ?’

‘દાસ શું ?’

‘સત્તા ઝેટલે શું એ તેં જોયું ?’

‘હા.’

‘ત્યારે દાસ ઝેટલે શું તે હવે જોઃ બા જયું એક તરફ મૂક, પથ્થર સરખા ગોઠવ, પછે કમળપત્રો ગોઠવી દે, પેલી જગ્યાએ દર્શાવન નાખી દે.’

બોલો જીવાન તે પ્રમાણે કરવા ગયો.

સુમેરુ ટોળા તરફ ફર્યો, ‘તમને શાદ રહી જાય મારે બોલોઃ સો પાત્ર જવનાં જરાજર ત્રણ સુવર્ણના કટકા.’ આખું ટોળું એકસાદે બોલી ઊઠ્યું, ‘સો પાત્ર જવનાં જરાજર ત્રણ સુવર્ણના કટકા !’

‘દોઢસો યજ્ઞ દુધના જરાજર દસ રજતના કટકા,’ અને એવા ઘોંપાટથી દિમાલવનાં વન માળવા લાગ્યાં.

‘પાંચસો માથનો એક હંદ્રનીલમણિ,’ એના પદાધી પણ પડાક ઊભા.

‘દસ હંદ્રનીલમણિનો એક સ્ત્રી,’ એ વખતે સુકેશી ને આરણ્યક ત્યાંથી પમાર થતાં જરા ઘોબ્યાં. ટોળાએ સુમેરુને પ્રત્યુત્તર વાળ્યોઃ ‘દસ હંદ્રનીલમણિની એક સ્ત્રી.’

આવંત ખિત્ત હૃદયથી એ કુમર ત્યાંથી આશુ મળ્યું.

સુમેરુને આખી રાત્રિ નિદ્રા આવી નહિ. તેની પાસે અમૃત સમૃદ્ધિ હતી, એક દાસ પણ હતો અને બીજા અનેક સવાની તૈયારીમાં હતા; છતાં તે આજે સુમેરુનો નહિ. નીસોત્પલ જેવાં સુકેશીનાં નમન તેને ચારંવાર શાદ આવતાં હતાં.

તે પોતાના અર્પિત મૂલ્યવાન પથરાઓ લઈને સવારે

આરણ્યકને ત્યાં ગયો.

પ્રજાતનો મુર્ય કમળપત્ર પર પડેલાં જળજિંદુનો ઝોનાને મુગટ રચી રહ્યો હતો, ખૂલતા કૂચગુચાગ્રી રંગનાં કમળે જરાક પોપચાં ઉઘાડીને પ્રજાતને નિરખતાં હતાં, ને મુકેશ ત્યાં જળપાત્ર લઈ ને ઊભી હતી. છેડેનાં મેદાનમાં સારક ફરતાં હતાં.

પોતાના મહામૂલ્યવાન પથરાએ મુમેરુએ મુકેશીને ચરણે ધર્યાં. સરોવરથી પાણી ભરીને પાછી ફરતી મુકેશી થડીબર ત્યાં થંભી. વન એને જોવા થંભ્યાં હતાં, ને મુમેરુ અત્યંત તૃપ્તિથી એને નિહાળી રહ્યો હતો.

‘મુંદરી!’ તે જોલ્યો. તેના સ્વપ્નમાં વિકૃતતા હતી અને નસેનસમાં ઘેન હતું : ‘મુંદરી! હું તારી પાછળ આવ્યો છું, ઇન્દ્રનીલમણિ ફરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન અસંખ્ય પથરાએ હું તારે માટે લાવ્યો છું. હું તને એમનો હાર ફરી આપીશ.’

‘મુમેરુ!’ મુકેશીએ જવાબ વાલ્યો, ‘પ્રેમને તે કંઈ જોયો છે?’

અવાક બનીને તે ઊભો રહ્યો. મુકેશીના પ્રવાહ જેવા હોઠ પર સ્મિત ફરક્યું. તેણે ફરી પૂછ્યું, ‘પ્રેમને તે જોયો છે?’

‘ના.’

‘ત્યારે જો આનું નામ પ્રેમ : જોને તું સંખ્યાથી કે માપથી માપી શકે નહિ, સત્તા અને વૈભવથી ખરીદી શકે નહિ; જે અપ્રમેય છે ને અજ્ઞેય છે.’

પોતે પેલા બોળા માણસને સમજાવ્યું કે જો આનું નામ સત્તા, એનો જ પ્રતિધ્વનિ સંભળાતો હોય તેમ મુમેરુના

કાનમાં યજ્ઞો શુંજી રહ્યા, 'જો આનું નામ પ્રેમ.'

'અને જોએ ક્યાંથી જન્મે છે તે,' સુકેથીએ સામેના દસ્ય તરફ આંખણી કરી. સુમેરુ તે તરફ જોઈ રહ્યો.

ખીલતા કમળના રંગથી પાણી છવાયું હતું; મેદાનોમાં મયૂરની કળા હતી; સારસજોડી ધીમી દલકતી આંધે ફરી રહી હતી; રણો, પશુઓ ને વેણીઓ બધાંના ઉપર સૌમ્ય તેજ ફેલાઈ રહ્યું હતું.

'જો આ પ્રેમની સૃષ્ટિ.' એટલું બોલતી સુકેથી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

સંખ્યાના સૂર્યે રજો પૂર્ણ હતા; આરવવક્ર ને સુકેથી નીલાં દરિયાળાં મેદાનો વટાવી દૂરદૂરના કુંચરાઓ પર નજર રાખી ચાલ્યાં જતાં હતાં. તેમનું આ મામમાંથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રવાસ હતું. સુમેરુએ સુકેથીની આંચા હોડી હતી. પણ વિવધ જાત ને વિવધનો રસ રહી જાય તેમ તેની તૃષ્ણા મઈ હતી ને તૃષ્ણાના કાંટા રહ્યા હતા. સુકેથીને આરવવક્રને જતાં જોઈ તે તેમની પાસે આવ્યો.

'તમે ક્યાં જાઓ છો ?' તેણે પૂછ્યું.

'જ્યાં પ્રેમની સૃષ્ટિ છે ત્યાં જો પેલાં દૂરદૂર સોનેરી રસી રંગેલાં દિમાકિનાં ચિખરાંની પેઠી મેર.'

'અને અહીં ?'

'અને અહીં શું ! અહીં દલે પૃથ્વી રસ નદિ મૂકે, મનુષ્યો નિર્મલ નદિ રહે, કુદરત કળા નદિ ખીસવે.'

મૂજતાં મૂજતાં સુમેરુએ પૂછ્યું, 'એમ કેમ ?'

'જ્યાં હાથ મપાય ત્યાંથી કળા જાય, વરતુ મપાય

ત્યાંથી વંસવ જાય, મનુષ્ય મપાય ત્યાંથી સ્વર્ગ જાય. તે પેસા ઉત્પન્ન કર્યાં, હવે મનુષ્યોમાંથી પ્રેમ જશે. સાચા પ્રેમને મનુષ્યો ખરીદીની વસ્તુ માનશે. હવે આ જમીનમાં એવું વાતાવરણ આવશે કે મનુષ્યો પ્રેમને નહિ પણ વંસવને, વિદ્યાસને, વગને, મોટાઈને, સામાજિક મદકતાને પ્રધાનપદ આપશે. હવે કાંઈ પ્રેમ ખાતર નહિ પરણે. આ જમીનમાંથી પ્રેમની ઋતુ જશે. અપાઠી મેઘ પ્રેમ નહિ પ્રગટાવે; કિરક અને વિરહનાં આંસુ નહિ હોય; સાચું શૌર્ય નહિ હોય; કામિની અને પિયુ નહિ હોય; ઋતુ નહિ હોય, ઋતુનો રસ નહિ હોય; ઉત્સવ, ઉદ્ધાસ, શૃંગાર, તેજ કાંઈ નહિ હોય. જીવન નીરસ બનશે; કામના રસને બદલે યંત્રની નિશ્ચિતતા હશે; ઉદારતા એવદૂકાર્થ મનાશે; આતિથ્ય ગાંડપણ મણશે; પ્રેમ સગવડતા લેખાશે; પ્રજ્ઞ બોળે મનાશે; વિદ્યાસ શૃંગાર મનાશે; છાની વિઘ્નવૃત્તિ ચતુરાઈમાં ખપશે; અને પ્રેમની સૃષ્ટિ પર જ જગતનું પુનર્વિધાન છે એમ છેક મૂળથી રૂપાંતર કરવાને બદલે માણસો ચારે તરફ ધીંગડાં મારવાનું શરૂ કરશે.

સુમેરુને ચક્કર આવવા માંડ્યાં.

‘આ ક્યારે બનશે ? ત્યારે મનુષ્યો કેવાં હશે ?’

‘સુમેરુ ! તેં જે શરૂ કર્યું છે એ હવે બન્યાં જ કરશે. ત્યારે એ સ્થિતિ પરિપક્વ થશે ત્યારે એ મનુષ્યો સર્પ જેવાં હશે. બોલ્યા વિના બીજાને હણશે અને હણ્યા વિના શાંતિ નહિ પામે.’

સોનેરી રંગથી ઢંકાતાં દિમાક્રિનાં અનેક શિખરો પર ગુલાબી રંગની ક્ષણી ફૂટતી હતી.

આરણ્યક ને સુકેશી તે તરફ, દૂર-દૂર—દૂર ચાલ્યાં ગયાં.

આછા અંધકારનો પછેડો પૃથ્વીને વીંટવા લાગ્યો. સુમેરુ ધન
દ્રુને નીચે બેસી ગયો. તેણે પોતાનું મોં બે હાથથી ધ્રુપાત્રી દીધું.

‘ઓ મહાનપિતા !’ તેનાથી છેવટે આવૃત્ત સ્વરે બોલાર્ધ
જવાબું, ‘સ્વર્ગ’ જેવી આ પૃથ્વી આટલી જમી જડ બની
જશે, અને તે માત્ર મારા દોષથી ? તો હવે આ નવા વિચારો
થી રીતે નાચ પામે !—’

અને ચારે તરફનાં અંધારાં બોલતાં હોય તેમ લાગ્યું,
‘ફક્ત એવા જોટા વિચારોના કાપ પૃથ્વી પરથી નાજૂડ કરવા
મટે સ્વાર્પણનાં ઊનાંચિનાં લેણીનું ખમીર જોઈશે.’

ત્યાંથી વૈભવ જન્ય, મનુષ્ય મપાય ત્યાંથી સ્વર્ગ જાય. તે પૈસા ઉત્પન્ન કર્યાં, હવે મનુષ્યોમાંથી પ્રેમ જશે. સાચા પ્રેમને મનુષ્યો ખરીદીની વસ્તુ માનશે. હવે આ જમીનમાં એવું વાતાવરણ આવશે કે મનુષ્યો પ્રેમને નહિ પણ વૈભવને, વિદ્યાસને, વગને, મોટાઈને, સામાજિક મહત્તાને પ્રધાનપદ આપશે. હવે કાંઈ પ્રેમ ખાતર નહિ પરણે. આ જમીનમાંથી પ્રેમની ઋતુ જશે. અપાઠી મેઘ પ્રેમ નહિ પ્રગટાવે; વિરહ અને વિરહનાં આંસુ નહિ હોય; સાચું શૌર્ય નહિ હોય; કામિની અને પિયુ નહિ હોય; ઋતુ નહિ હોય, ઋતુનો રસ નહિ હોય; ઉત્સવ, ઉદ્ધાસ, શૃંગાર, તેજ કાંઈ નહિ હોય. જીવન નીરસ જનશે; કામના રસને બદલે યંત્રની નિયમિતતા હશે; ઉદારતા બેરહુદાઈ મનાશે; આતિથ્ય ગાંડપણ મણુશે; પ્રેમ સગવડતા લેખાશે; પ્રજા બોળે મનાશે; વિદ્યાસ શૃંગાર મનાશે; છાની વિકારવૃત્તિ ચતુરાઈમાં ખપશે; અને પ્રેમની સૃષ્ટિ પર જ જગતનું પુનર્વિધાન છે એમ છેક મૂળથી રૂપાંતર કરવાને બદલે માણસો ચારે તરફ ધીગડાં મારવાનું શરૂ કરશે.

સુમેરુને ચક્રર આવવા માંડ્યાં.

‘આ ક્યારે બનશે ? ત્યારે મનુષ્યો કેવાં હશે ?’

‘સુમેરુ ! તેં જે શરૂ કર્યું છે એ હવે બન્યાં જ કરશે. ત્યારે એ સ્થિતિ પરિપક્વ થશે ત્યારે એ મનુષ્યો સર્પ જેવાં હશે. બોલ્યા વિના બીજાને હણશે અને હણ્યા વિના શાંતિ નહિ પામે.’

સોનેરી રંગથી ઢંકાતાં હિમાલયનાં અનેક શિખરો પર શુભાખી રંગની કલગી ફૂટતી હતી.

આરણ્યક ને સુકેશી તે તરફ, દૂર-દૂર—દૂર આત્મા ગયાં.

દેશમાં પર નચવી રહ્યો હતો। જેની જાણમાં હતી ત્યાં માણસનાં નયન અને હૃદય ફગતાં હતાં, અત્યારે સોડાને સંગીતની ખુમારી ચડી હતી. ઇન્દ્રમણિએ રત્નચિરિને કહ્યું જ પરવશ બનાવી દીધું હતું.

પરંતુ સોડાની તાગોઓના ગદગદાટ ને સ્વરની મધુરતા એ બનેલું માથ કાઢતી હોય તેવી બેસી હતી, તે કહ્નૌદાસી સ્ત્રી, પ્રખ્યાત જમીનદાર નીલમણિરત્નની ઘીરી-તારા તારાને ચહેરા પ્રદર્શન હતો; અને ઇન્દ્રમણિની સમસ્ત કથાથી એ ગંભીર ચહેરા પર એકાદ કરકારની કરચલી વધી। તત્કાલીન જ્ઞાનના ઉત્સાહ સિખરે પરચો જરાક માથાબધું દમે તેમ એ યાત્રા દસતી હતી। અજ્ઞાનને દમેઈ એ આવો મધુર ભાષણ બોલી જાતો તારા સિવાય બધાં ફર્કાં હતાં; સૌ સંગીતની છાયામાં હતાં; બધાં અનુકરણ કરતાં હતાં. ઇન્દ્રમણિના સ્વર રત્નચિરિની ફેરીમાં પાછા એવી જ દબધો ફરીફરીને ગવાતા હતા. બહાર મિલાત હોય તેમ ઇન્દ્રમણિના ચહેરા સૌ વહેંચના હતા, ને સૌને તેથી આનંદ થતો હતો.

પરંતુ એટલું જ્યાં ગર્વયો જ્યારે રાત્રે ઘેર આગે ત્યારે તેનું મોં દીધું હતું. તેને પોતાના વજમાન સાથે વાન કરી: 'રાજગોપાલજી! રત્નચિરિને સંગીતનો બારે શોખ લાગે છે.'

'રત્નચિરિએ આવા મુર તો પ્રથમ જ સાંભળ્યા,' રાજગોપાલે કહ્યું.

ગર્વયો જરાક સંતોષ પામ્યો. પણ હજી પેલી સ્ત્રીની અડગ મૂર્તિ તેની સામે જાનું દસતી બિબી હોય તેમ લાગતું હતું. એ જ દારુણ જ્ઞાની અજ્ઞાની સામે કરે છે તેવું યાત્રા

મશહૂર ગવૈયો

કુંજાદેવી ઓઓના સહજ જ મંગીતપ્રિય સ્વભાવને આ વાત બહુ ગમી. આજે રત્નગિરિના લોક ઘેલા બન્યા હતા. દિલ્હી અને આગ્રાના સંગીતમય વાતાવરણમાંથી આત્માના અનેક સંસ્કારોને જગાડે એવો આખા સારંગી વગાડનારો ઇન્દ્રમણિ આજે આવનાર હતો. ઇન્દ્રમણિ દિલ્હીનો મશહૂર ગવૈયો હતો અને તેના સ્વરમાંથી પીછીની જેમ અનેક રંગ ખડા થતા. એ સ્વરનો જ બન્યો હતો. અઢાર વર્ષના સતત અભ્યાસ પછી જ્યારે તેણે પોતાના કંઠને પ્રથમ જાહેરમાં મૂક્યો ત્યારે ઘડીભર સારું દિલ્હી વ્યવહારના વિષયોમાંથી મુક્ત બન્યું હતું. ઇન્દ્રમણિના આલાપ એટલે સૂતેલા આત્માને કોઈ કરુણ સ્વરથી ખોલાવતું હોય એવો તદ્દન નજરે ભમતો દેખાવ! ઇન્દ્રમણિના આવવાથી રત્નગિરિ ઘડીભર સ્વરમય બની ગયું.

રાત્રે જ્યારે જલસો થયો ત્યારે એક પછી એક ચીજ નીકળવા લાગી. લોકોનો તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે સારંગીના છેલ્લા સ્વર વિચ્છય થતા હતા, ને હજારો પુરુષો તથા ઓઓનાં પરાધીન હૃદય આ માણસ પોતાની કલાથી આંગણીનાં

દેરવાં પર નયની રહ્યો હતો ! એની આંખો ફરતી ત્યાં માણસનાં નયન અને હૃદય ફરતાં હતાં. અત્યારે લોકોને સંગીતની ખુમારી ચડી હતી. ઇન્દ્રમણિએ રત્નગિરિને ઉકળ પરવટ બનાવી દીધું હતું.

પરંતુ લોકોની તાળીઓના ગડગડાટ ને સ્વરની મધુરતા એ બંનેનું માથ કાઢતી હોય તેવી બેડી હતી, તે કહ્યાંક્યાં સૌ, પ્રખ્યાત જમીનદાર નોકમણિરત્નની દીકરી-તારા તારાને ચહેરા પ્રજ્ઞાંત હતો; અને ઇન્દ્રમણિની સમસ્ત કમાયી એ મંબીર ચહેરા પર એકાદ કરકાર્ણની કરચલી વધી ! તત્ત્વગાની યાનના છેલ્લા સિખર પરયો જરાક માથાબધું હસે તેમ એ યાંત હસતી હતી ! અઘાનને હમેશાં એ આવો મધુર કપકો આપતી. આજે તારા સિવાય બધાં ફાં દનાં; સૌ સંગીતની હાથમાં દનાં; બધાં અનુકરણ કરતાં હતાં. ઇન્દ્રમણિના સ્વર રત્નગિરિની શેરીમાં પાછા એવી જ હજયો ફરીફરીને ગવાતા હતા. જાહેર મિલકત હોય તેમ ઇન્દ્રમણિના યજ્ઞો સૌ વહેંચતા હતા, ને સૌને તેથી આનંદ થતો હતો.

પરંતુ એટલું જાં ગર્વયો જ્યારે રાત્રે ઘેર આગ્યો ત્યારે તેનું મોં દીકું હતું. તેણે પોતાના મજમાન સાથે વાન કરી : 'રાજગોપાલજી ! રત્નગિરિને સંગીતનો બારે શોખ લાગે છે.'

'રત્નગિરિએ બાવા સર તો પ્રથમ જ સાંભળ્યા,' રાજગોપાલે કહ્યું.

ગર્વયો જરાક સુતોય પાગ્યો. પણ હજી ચેલી સોની બાગ મુનિં તેનો સામે જાનું હસતી બિબી હોય તેમ લગતું હતું. એ જ હાલત ગાની અઘાની સામે કરે છે તેનું યાંત.

અને મધુર, છતાં તીવ્ર અને ક્રુશુ !

જલસામાં રાજગોપાલ તારાની પાસે જ—સામે જ બેઠા. ગવૈયાએ શંકામાં—ભયમાં પ્રશ્ન કર્યો, ' રાજગોપાલજી તમારી ખરોખર સામે કાણ બેઠું હતું ? '

રાજગોપાલે જરા વિચારમાં પડીને જવાબ આપ્યો ' હાં, એ તો નીલમણિની તારા. '

' એ કાણ છે ? '

નીલમણિ અહીંનો જમીનદાર છે. મિલતો માનેક છે. તારા એની દીકરી. અમારા કર્ણાટકની એ મૂર્તિમાન સરસ્વતી છે, અત્યંત વિદ્વાન ને પવિત્ર છે. '

ગવૈયાના પેટમાં ટ્રાસકો પડ્યો. તેનું નૂર ઊડી ગયું. તેના વિજયનો આનંદ ચાલ્યો ગયો. તેણે કર્ણાટકને પ્રસન્ન કર્યું હતું, પણ કર્ણાટકની સરસ્વતી હજી અડગ હતી. તે ધીમેથી બોલ્યો, ' એને સંગીતનો શોખ છે ખરો ? '

' હા, ' રાજગોપાલે ટૂંકો જ જવાબ વાળ્યો.

ખીજે દિવસે ગવૈયાએ ગામના પ્રખ્યાત માણસોને ત્યાં જવાનું રાખ્યું હતું, એમાં નીલમણિ પણ હતો. નીલમણિ અવદારની ગડમથલમાં પડેલો અસલ વેપારી હતો. એને સંગીતનો સડો શોખ હતો; પરંતુ લાગણી વિનાનો મનુષ્ય કંઈ કામ ન હોય ત્યારે જરા ' ન ન ન ના ના ' કરી લે તેવો. નીલમણિ તો એને સ્વધારણુ રીતે જ મજબો; મોટા માણસ અદાર જતાં રસ્તામાં કંઈ જૂની પિઠાનવાળા ગરીબ પિત્રને એને નેમઃ જગાડ દાખ દાવે, જગાડ મોં દેને, ને તરત પછે તેવડ અદાર પડે તેમ.

ગવૈયાને પણ આ વેપારીનું કામ ન હતું, દરકાર પણ ન હતી. તેને તો કષ્ટાઢકની સરસવની ભેટી હતી. તારાએ પિતાના દીવાનખંડમાં તેને સત્કાર આપ્યો. જવૈયો શાંત હતો. કાપની ચંકા હતી, ને ચંકાનો ભર હતો. એના મનમાં મહાશાંત હતી કે તારા શો જવાજ આપશે ! તેણે ધીમેથી વાત ઉપાડીઃ
 'તમારી વિદ્વા વિને પણ સાંભળ્યું છે. આજે નજરે ભેળેને આનંદ થયો !'

ગવૈયો લોભચારના જ રાખે જોલી સકયો, તારા જરાક હસી. જવૈયો મૂલ્યો. એ જ દાસ્ય ! તદ્દન શાંત મૂર્તિ. જણે પોતે મધી અસરથી પર છેઃ મધી અસર પોતાનામાંથી જન્મે છે, પોતે એમાંથી નહિ. તેણે ડાક જરાક જીએ કપ જવાજ આપ્યો, 'તમારું સંગીન લોભને અજળ અસર કરે છે !'

ગવૈયાનું નર જીવા લાગ્યું. એ અરધું મર્મમાં, અરધું કાપમાં જોયો, 'લોભને !'

'હા,' તારાએ તદ્દન દૂકો જવાજ આપ્યો. પણ આજી રહેલો જવાજ તેની આંખ આપી રહી હતી.

'તમને એ કેતું લાગ્યું !'

ગવૈયો આશામાં આનુરતાથી ભેળું રહ્યો.

તારા વધારે દાક જની. તેનું લાવણ્ય મધુરતાના પ્રવાહ જેવું હતું. લાવણ્ય પર પડેલી આત્માની અકલ જાપથી તે મુદર મધુર સ્ત્રીને જાણે કાલ્ય જાણા જનલી હતી. તેણે જરાક દેહ કરડીને જવાજ આપ્યો, 'સાધારણ. એમાં દલ-૧૫૬૦ જાણ છેઃ આત્માને જાણવાની તાકાત નથી !'

જવૈયો કાંબો પડી ગયોઃ 'તમે શાંત રહીને જ સાંભ-

બું છે. મેં એ બેયું હતું.' "

'કારણકે,' તારાએ એક કાથે પોતાની ઊડતી ઘટ સમારી અને દૃઢ જવાબ આપ્યો, 'એ શાંતિથી જ સાંભળવાનું હતું ! આત્મા સાંભળે એવો જાનો અવાજ એમાં ન હતો.'

ગર્વેથી ગમે તેમ પણ પુરુષ હતો. એ પોતાની કળાના બેસમાં આવ્યો: 'અને એ સ્વર આવે તો ?'

'એ સ્વર કાલે તેને હતું,' તારાએ સાધારણ જવાબ આપતી હોય તેમ જવાબ આપ્યો, 'હવેનો સાથી મારું છે !'

ધન્દ્રમણિ ખીજે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આવતો થઈ ગયો. ક્યુટકની સરસ્વતી તેના સંગીતને નાપમંદ કરતી હતી. તેને પોતાની કળાનો દોષ ઊભો. અપૂર્ણતા પર એ તપ કરવાનો હતો. તે રાત્રિનો જલસો બંધ રહ્યો લોકો આવ્યા ને નિરાશ બની ચાલ્યા ગયા. ધન્દ્રજાનો પરાલવ થતાં લોકોને ગુસ્સો આવ્યો હતો. પણ તે જ રાત્રે ધન્દ્રમણિ તો આવતો થયો હતો. રત્નગિરિએ ધન્દ્રમણિના સ્વર ફરીફરી સંભાર્યા ને આ અદ્ભુતમાતથી એ સંગીતનો જલસો ઇતિહાસરૂપ બન્યો; સૌના નવરાગના સમયની કથા પણ એમાંથી જન્મી.

ધન્દ્રમણિ હવે સંગીતની ધૂનમાં જ ચોંટ્યો. તેનામાંથી વિજયનું અભિમાન ચાલ્યું ગયું. તેણે નિરાશા અનુભવી. તે વિગતજ્ઞર બનતાં શીખ્યો. તેને ઊંચે જોતાં આવડ્યું. તેની ગામડાની ઝૂંપડીમાં સંગીતના સાચા સ્વર છૂટવા લાગ્યા. તે દિલ્હીના લોકોનાં મોં સામું જોઈ શબ્દને આલાપ દેતો બંધ થયો. હવે તેની દૃષ્ટિ જલતરંગ પર સ્થિર બનતી. નદીને કાંઠે ઊભેલા ઈંદા માત્ર સાંભળનાર લોક હતા. આત્મા બોલતો

દોષ તેવો મંબીર અને પ્રસાદ સ્વર દને જન્મ્યો.

ઇન્દ્રમણિ પોતાની પ્રિય સારંગી સાથે રાત્રિદિવસ જોડ્યા કરતો હતો. સારંગીનો તાર એને જગાજ આપતો હતો, એ જગ એને ચૈતન્ય વચ્ચે પ્રેમની શુદ્ધિ જાગી હતી. ઇન્દ્રમણિની કળા આત્માના આધિભાવ નેવી જનતા સાગી. તેનામાં દશ તારાની એક જ લક્ષ્મી જાગતી હતી. તેથી એની કળામાં ભક્તના છનાં, દિગ્ગત છનાં, માનુષી ભાવ આખ્યા. એ રાત્રો ને ગાતો, એની સારંગી એના દરેક આસુની સાથી હતી. એ સામું એવું જ રહી રેતી! એ જગ તાર! દેરી શબ્દ! અને ભગ્ય મનુષ્ય!

ઇન્દ્રમણિ પોતાના એકાંતવાસથી ઇએક મદિને પાછો ફર્યો. તેનામાં દવે તપ કરવાની કળા આવી હતી. તેથી તે અભિમાની અર્વચને બદલે સંગીતમૂર્તિ જન્મ્યો હતો. તેનું સંગીત, તેનો દેહ, તેનો આત્મા, બધામાં એક જ કળા પ્રવર્તી રહી હતી. સંગીત દવે પારલાના અદેશ પરથી જન્મવાને બદલે તેની પોતાની અંદરથી પ્રચુતિ નેદથી વેદના પામી જન્મતું હતું. ઇન્દ્રમણિ પાછો રત્નગિરિ આવ્યો.

રત્નગિરિએ આજે જે જલસો જોયો તેણે કમાલ કરી. તે દિવસે મહેલાએ સૌને કૃતારમાં નચાવ્યાં, રત્નદર્માં નવકાવ્યાં, વિરદમાં શેષકાવ્યાં: આજ તારાનો આત્મસ્વર જાગ્યો. એ જે હાથથી એને લાંબી ખૂન પડી રહી દરેક દરેક શબ્દ જાણે એના આત્માને આર્મતલુ કરતો દોષ તેવો સમર્થ બાવવારી હતો.

ન્યારે ઇન્દ્રમણિ પાછો ફર્યો ત્યારે તારાનું મંદ રિખન કરતું

મેં આંખની શરમથી જવાઈ ગયું હતું. ઇન્દ્રમણિ ખીજે [એને મળ્યો, ત્યારે તેણે દૃઢ અને આગ્રહી તારાને બદલે શરમ સુરેખમાં છુપાયેલું મુગ્ધનું વદન જોયું: સ્નેહથી ભીંગ સ્ત્રીહૃદય જોયું: અનેક ભાવોમાં ઢંકાયેલું મૂર્તિમાન કે જોયું! તારા તેને જોતાં સ્મિત કરી લીધી રહી: 'ધ ઇન્દ્રમણિ! આટલો કામૂ તમે શી રીતે મેળવ્યો?'

ગવૈયો આનંદથી ડાલ્યો. તે બોલ્યો નહિ: પણ તે આંખે એક હજાર વાત કરી લીધી.

તારાનો સ્નેહ તેની દરેક વાતને આવકાર આપી રહ્યો હતો. ત્યારપછી તારાને સંગીતનો શોખ થયો. એકની એ પુત્રી હોવાથી નીલમણિનું વ્યવહાર મગજ પણ આ વાતમાં આડે ન આવ્યું. જે કે વૃદ્ધ મુનીમ નંદલાલ પાસે તેણે બળાપે કર્યો કે ચાર પૈસાના તારને વગાડવા પાછળ આટલાં નાણાં આંધણ મૂકવું એ નરી બેવકૂફાઈ હતી.

એની પ્રિય શિષ્યા અને સ્નેહરાસી હવે હમેશાં એના પાસે બેસતી. તારા ધીમેધીમે સંગીતમય બની ગઈ હતી. એ ગવૈયાના મૂર સાંભળતી, એમાં તક્ષીન બનતી. નીલમણિને આવા એક અગ્નિષ્યા માણસ પાસે પોતાની યુવાન પુત્રીને બેસવા દેવી એ ખૂંચતું હતું. તેણે પોતાના વૃદ્ધ મુનીમને એનો હિપાય પૂછ્યો. ન્યારે શેડનું મગજ ગૂંચવાય ત્યારે પણ નંદલાલ દ્વિમતથી જવાબ આપતો, તે કામ થાય ન થાય છતાં એના અવાજમાં દૃઢતા ગાજી રહેતી. એ સમયસૂચક હતો. શેડને પાઈ વહાલી હતી, તે પોતે અરધી પાઈના નકા બનાવતો. એના નાના કપાળમાં વૈષ્ણવનું ગાજર જેવડું મોઢું

દીધું શોખનું. એ દીધું છે માટે તે બક્ષત છે, કે તે બક્ષત ■
માટે એ દીધું છે, એ કોણે? આખી રત્નગિરિમાં કોઈપણ
હોજાવો ન હતો તેણે શોધને દિંમન આપી અને ગવૈયાને
વગરદરકને રત્નગિરિથી રવાના કરવાની પ્રકૃતિ શોધવાનું કામ
માથે લીધું

એક દિવસ ગવૈયાને માતો સાંભળ્યો નંદલાલ પણ ડોલવા
લાગ્યો. નંદલાલને આમ ડોલતો જોઈ તારાને અનહદ આનંદ
થયો. ગવૈયાનું આ સામથ્થું જોઈ તારાનું અંતઃકરણ બમણું
પ્રેમથી ગવૈયાના ચરણમાં તસ્લીમ થયું. તે દિવસે જરા કંડી
હતી, તે ગવૈયો જરા મોડેથી ધેર જવા બીડ્યો. નંદલાલ સાથે
જ હતો તેણે ગવૈયાની સારંગી ઉપાડી લેવાનો વિનય કર્યો.

પણ ગવૈયાએ ડોકું ધુણાવી ના પાડી. હસતો હસતો તે
નંદલાલ તરફ જોઈ જોઈ, 'માફ કરજો, પણ આ સારંગીથી
હું છું છું. મારું મનુ એના જ હાથમાં છે.' પછી તરત
મંબીર બની જોઈ, 'જે દિવસે આ સારંગી નહિ હોય
તે દિવસે હું પણ નહિ હોઈ.'

નંદલાલ વાળિયાચાલી હાસ્ય દર્યો, 'એમ કે વારુ !
એટલો બધો પ્યાર પણ શું તમારો હાથ બેઠો છે ? પછી
તો એવી જ પ્રીતિ હોય ના !'

ગવૈયો ને નંદલાલ બહાર નીકળ્યા. મેમણી રાત જામી
હતી. પીંજળી અમકારા ઈઈ રહી હતી. ચિરદનાં આંસુ જેવા
વરસાદનાં દીર્ઘ પાનાં હતાં. નંદલાલ ધીમેથી વાત કરતો
ચાલ્યો. 'જાઈ, તમને આ સારંગી પર તે આવો પ્યાર
ક્યાંથી ?'

ગવૈયાએ જવાબ દીધો, ‘મેં એને બાળપણથી જ રમી છે. આ સારંગી પર વર્ષોનાં વર્ષો કાઢ્યાં છે.’

નંદલાલને લાગ્યું કે ગવૈયા ગાંડા જ હોય, અને આ ગવૈયા પણ ગાંડો છે. પણ વાણિયો જીદ જ વિચારમાં હતો.

‘ત્યારે તમને આ ગામ ગમ્યું, કેમ વારુ?’

‘હા, ઠીક છે.’

નંદલાલનું ઘર આવતું હતું. ગવૈયા ત્યાંથી છૂટો પડ્યો. નંદલાલે મિત્રતાભર્યા સ્વરમાં કહ્યું, ‘હવે તમારી તે કાણ રાહ જુએ છે? આવોને, આજે અહીં જ સૂઈ રહેજો.’

વરસાદ શરૂ થયો હતો ને તેથી ગવૈયાએ એ વાત કબૂલ કરી લીધી. બન્ને જણા અંદર ગયા. એક આરામખુરશી ઉપર નંદલાલ પોતાનું સ્થૂલ શરીર નાખી પડ્યો. સામે ગવૈયા બેઠો.

‘અત્યારે તો જરાક સગડી કરી હોય,’ નંદલાલે કહ્યું. ઇન્દ્રમણિએ ના પાડી. નંદલાલ પણ એકલો જ હતો, તેથી અત્યારે રસોઈની તરખાટ કરવી ઠીક ન લાગી, છતાં સગડી કરી બન્ને તાપતા બેઠા.

‘બોલો વારુ, શેઠનો સ્વભાવ કેવો લાગે છે?’ નંદલાલે પૂછ્યું.

‘બહુ સારો.’

‘બહુ સારો છે. ઘણા માયાળુ છે,’ કહી નંદલાલે પોતાની બાજુની શરૂઆત કરી: ‘માત્ર તારાગદેન જરાક અદેખાં છે.’

‘અદેખાં?’ ગવૈયા મૂંઝ્યો.

‘હા; જરાક બાઈમાણસ છે ને!’

ગર્વવાને વાત સાચી સાચી. એક વખત ગર્વવાને તારાએ પ્રશ્ન કર્યો હતો, 'તમારા સ્વરમાં કોણ કોણ મોહ્યું છે ?' અને ત્યારે તે પોતાની આગલી વિદ્યા જૂઠી અને સદાજ સ્નેહની શંકામાં પડી હતી. ગર્વવાના મનમાં રહેલા એટલા બીજને નંદલાલે જાણે અકસ્માત પોખું.

ગર્વવાએ પણ કહ્યું કે તારામાં એ દોષ છે ખરે.

'અને અને તો બાપની જેમ માને એટલે મારી પાસે તો દિવ પશુ મણી વખત ખોલે,' નંદલાલે સદાજ જ કહ્યું ને તેની છી અસર થાય છે એ જોવા જરાક થંભે.

ગર્વયો બોલો હતો, 'હાસ્તો, તમારી પાસે તો વાત થાય જ ના ? તમને મારા વિશે કે વાત કરેલી ખરી કે ? સદાજ જ પૂછું છું હો.'

'ના તે, એમાં શી વધી ? એક જ વખત. તમે પરજોશ છે કે નહિ, એમ પૂછ્યું.'

'પછી ?'

પછી મેં તો કહ્યું, 'એ પરજોશ ક્યાંથી હોય ? પણ તમને ખાતગી રહ્યું છું. બીજે કન વાત જાણ નહિ. નીલમણિથી જાની રીતે તમારા ઉપર ખાર છે.'

ગર્વયો બાકીયો.

'બાકીતા નહિ. મારી તો દીકરી જેવી; મુખદુઃખની વાત મારી પાસે જ કરે.'

'સાચી વાત છે. નહિ તો પણ તારાનો સ્વભાવ સ્નેહાળુ છે.'

'અરે બા ! મલો જ. તમારી સારંગી પાછળ તો મરી

પરે એ

મહેનત કરીને મળેલા પૈસાને તેણે કાનૂની રીતે ખર્ચવાનો નહોતો. તેણે તે પૈસાને કાનૂની રીતે ખર્ચવાનો નહોતો.

તેણે તે પૈસાને કાનૂની રીતે ખર્ચવાનો નહોતો. તેણે તે પૈસાને કાનૂની રીતે ખર્ચવાનો નહોતો.

પરંતુ તેણે તે પૈસાને કાનૂની રીતે ખર્ચવાનો નહોતો. તેણે તે પૈસાને કાનૂની રીતે ખર્ચવાનો નહોતો.

પણ મહેનત કરીને મળેલા પૈસાને તેણે કાનૂની રીતે ખર્ચવાનો નહોતો. તેણે તે પૈસાને કાનૂની રીતે ખર્ચવાનો નહોતો.

નીચમજીને માફ લાગ્યું. પણ પોતાની એકની એક પુત્રી માટે જાણું સૂતું. તારાના નવા જીવનના દિવસો વહેવા લાગ્યા. પરંતુ ગર્વથી કળાતો સ્વામી હતો. એ તારાને ચાહતો, પણ કળા પાછળ ઘેસો હતો. મધરાતે એ પોતાની સારંગી પર બેસતો ને આખી રાત્રિ એમ જ વહી જતી ! તારા તેને વારંવાર ફોસલાવતી, ધમકાવતી: પણ એ તારા કરતાં કળાતો વધારે પૂજનરી હતો. નંદલાલ આ તાલબેદ નેઈને હળવેક રહીને કહેતો, ' હજી સાંભરશે; હજી સંભારજે ! તેને ચાહનારાં બીજાં પણ ઘણાં હશે. '

મરણીનું ખ્યાલ તારા કરનાં મંચીન તરફ વધારે હતું જ. નંદલાલ દરોડેને ક્યારેક તારાને કહેતો, 'એને તમામ કરનાં એ સાક્ષીનો કદો વધારે વધારો છે.'

દિવસો પસાર થતા મથા તેમ તારાનો સ્ત્રીસ્વભાવ મૂંઝાણે. એક દિવસ કહ્યું, 'તમને જાના પર વધારે ખ્યાલ છે. મારા પર કે સારંગી પર.'

મરણે નિષ્પટ આવથી જવાન વાળ્યો, 'હું તને માફ છું, પણ સારંગી માને પ્રાણ છે.'

મરણી વખત મધ્યરાત્રે ઇન્દ્રમણિ પાસે તારા બેઠતી. તે રોડથી કહેતી, 'હવે સૂવું છે.' મરણે પૂનર્મા રોડ દલાવતો. ધીમેધીમે તારા પાસેથી એ વધારે ને વધારે દૂર થવા લાગ્યો. જને આ મરણી વખત નંદલાલ તક યોધતો જ રહેતો. આ વાત જોઈ કાઠી તેણે તારાને કહ્યું, 'એક ઉપાય છે: સારંગી સંતારી દે! તોડી નાખ!'.

તારાનું સ્ત્રીહૃદય કહ્યું. તે સ્ત્રી હતી. તેને ચોતાનો પતિ હાથ કરવો હતો. સારંગી તેની રોડ હતી. તેણે મરણને એક વખત નિદામાં પડેલો જોઈ સારંગી ખરેખર સંતારી દીધી.

મરણે જ્યારે જાણ્યો ત્યારે તેનો હાથ ખાલી પધારીમાં ભેટી પડ્યો. તે જાણી જાણ્યો, 'જરે, સારંગી! તારા! મારી સારંગી ક્યાં છે?'

તારાએ બહુ જ માયામર્મી શબ્દ કહ્યું, 'આજે ઠંડી છે. સૂઈ જાઓ.'

પણ મરણે જિંદીને ધરના ખૂણેખૂણા જોળવા લાગ્યો. સારંગી ક્યાં હતી નહિ તારા તેની પાસે આવી.

‘એક વાત કહું ?’ તારાએ ધીમા મીઠા અવાજે કહ્યું.

‘શી ?’

‘જુઓ. હું હવતો ચૂર છું ! મારા પર સ્નેહથી દ્રષ્ટિ કરો !’

ગર્વયાએ ડોક ધ્રુણાવી, ‘સારંગી ! મારી સારંગી એ મારો આત્મા છે ! એ ક્યાં છે ?’

‘એક વાત કબૂલ કરો તો આપું !’ તારાએ હમેશને માટે શોકનું સાલ કાઢવાના ઇરાદાથી કહ્યું.

‘શી ?’

‘આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડવી.’

‘હે ! પછી ન વગાડું તો હું શું કરું ?’

‘પછી ? ઓ પ્રિયતમ ! પછી કોઈ દિવસ નહિ. હું તમારી આગળ છું. જરા વિચારો, હવતા મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવાજમાં શી વધારે મજા છે ?’

ગર્વયો જાંઠા ગમગીન વિચારમાં પડ્યો.

‘તારા, તું અદેખી છે.’

‘મારું સ્થાન લાકડાના કટકે ઝંટાણું છે !’

‘પણ હવે એક વખત સારંગી દે !’ ગર્વયો નિરાશ થઈને બોલ્યો.

‘મેં કહ્યું તેમ,’ તારાએ આનંદમાં કહ્યું, ‘આજ છેલ્લું બજાવી લો. પછી બજાવવું બંધ. મારા માટે આટલું કરો.’

ગર્વયાની આંખમાં જોસ આગ્યું, ‘તારે માટે ?’

‘હા. હું તમારી છું; એટલું કરો !’ તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ ચાલ્યો હતો.

ગર્વયાએ હા પાડી. તારાએ તેને સારંગી આપી.

ને પેલાની પોંડે જીને બેડી પડ્યો, શર્મ પડ્યો. સારંગીના
રે બોલવા લાગ્યા.

‘જીને ત્યારે આજ રમ્યું વગારી લઉં ?’ ગર્વવાળે
તેસમાં—ધનમાં પ્રશ્ન કર્યો.

તારાએ નિર્દોષ સ્મિત કર્યું, ‘હા.’

જીને હન્દમજીએ પેનાનું સર્વસામર્થ્ય આપે માગ્યું.
પ્રિયતમાથી છટા પાત્રાં વિરલનો આતંત કરજી સ્વર છૂટ્યો.
તાનાવરણમાં શુદ્ધ કરજી રસની ધુળરી થય લાગી, ને
હન્દમજીનો રુદન કરતો આત્મા વધારે ને વધારે મદાર
તીકળવા લાગ્યો.

હવેન જાણ, જ્યોત જાણ,
રસ મેળવ્યું સર્વ જાણ;

આત્મનો પ્રકાશ જાણ,
ફર... ફર... ફર... થાય.

તારાની આંખમાંથી અરબસિંહ અનુપ્રવાહ ચાલવા
લાગ્યો. શરીરે શરીરે ને ધરધરમાં. મધ્યરાત્રિની એ ધીર
શાંતિમાં કરજી બાવ જીમરાય. ગર્વેયો હજી આગળ વધ્યો.
પણ તારા બોલી બીડી. તેનાથી આ રુદન યંત્રગાયું નહિ:
‘ઓ પ્રિયતમ ! હવે નહિ, હવે નહિ, હવે બંધ કરે હવે
નહિ સંજગાય.’

ગર્વવાળા દાઢમાંથી સારંગી ધમ દઈને નીચે પડી
ગઈ. તેના વિરામ પામનો સ્વર સ્પષ્ટ કરજી છાપ મૂકી ગયો.
તારા ઠોડી. તેણે સારંગી જોત્તણી લીધો. ગર્વવાળી આંખમાં
એક આંસુ હતું, તે તેણે લોટું. . . . પણ ત્યાં તો ગર્વવાળું
નિષ્ક્રિય શરીર સાદી પર દડી પડ્યું.

‘એક વાત કહું ?’ તારાએ ધીમા મીઠા અવાજે કહ્યું.
‘શી ?’

‘જુઓ. હું જીવતો ચૂર છું ! મારા પર સ્નેહથી દ્રષ્ટિ કરો !’

ગવૈયાએ ડોક ધુણાવી, ‘સારંગી ! મારી સારંગી એ મારા આત્મા છે ! એ ક્યાં છે ?’

‘એક વાત કખૂલ કરો તો આપું !’ તારાએ હમેશ્વરે માટે શોકનું સાલ કાઢવાના ધરાદાયી કહ્યું.

‘શી ?’

‘આજ છેલ્લી વખત સારંગી વગાડવી.’

‘હેં ! પછી ન વગાડું તો હું શું કરું ?’

‘પછી ? ઓ પ્રિયતમ ! પછી કાઈ દિવસ નહિ. હું તમારી આગળ છું. જરા વિચારો, જીવતા મનુષ્યના અવાજ કરતાં તારના અવાજમાં શી વધારે મગ્ન છે ?’

ગવૈયો જિંઝા ગમગીન વિચારમાં પડ્યો.

‘તારા, તું અદેખી છે.’

‘મારું સ્થાન લોકમાતા કટકે ઝંટાણું છે !’

‘પણ હવે એક વખત સારંગી દે !’ ગવૈયો નિરાશ થઈને બોલ્યો.

‘મેં કહ્યું તેમ,’ તારાએ આનંદમાં કહ્યું, ‘આજ છેલ્લું અમલવી લો. પછી જન્મવનું ગંધ. મારા માટે આટલું કરો.’

ગવૈયાની આંખમાં વેદેશ આવ્યું, ‘તારે માટે ?’

‘હા. હું નમસ્કાર કરું; એટલું કરો !’ તારાની આંખમાંથી આંસુનો પ્રવાહ આવ્યો હતો.

તે સમયે દાંડી. તારાએ તેને સારંગી આપી.

તે યેલાની પોઠે ઝેને બેટી પડ્યો, ઘાઈ પડ્યો સારંગીના
નાર જોલવા લાગ્યા.

‘ઝેને ત્યારે બાજ દોડ્યું વગાડી લડે’ ગર્વવાળે
જોડમાં—ધેનમાં પ્રથમ હતો.

તારાએ નિરોળ સિખન કર્યું, ‘હા.’

અને હન્દમણીએ પોતાનું સર્વસામર્થ્ય બાજે ઠાક્યું.
પ્રિયતમાથી છતાં પાનાં વિરલનો બાતલંત કરજી રતર છૂટ્યો.
વાતાવરણમાં શુદ્ધ કરજી રસની ધુળરી થરા લામી, ને
હન્દમણીનો રુદન કરતો બાતમા વધારે ને વધારે બહાર
નીકળવા લાગ્યો.

હવન જળ, જ્યોત જળ,

રસ ધેનન્ય સર્વ જળ;

બાતમનો પ્રકાશ બાજ,

ફર...ફર...ફર...થાપ.

તારાની આંખમાંથી અસ્ખલિત અપ્રુપવાદ વાલવા
લાગ્યો. શરીએ શરીએ ને ધરધરમાં, મખરાજિની એ ઘેર
શાંતિમાં કરજી બાવ કીમરાવા. ગર્વવો દછ આગળ વધ્યો.
પણ તારા જોલી બાડી, તેનાથી આ રુદન સંમગાયું નહિ:
‘એ પ્રિયતમ ! હવે નહિ, હવે નહિ, હવે બંધ કર, હવે
નહિ સંબળાવ.’

ગર્વવાળા હાથમાંથી સારંગી પગ ઉપર નીચે પડી
ગઈ, તેનો વિરામ પામતો સ્વર સ્પષ્ટ કરજી બાપ મૂડી ગયો.
તારા રોડી, તેજે સારંગી બેચ્છી લીધો. ગર્વવાની આંખમાં
એક આંસુ હતું, તે તેણે લોલ્યું.... પણ ત્યાં તો ગર્વવાનું
નિષ્ફેદ શરીર સાદરી પર દડી પાડ્યું!

દેવગંધર્વી ગાથા

દેવગંધર્વી ગાંધી ગાથામાં વરુન સાર્વત્રિક હતી. તેણે જ્યારણે ગાંધી દીવાળી દેવગંધર્વી, નિવગંધર્વી આગળે ગેસલ મિત્ર પદ્મને લગ, પદ્મગંધર્વી હતો. ગાંધર્વમાં એકાદ રામકૃષ્ણ કૃષ્ણકૃષ્ણ ગાંધીને માર્ગ જાણ હતો. તેને મને જ્યારણ આપના દેવ તેમ, ગાંધર્વના ચોરની દીવાળી અધિકાર, જૂના સુધર્મ ગમેલા જ્યારના પાયા જરા ખમ્ખરીને શાંત થઈ જતા હતા. અને ગાંધર્વ પાસે નિઃશબ્દ બની જતું હતું.

અચાનક ચોરાનાં પગધિયાં પર ભુકાની અધિકાર જે ભુકાન દેખાયા. ધાટીતું શરીર, મજબૂત અવયવબંધ તે રૂપાળું મોં—આટલા શુભ બહેમાં સામાન્ય હતા. પણ પછી ધીમેધીમે ફેર વધતો જતો હતો: તે એટલે મુધી કે બહેના સરખા વેપ નીચે તે સામાન્ય દેખાવ નીચે તદ્દન જ સ્વતંત્ર બે ભુદી જ પ્રકૃતિ ખીલી રહી હતી.

થોડી વારમાં એક ઝીણી સિસોટી વગડી, તે ચોરા પાસે ખીજા પણ ખેચાર આવ્યા. બધા હચિયારબંધ હતા. સૌએ

જુહાની બાપી પોતાની જાન છુપાવવા અને તેટલો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પેલા બે જાણીયાં એક જુવાન આગળ આગ્યો. તે ધીમેથી બોલ્યો, 'નયુ !'

નરન જ નવા આવેલ મંડળમાંથી એક આવેલ વખતે. માજુસ બદાર આગ્યો. એના રેખાવમાં માજુસ પહેલે જ સપાટે ધુણી ઠોરે એટલી કડકાઈ હતી. માજુ દેખું તે કડક સ્વભાવ એ બંને એની અગ્રિમન સમૃદ્ધિ જાની મર્ધા હતી.

'પોલીસ પટેલ ક્યાં રહે છે ?'

'આ સામે જ.'

નયુએ પાસેના એક મહાન સામે આંશિકા કરી જતાલું.

તે જ વખતે જે મહાન તરફ નયુએ આંશિકા જતાવી હતી તે ખૂદખું, અને તેમાંથી ઢીવાનો આઠો પ્રકાશ ચોરાનાં પમણિયાં પર પડ્યો. બધા ઢીમેલા બાકાયા, પણ એક જાણીયાં જ રિધર જાની રવા. મહાનમાંથી નીકળવારે તેમને પકડાયાં. 'જલ્લા કોણ છે એ ? રાધવ !' તેના અવાજમાં અમલદાર. કાઠી દમામ હતો.

ચોરા પર ઢીમેલા જુવાને નિર્જીવ રીતે કવાજ વાળ્યો, 'હું છું.'..... અને પછી તેણે મશરીમાં સ્વર જરાક લખાવ્યો: 'હું..... છું.'

'કોણ ? .. હું કોણ ?' પૂછનાર પોલીસ પટેલ પેતે હતો. તેણે વધારે ઉતાવળમાં ફરીથી પૂછ્યું. પણ આ વખતે એના અવાજમાં જરાક કાવની ધુન્દરી હતી. પેલા જુવાન બેરકારપણે જરા હસ્યો:

‘હું . . . હું . . . . એમત્ર !’

‘હે !’ પોલીસ પટેલનો સાદ ફાટી ગયો. ઘડાક દઈને તેણે એકદમ ખાગણું બંધ કર્યું અને અંદરથી ધ્રુગતો ધ્રુગતો બોલ્યો, ‘એમત્ર ! . . . એમત્રવાળા !’

અને મૃત્યુ વખતે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરે તેમ તેણે પોતાના પસાયતાઓની નામાવલિ લેવી શરૂ કરી, ‘અસ્થા રાધવ ! જાદવ ! ગોવિંદ ! અસ્થા એ અસરામ !’

પણ પોલીસ પટેલના ઘરમાં પવનના મુમવાટથી દીવો ભડકભડક થવા લાગ્યો, ને એ કરી જવાના ભયમાં તે ઘરની અંદર જ દોડ્યો. રાધવ કે ગોવિંદ કોઈ દેખાયા જ નહિ.

એ જ વખતે પોલીસ પટેલે પોતાના મન પરથી જશે કોઈ જખરદસ્ત બોળે ઉપાડી લેતું હોય તેમ, ચોરા પરના માણસોના જરાક ખખડાટ ને હસવાના અવાજ વચ્ચે એકે પરિચિત સ્વર સાંભળ્યો, ‘એલા, ત્યાં કોણ આદમી ઊભા છે ?’

અને આ બોલની સાથે જ કોઈકની ડાંગ જમીન પર અથડાઈ. ‘ગજેન્દ્રમોક્ષ’નું કાવ્ય ભવિષ્યમાં સમગ્ર શહે એવી માનસિક સ્થિતિમાંથી પોલીસ પટેલ પસાર થઈ ગયો. ડાંગનો અવાજ કરનાર જીવાનને તેણે તરત ઓળખ્યો.

‘ગોકળ !’ તે અંદરથી જ બોલ્યો.

પણ ગોકળ પોલીસ પટેલને જવાજ આપે તે પહેલાં એલત્રવાળાએ પહેલે જ સપાટે જાણી લીધું કે પોતાની સામે હવે એક સાચો જીવાન આગ્યો છે. તેણે પોતાની તલવાર પર હાથ દીધો, ને તરત જ એક ગોળી સનનન કરતી ગોકળના કાન પાસેથી પસાર થઈ ગઈ. પાછળ તરત જ

ગાંધીજીને યોજ્યો ને જગરો જવાગ આગ્યો, 'એલા એ રાખવ ! જાવ ! દોડો, દોડો બહારવટિયા ! પોલીસ પટલ ! એ પોલીસ પટલ !'

ખીજી તરફથી બેચાર માણસોના દોડવાનો અવાજ આગ્યો. પોલીસ પટેલે પોતાની બારીમાંથી આ સંપત્તિ જોયું. તેણે પછી અરધું બારણું ખોલ્યું. તરત જ એના ફાનસના ચૂરેચૂરા કરતી એક ગોળી તેના પગ આગળથી પસાર થઈ ગઈ. ધડાક કરતું બારણું બંધ કરીને તે અંદર પેસી ગયો.

રત્નમદના એક ખૂણમાં કેસરનું ઘર હતું. સાદાઈ ને મુદરતાની ભાવના તેણે જીવનમાં સર્વોપર્ય ઉભારી હતી. જૂદ પિતા જેવા પોતાના અમુર નારાયણદેવ ને પોતાના પતિ પંડિત દુષ્કેવની સેવા એ જ એના જીવનમાં વિદ્યામંથ્ર હતો. લામણીને તો જાણે કેસર સમુદ્ર. કેસરનું જીવન એટલું વિશુદ્ધ હતું કે એના આખા ઘરમાં વિશુદ્ધિની જાગે દોરમ છૂટતી હતી. કેસરની જીવનવિશુદ્ધિ એટલા પાડોશમાં શાંત બાપચુ આપી રહી હતી, ને એટલામાંના દરેક ઘરનું જીવન યદી રહી હતી.

આજે જૂદ નારાયણદેવ બેઠા છે ને રાત્રિ ખૂબ થીતી ગઈ છે છતાં જાગે છે. સાંજે જ દુષ્કેવ પોતાની પુત્રી લક્ષ્મિનાને વાંસા પર દાઢ ફેરવી સુવાડતા બેઠા છે અને કેસર કેડિયાના દીવામાં લી પૂરી રહી છે.

'તો બાપુજી ! હવે બાપ કદો એટલે તરત જ જાગાએ જવાનું કરીએ,' કેસર બોલી.

નારાયણદેવ, થીસમી સદીમાં કપારેક મલે છે તેવો, હજાર વર્ષ પહેલાંના જાલજુ દટો. બહાવની એની ભાવના આ

જાનાના પુરનક્રિયા જાન કરનાં હુદી હતી. એનામાં જલ્દારે તેજ પશુ એવું જ હતું.

‘હા, જલ્દારે એટલા! પશુ કૃષ્ણદેવને પૂછ્યું!’

‘હા! આપની કૃષ્ણ એ જમારે મન આતા છે!’
કૃષ્ણદેવે કહ્યું.

‘તો જલ્દારે! ચાર દિવસ પછી સુદર્શન આરું છે.’

નારાયણદેવે બોલતાં બોલતાં નાક પાસે હાથ ધર્યો:
અત્યારે કાંઈક લય છે!’ એણે સ્વરોદયનો અભ્યાસ હવેના
પ્રસંગમાં ઉતાર્યો હતો. કેમકે હસી પડી: ‘આપુછ! આપનો
લય તો એવો જ!’ છે એક ઘૂંસડો બોલતું રહી ગયું.

‘જાત્રામાં આપને શો ખરચ કરવો છે?’ કૃષ્ણે પૂછ્યું.

ધીમેથી કેસરે મોંઆંકું લૂગકું રાખ્યું અને જરાક
હસીને બોલી, ‘ખરચ છે ના? તે દિવસે આપુછએ પોતે જ
મૂક્યા છે તે બધા—’

જામડાની રીત પ્રમાણે નારાયણદેવની સેવિંગ બેંક હતી
તો જમીનમાં જ હતી.

‘જલ્દારે!’

કૃષ્ણદેવે લીધ્યો. નારાયણદેવ અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરવા
જાય છે તેટલામાં જ સ્થિર થઈ ગયા! ‘આ શું? કાંઈ
સંજગાય છે?’

પાડોશમાં કોલાહલ થતો હતો. એટલામાં બંદૂકના બે
અવાજ સંજગાયા.

‘દોડો! દોડો! અકારવક્રિયા!’ છેલ્લી નેસમર્ણ પોઝર
આવતા હતા.

‘હે! યાજુ! એમલવાળો છે!’ નારાયણદેવે જદાર બધને દાર્ધને પૂછ્યું. આ શબ્દની સાથે જ સૌની દિમવ છૂટી પડતી હતી.

જેટલાંક માણસોને ન્યાય માટે એવી ધગસ દોલ છે કે હરીને તો તેઓ ઈશ્વરી રમકડું માને છે. એમલવાળો બ્યારા પ્રકારનો નિર્ભય જદારવટિયો હતો. એનું જદારવટું પહેલાં તો નીતિપુરઃસર હતું, પણ છેલ્લાંછેલ્લાંમાં તેણે રંભડપી મનુષ્યને ધુળતી દીધાં હતાં.

એટલી વારમાં તો રતનચંદના ઈગે ખૂબામાં ટોલાદસ યવા સાગ્યેલ ગોઝગના પાકરા સાથે પસાવતા બાબ્યા હતા. પણ પોલીસ પટેલે દિમવ ન કરી અને પોખારા હરવામાં હડાપણુ માન્યું, એટલે થોડી વારમાં જ રતનચંદ એમલવાગાની દયા માગતું ખડું બની ગયું.

નારાયણદેવ હજી જરાય એગરે છે ત્યાં તો એક માણસ એમલમ દોડતો આવ્યો.

‘અરે, દેવ! દેવ!’—એનો સાદ ફાટી ગયો.

‘બાપુ! હવે તો તમે હાલો.’

‘યાજુ! યોગજ!—યાજુ એમલવાળો છે.’

‘અરે માબાપ; મારી દીધા! વીસ માણસ છે!’

‘પોલીસ પટેલ ક્યાં છે!’

‘બાગી ગયા. રાખવ ને જાલર લોથ થઈ પડ્યા છે. જલદી હાલો, નહર હવે જાગર રહેવી વસતી છે.’

ગોઝગ એના પાસેથી છત્ર લઈ નાઠો હતો. નારાયણદેવ પાસે મદદ માટે આવ્યો હતો. દેવના શબ્દે ધણી વખત

ગામને બચાવ્યું હતું.

નારાયણદેવ એમ ને એમ ચાલ્યા. પાછળ કૃષ્ણદેવ પણ થોડેક છેટેછેટે આવતો હતો. નારાયણદેવના શરીર પર શ્વેત વસ્ત્ર શોભી રહ્યું હતું. ઘોળા રૂપેરી વાળમાં ચંદનની મુગંધ ભભકતી હતી, ને ભસ્મના સુંદર ત્રિપુંડ્રથી એમનું ભવ્ય કપાળ શેઠ આપે તેવું બન્યું હતું. અડગ વિશ્વાસ ને અખૂટ ધૈર્યથી તે આગળ વધતા હતા, ને એટલા ગભરાટમાં પણ એમની પાદુકાનો અવાજ સાંભળી શ્રદ્ધા ને આનંદનાં આંસુ પાડતી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં બચ્ચાંને હૈયા સાથે ચાંપી રહી હતી. ધરની દૂંધમાં ને રક્ષણમાં પંડિતનો બહારથી ભીંત વીધીને આવતો પાદુકાનો અવાજ અનન્ય ધૈર્ય ને વિશ્વાસ પ્રેરી રહ્યો હતો.

નારાયણદેવ થોડે દૂર પહોંચ્યા ત્યાં તો બજારમાં જ અતિ ભયાનક દેખાવ નજરે પડ્યો. એક પટેલ ને એક રખારીનાં અચેતન શરીર પર ચર્મ એલકલાળો આગળ વધતો હતો. પૈસાની તરસ મનુષ્યના પાશવ સ્વભાવને બહાર ખેંચે છે. અત્યારે એલકલાળો લૂટના રસમાં હતો. એના સાથી પણ એ વેગમાં પડ્યા હતા, ને જે આવે તેને પૂરા કરી પૈસા કઢાવવાની ધૂનમાં જ મગ્યા હતા.

નારાયણદેવનું વૃદ્ધ પ્રચંડ શરીર બરાબર એલકની સામે આવી જીભ રહ્યું. એક બાજુ એલકલાળાના સાથી ગામના એકબે જુવાનને રોકી રહ્યા હતા. વીજળીનો ઝમકારો થાય તેમ એલકલાળાની તલવાર જિંચેથી નીચે પડી.

‘અરે ! હાં ! હાં ! હાં !’ ચારે તરફથી એનાં જ

માણસોના અવાજ આંખો.

પોને પોતાનો જ ઠાઈ સાથી માર્યો કે શું, એ જોવા માટે એકલ પાછો ફર્યો. ૧૬ નારાયણદેવનો હાથ છૂટો પડી ગયો હતો ને તેમાંથી લોહીનો ઘોષ વહેતો હતો.

‘દેવ !-આજ ....’

એકલવાળો નારાયણદેવને જોઈને ધૂન્યો, પણ વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો લાકડીનો એક જખ્ખર ફટકો તેના હાથ પર પડ્યો એનો તલવાર દૂર બીડી પડી.

નારાયણદેવનું મોં આમર્ષમાં સ્થિર થઈ ગયું ! અપાટાબંધ એક પડી એક બનાવો દર સજે બનના હતા. લાકડી મારનાર જીવાન સામે તેમણે જોયું, ને તેમનાથી ભોલી જવાયું, ‘અરે હૃષ્ય !...’

નારાયણદેવ પર તલવારનો ધા પડ્યો કે તરત જ હૃષ્યદેવ ને પાછળ દોડો તેણે અપમાન્યું હતું.

હરી વાક્ય અપૂરું રહ્યું. એકલવાળા પર લાકડીનો અપટિ પડ્યો તે સાથે જ એના એક સાથીની તલવાર હૃષ્યદેવના ખભાને નચખર જતોઈવાટે કાપી રહી. અઃભયુના લોહીથી ગળપૂતની તલવાર રંગાવા લાગી !

હરે લોહીથી ખરડાયેલાં હથિયાર ઘરમાંવા લાગ્યાં. દરેકના મોં પર યાદીના જોશો કાળો રંગ આંખો. ૧૬ પડી હમેશાં બંધુત્વની વાતોએ ચડવાની જમનની જૂની રેવ છે. પેમો કરે નયુ પણ આ પંડિતુમ જોઈ ધૂન્યો.

‘વાળા ! એકલવાળા ! જૂંકું હતું ! બહાદુર થઈ !’

અત્યંત દુઃખથી નારાયણદેવ હૃષ્યદેવના અચેનન કરી

પાસે બેસી ગયા અને એભણવાળા સામે જોયું:

‘એભણ ! વાળા ! બાપ ! આજ તને આ શું મુઝ્યું ?’

બહાદુર બહારવટિયાની આંખમાં આંસુ—સાર્યા આંસુનો છંટકાવ હતો.

કૃષ્ણદેવને સંભાળવાની અને નારાયણદેવના હાથ પર પાટાપીડી કરવાની ચિંતામાં બહારવટિયા પડ્યા. અત્યારે તેઓ છૂંટ ભૂલ્યા, પોતાનો ભય પણ ભૂલ્યા, અને હવે તો જે થાય તે ખરું કરી નારાયણદેવની સારવારમાં જ પડ્યા.

પણ હજી બસ ન હતું. કૃષ્ણદેવના મૃત્યુની વાત થોડી વારમાં જ કેસર સુધી પહોંચી ગઈ ! તે ઘરના દ્વારમાં જ પોતાના પતિ અને શ્વસુરના પાછા આવવાની રાહ જોતી બિભી હતી.

તેણે આ સાંભળ્યું ને તરત જ પોતે ઘરમાં જઈ તક્તવાર લઈ ઘર એમ ને એમ મૂકી ચાલી નીકળી.

સાક્ષાત્ ભવાની હોય તેવી એક ઓન્નતિ આવેલી ભેઈ બહારવટિયાના પગમાં ઢીલાસા આવવા લાગી. સ્ત્રીમાં ત્યારે શૌર્ય પ્રગટે છે ત્યારે પુરુષો એ ચમત્કારની શેઠમાં જ પુલ્કર્ત કૌશલ્ય ભૂલી જાય છે ને એમનું પુરુષત્વ તરત એમને છોડી જાય છે. પછી કાં તો તેઓ લડી શક્તા નથી, અથવા તો રાક્ષસ બની જાય છે. જોન આફ આર્ક આનું ઉદાહરણ છે.

‘હેં ! આ કાણ ? દેવી !’

નયુ ધૂજતો સ્થિર થઈ ગયો. નયુના શબ્દથી એભણ ચમકી બેઠો.

‘હેં કાણ છે ?’

‘કૃષ્ણદેવને મારનાર તમે !’ આમ ધેરંબરો અરાજ સાંભળતા જ નયુની કર્કાઈ ગઈ થઈ, અને તે સાથે જ બે ઝોળી સનસનાટ કરતી કેસરના માથા પાસેથી ચાલી થઈ.

‘નામદ ! બાવલા ! ઓ સામે યુદ્ધ !’ એમણે માન્યો. નારાયણદેવની દુઃખપીડિત આંખ તરત પૂલી થઈ. એમની કુલવધૂ દાઘમાં તલવાર ધઈ રણચંડી જેવી ધૂમી રહી હતી.

‘બેટા ! કેસર !’ તે શાંતિથી બોલ્યા. પણ નારાયણદેવનો સ્વર તલવારના ખણખણાટમાં ડૂબી ગયો, કારણ કે નયુનું માથું તે વખતે જ કેસરની તલવારથી લુટું થઈ મથું હતું. ને મામસો ભરંડર જોઈ સૌ કેસર પર વૂટી પડ્યા હતા.

પણ એણે ખૂબ દયાવ કર્યો.

૧૬ નારાયણદેવે ઊભા થઈ શાંત રહેવા પોકાર કર્યો. એના અદક્ત દાઘમાંથી ફરી લોહી વહેવા લાગ્યું. પરંતુ એ વખતે પણ એના ઇન્દો યુદ્ધના હોંકારામાં જ ડૂબી ગયા.

આખું મામ જાગૃત જોઈ બહારવટિયા પલાયનની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પણ છેલ્લા ઝોળીગરે નારાયણદેવ મૂલ્યા. તેમણે પાછળ જોયું તો કેસરનું તરફાતું ઘેરીર કૃષ્ણદેવના ચરણ પાસે જ પડેલું હતું. એમની ૧૬ દષ્ટિ તરત જ કેસર પાસે ઢાબેલી તેમની નાની પૌત્રી પર પડી. છતાં મુંઢ વાગનાં કુદર્તમાં સલિતાનું વદન પ્રકાશી રહ્યું હતું. એવું જ મીઠું જીવનનું દારવ, એના વહી જતા જીવનમાં દેખાતું હતું. પૌત્રીને આમ અચાનક આવેલી જોઈ તે અત્યંત દુઃખથી પીમળી ગયા.

કૃષ્ણદેવની પાછળ જવા કેસર નીકળી ત્યારે સલિતાની

[illegible]

તે નાગપાણ્યેવમો નામ જોવને અકિંચી કાચેલી નાલી
પીણીના કોમળ ગામ તરફ ફરો. એ જુદા વાત તે એ
સ્નેહભર્યું નામ !

હવન એમ ને એમ ફરી મધું દોષ તેમ લલિતા યાંત્રિ
જિભી દલી. પેલાં આસમાની અર્ધં પુષ્પાં નયન, જ્વાલોએ
જે તેવા ચાતા મોડ, હવનનો રંગ દોષ તેવા મૃદુ માર, ને
હવનની નિશાની દોષ તેવા દાહતા વાગ !—ઓ !

તરવારના બળથી જાગે વહેતું હવન સ્થિર હિતું છે!
જાણે આરમ્ભની મૂર્તિ—પૂતળી—જાણે હવનની ભાવના!
'લસિતા !'

ને વૃદ્ધ નારાયણદેવનો હાથ તદ્દન ઢંગા ચરીરનો સ્પર્શ
યતાં ભડક્યો. તેની પાછળ વલેલી આંખ પાછળ જ રહી
છેલ્લા ગોળીયાર કરતાં પણ આ ધા જળજર હતો.

ચોતાની પૌત્રી—ચોતાના વંશની છેલ્લી નિશાની પણ હુમ
યર્ષ ગર્ષ હતી એ વિચારે નારાયણદેવ પણ સડગ ઢળા
પડ્યા. ઢળા પડ્યા તે ફરીને હાથ્યા જ નહિ !

આ ઘટના પછી દિવસો પસાર થઈ ગયા.

મનુષ્યની વાસનાથી ખવાઈ ગયેલા શરીરની જેમ રત્નમહના ચોરાની નજીક ગયાં થર ખવાઈ ગયાં છે. કેટલાંક ભોગી ગયાં છે ને કેટલાંક તળયેલાં છે. ચોરા પાસે વસ્તી હતી ન હતી થઈ રહી છે.

રત્નમહના ધૂળિયા રસ્તા પર સૂરજનાં કિરણોના રંજ બૂખરે બની સૂતાઈ જવાની તૈયારીમાં હતો, ને ગોંદરા તરફથી આવતાં બેચાર રખડુ ઢોર સિવાય બધાં મામમાં આવી ગયાં હતાં, તે વખતે એક જુદા પોતાની કાંમના ટેકાથી ચોરા પાસે આવી ચડ્યો. અત્યંત ઘાક ને દુઃખની સ્પષ્ટ નિશાની એના મોં પર હતી.

‘અહીં ક્યાંય રાત રહેવાયી કે ?’

ચોરા પર એક મુકબકરી જેવો બાવો બેઠો હતો. તેણે આવેલા જુદાને પમથી માથા મુધી નિહાળ્યો. પછી જરાક દરયો ને ઉચેરે બેદરકારીથી બોલ્યો, ‘જેવા હો ? ક્યાં રહેવું ?’

‘બાપુ, સાલજી, રાતની રાત કાઢવી છે.’

‘આ ઓઠાની પાસે—ભુઓ આ જંગલ તરફની ખાડી. એ ઉપાડીને અંદર જાઓ. વાઝામાં ધર્મસાગા છે, ને ચોરાની એક માલુ તથા પાછસો બાગ પશુ વાઝામાં પડે છે.’

જુદા જંગલ તરફની ખાડીમાં ચઢીને અંદર ગયો. એના ગયા પછી પેસો ઊઠ્યો, જરાક મંદડી વગાડી, બેચાર પોપમ્મ જોત પરથી ઊભડો નીચે પડ્યા હતા તે જગાર ફેંકી દીધા, ને તરત જ રવાના થયો. જતાં જતાં પાસેની ખાડીમાંથી જરાક મોરકમ્મ ઠરવાની ઊઠ્ઠરજીતિ દખાવી ન ચડ્યો. અંદર જુદા સાલજી ઓઠાની માલુની પરસાળમાં ધ્યાન બેઠો હતો.

‘કે હાલમાં આજનાં નિબંધનક જેવાં પુસ્તકો મળી
 યકન છે. એવી વાતના—દરેક નિબંધ—આજનાં જે
 મોટા છે કે મધ્યમર કુપી તેને મોટા બોલે મારું નહિ’

‘આ વડ જાણવું આજનાં નિબંધનક છે, નિબંધ!’
 ‘હા.’
 ‘કે હાલમાં આજનાં નિબંધનક જેવાં પુસ્તકો મળી
 યકન છે. એવી વાતના—દરેક નિબંધ—આજનાં જે
 મોટા છે કે મધ્યમર કુપી તેને મોટા બોલે મારું નહિ’
 ‘આ વડ જાણવું આજનાં નિબંધનક છે, નિબંધ!’
 ‘હા.’
 ‘કે હાલમાં આજનાં નિબંધનક જેવાં પુસ્તકો મળી
 યકન છે. એવી વાતના—દરેક નિબંધ—આજનાં જે
 મોટા છે કે મધ્યમર કુપી તેને મોટા બોલે મારું નહિ’
 ‘આ વડ જાણવું આજનાં નિબંધનક છે, નિબંધ!’
 ‘હા.’

‘કે હાલમાં આજનાં નિબંધનક જેવાં પુસ્તકો મળી
 યકન છે. એવી વાતના—દરેક નિબંધ—આજનાં જે
 મોટા છે કે મધ્યમર કુપી તેને મોટા બોલે મારું નહિ’

‘આ વડ જાણવું આજનાં નિબંધનક છે, નિબંધ!’
 ‘હા.’
 ‘કે હાલમાં આજનાં નિબંધનક જેવાં પુસ્તકો મળી
 યકન છે. એવી વાતના—દરેક નિબંધ—આજનાં જે
 મોટા છે કે મધ્યમર કુપી તેને મોટા બોલે મારું નહિ’
 ‘આ વડ જાણવું આજનાં નિબંધનક છે, નિબંધ!’
 ‘હા.’

વડ જાણવું આજનાં નિબંધનક જેવાં પુસ્તકો મળી
 યકન છે. એવી વાતના—દરેક નિબંધ—આજનાં જે
 મોટા છે કે મધ્યમર કુપી તેને મોટા બોલે મારું નહિ’
 ‘આ વડ જાણવું આજનાં નિબંધનક છે, નિબંધ!’
 ‘હા.’

પ્રકાશમાં તેણે બેચાર મનુષ્યોને ફરતાં જોયાં.

ઘોડી વારમાં તેઓ બાહ્ય પાસે બારી પહોંચ્યાં. બાહ્ય બચ્ચો પણ ડગ્યો નહિ. દેસરી વેવમાં સજ્જ થયેલી એક ઓમૂર્તિ એની સામે ઊભી હતી, ને તેની પાછળ પેલો નમ લુવાન, વદ પ્રકૃષ્ણ ને પેલી સુંદર બાળકી ઊભાં હતાં.

‘કેમ મહારાજ ?’ પેલી ઓએ પૂછ્યું.

વદ બાહ્યે પોતાની સામે કોઈ રાજ્યવાંચી જેવી બ્યક્તિ જોયેલી જોઈ, કાંઈક આશા અને ઉત્સાહમાં તેની સામે જોયું.

‘જમ્યા ?’

‘હા હા, બાસાહેબ.’

‘એક વાત સાંભળશો ? બચ્ચો નહિ કે ?’

વદ બાહ્યને લાગ્યું કે કદાચ અહીં ઊતરવામાં પોતે શુંતો રથોં દરી તે જગત મૂલ્યો.

‘શું બાપુ ?—બાસાહેબ ! હું વદ બાહ્ય—’

‘જુઓ, સાંભળો; ફરશો નહિ ના ? હું કહું તેમ ફરશો ?’ વદ બાહ્ય પેલી ઓ સામે જોઈ રહ્યો. એના ચહેરામાં અત્યંત વીરથી પ્રકાશી રહી હતી. સાક્ષાત્ લક્ષ્મી દેવ તેમ એના મોં પર કમ્પાસરેખા તરવરતી હતી ને અખીરસમર્થ ઓભાવની સહૃદયતા હતી.

‘અમે કાણ હોએ ?—જુઓ. અહીં એક વખત પિંચાલું થયું. તેમાં દોઢાએલાં અમે ચાર આ ગામનાં છીએ—’

બાહ્ય મૂલ્યો: ‘હેં ! તમે લક્ષ્મી—’

‘હા, અમે લક્ષ્મીમાં કપાયેલાં હોએ; પણ હવેના વાસનાના ઉત્સા રપસંથી આજ દવે એકલી વાસનારેપે,

તેજની છાયારૂપે છીએ. અમારો ઉદ્ધાર તું કરીશ ?’

બાલણુનું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું, ‘હેં બાપુ ? હું—?’

‘હા, બાપુ, તું—જો, અમારી છેલ્લી વાસના યાત્રા કરવાની હતી. અહીંથી સવારે નારાયણદેવના ઘરના ખંડિયેરમાં જજો. તેના બરાબર ઉંબર પાસેથી પંસા ખોદજો. પછી તું અમારા નામે જત્રા કરીશ ?’ વીર છતાં ઓળખીને છેલ્લા શબ્દોમાં વાસનાના તીવ્ર દુઃખની ગ્યાનિ સ્પષ્ટ હતી.

વૃદ્ધ બાલણુ ધ્રુજવા લાગ્યો, ‘હા ! હા ! હા !’

‘ચોક્કસ ?’

‘હા !’ અને એ દોરીલોટા મૂકવા જરાક નીચે નમ્યો.

‘અને—’

પણ એનું વાક્ય અધૂરું રહી ગયું. તે ચિત્રવત્ સ્થિર થઈ ગયો ! દિવસની છાયારેખા જેવું એક પણ ચિત્ર તેની સામે હતું નહિ. ઓટા પાસેના પીપળાનાં પાન માત્ર પવનથી સુસવાટ કરતાં હાલતાં હતાં. તે ફાટેલી આંખે ચારે તરફ જોતો હોતો.

‘તમારું નામ ?’ એણે છેવટે દિંમત કરી હવામાં જ પૂછ્યું.

પવનમાંથી શબ્દ આવતા હોય તેમ સ્પષ્ટ અવાજ આગ્યો, ‘કેસર !’

વૃદ્ધ બાલણુ એકદમ બહાર દોડ્યો. ચારે તરફ હવામાં એને તોફાન લાગ્યું. તે ઓટાની બહાર જઈને હોમો તે બગીચામાં મોડી રાતે જાગનાર એકબે દુકાનદાર હાટના ઓટા પર રાતની રાત ટાકવાનો નિશ્ચય કર્યો.

એક વર્ષ વહી મધું છે, ને રત્નમંડના ચોરાના ખડેર
આમળ પાછી વસ્તી વધતી જાય છે.

ચેતો વૃદ્ધ બાહ્ય પાછો ફરતો આવે છે, એનો એ
મુક્તાકો બાવો ત્યાં જ બેઠો છે.

‘હાં બાવાજી ! આને રાત રહેવાનું મળશે કે ?’

અને બાવાજી પોતે પણ આજ તો પાછળની પમાળીમાં
બાહ્ય સાથે મૃત.

અખમ્મતી પાનમાંથી વૃદ્ધના કાન પર ઘડો આવતા
સાથે છે: ‘કેસર !’

અને તેને ઊંધ ન જ આવી. પીપગાનાં પાન પર,
ભીંત પર, દુવા પર એનો સંકામરી દટિ ક્યાં કરતી હતી.

‘મહારાજ !’ બાવાજીએ આ તાલ જોયો, ને બાહ્યને
પૂછ્યું, ‘તે દિવસે અહીં રામાવા હતા કે ?’

‘હા.’

‘કાંઈ જોયેલું ?’

‘કેસર—’ વૃદ્ધ બાહ્યથી પોતાના મનનો સૌથી
આમળપ્રતો ઘડ બોલી જતાયો.

‘પણ ત્યારપછી એ કાંઈ દિવસ દેખાઈ નથી; ને
આ બાગ હવે ફરી વસ્યો છે.’

‘હે !’

બાહ્યે કેસરના કલા પ્રભાવે પેસા મેળવ્યા હતા, અને
આને જાત કરી તે પાછો ક્યાં હતા. પેલી કેસરી ચૂંદડી
ને સૌમ્ય મુખમુદ્રા પુનઃ જોવા મળશે એ ભાવભર્યા ઉદ્ઘાસમાં
તે અહીં આવી હતા. પણ હવે એને લાગ્યું કે કેસરની

વાસના છૂટી ગઈ.

સવારે તે વહેલો બિડ્યો, ને ઝોડ કામ પૂરું થવાથી
વાસનાના અગળ વેગ પર વિચાર કરતો, ફરી રત્નગઢની
ધૂળભરેલી શેરીમાં ચર્ચ પોતાની જૂની ડાંગ ખખડાવતો
ચાલ્યો ગયો.

આત્માનાં આંસુ

વૈરાગીના સંયાગારમાં * જાને બારે ગાખ મચી રહી હતી. કેટલાક જુદા રાજપુરો સંયાગારનાં સ્વચ્છ આરસનાં પત્રવિધાં પર બેસી ગયા હતા, ત્યારે કેટલાક ખુશા મેદાનમાં, પોતપોતાના રથની દોરી હાથમાં રાખી સંયાગારમાં ઘડો ફેલાવેલાં સાંભળી રહ્યા હતા. જખ્ખર બાધા હાથમાં ધરીને કેટલાક લુવાનો ફાંવે તેમ રેલતા હતા. સખામાં ગેરબવરથા હતી. ઠાઈ ઠાઈનું સાંભળે તેમ હતું નહિ. જેને જેમ ફાંવે તેમ બોલતા હતા.

એટલામાં સામેની જખ્ખરમાંથી એક રથ આવતો દેખાયો. આગુરનામાં ને મોતુકમાં લાંબી ડોક કરી કરી આવનાર ફેણ છે તે જણવાને સૌ ઉતાવળા ધવા લાગ્યા. થોડી વારમાં જ રથ પાસે આવ્યો.

‘એ તો મદાનમન છે,’ એક લુવાને જૂમ પાડી.

• વૈરાગીના પ્રવચન વંચ હતું, બિરસે આ સંયાગાર ગાઈ’નું કામ પશુ કોણ સંયાગાર બિરસે નવામાંજિર—‘હાકન ટોલ’ જેવું.

એ સાંભળીને સંથાગારનાં પગથિયાં પરથી કેટલાક જીવાનો મેદાનમાં આવી મહાનમનના રથના માર્ગમાં જ ઊભા રહ્યા.

‘ મહાનમન એકલા જ આવ્યા હાગે છે ! ’

‘ એમ ? ત્યારે આત્રપાલી નથી આવી ! ’ બેતણ જીવાન માણસો એકીસાથે બબડી ઊઠ્યા. તેમાંના એકે તો ગુસ્સામાં પગ પછાડી પોતાનો બાલો ભોંયમાં ખોર્યો : ‘ ત્યારે રાજગણુની ને કાયદાની અવજા કરવાની તેની દાનત છે એમ ? ’

એક સુંદર સવારને રસ્તો આપવાને તેઓ જરા પાછા હટ્યા. બીજી દિશાએથી બેચાર ઘોડેસવારો આવ્યા. તેમણે શિકારીનો જ વેષ પહેર્યો હતો. સુંવાળા, લીસા ને ચળકતા વાળવાળા કૂતરાઓ તેમના ઘોડાની આગળપાછળ દોડતા હતા. એટલામાં મહાનમન રથમાંથી નીચે ઊતરી, આરસનાં લીસાં પગથિયાં ચડતો ચડતો, નગરમંદિરમાં જઈ ઊભો રહ્યો.

ઊઠતો માનવસમુદાય, જાદુઈ લાકડી ફરી હોય તેમ, એકદમ શાંત બન્યો. હવે મહાનમન શું બોલે છે તે સાંભળવાને સૌ આતુર બન્યા.

‘ મહાનુભાવો ! મારી પાલિતા પુત્રી આત્રપાલી . . . ’
તેનો સ્વર જરા લયકયો પણ તે ખોંખારીને આગળ વધ્યો :
‘ આત્રપાલી, જેને લિચ્છવીગણુના * કાયદા પ્રમાણે તમે ક્ષમ

દેવેશાલીના ગણસત્તાક રાજ્યમાં એવો નિયમ હતો કે અતિ સૌંદર્યવતી સ્ત્રીએ કોઈને ન પરણતાં, જનસમૂહને રંજન કરવા, અપરિણીત અવસ્થામાં રહેવું. મહાનમન નામના શ્રીમંતને આત્રપાલી નામે પુત્રી હતી. તે અત્યંત સુંદર હોવાથી, તો તે કોઈને પરણે તો વૈશાલીનો જીવાનવર્ગ અંદરઅંદર સ્પર્ધા કરીને

હરવા દેવાની ના પાડી હતી, અને જેને એ સિઝીવીએ અંદર-અંદર કપાઈ ન મરે મારે અવિવાહિતા રાખી હતી . . . '

લોકો અંત સ્તબ્ધતાને અધીરા થવા લાગ્યા.

' . . . તેનો આઠ દિવસ થઈ પત્તો નથી ! '

' પ્રજનો દોહ ! મંડળનું અપમાન ! તદ્દન ખોટી વાત ! ' ફેટલાકે બરાડ્યા.

મદાનમન કે ન સ્તબ્ધતાને હોય તેમ આમજ બોલ્યો જતો હતો : ' પત્તો નથી . . . પત્તો ન હતો, પણ, આજે તે પેલે જ અચાનક મળી આવી છે ! '

લોકોએ છૂટકારો મેળવ્યો, ફેટલાકે હર્ષના પોકાર કર્યા.

' અને હવે . . . . '

એ જ વખતે મેદાનના મરજાટ વચ્ચે થઈ, એક સમય ધોડેસવાર લોકોસમુદાયમાંથી પોતાનો મામ કાપીને આમજ આવ્યો દેખાયો. મારે તરફથી પ્રજાજનો એ હાથ જોડીને તેને પ્રણામ કરતા હતા.

' પણ ત્યો, આ નામક આવે છે. એ તમને બધી વાત કરશે, ' એમ કહી મદાનમન તરત બેસી ગયો.

લોકોએ કુતૂહલથી મેદાન તરફ જોયું. પેલા સવારે ધોડાથી ઊતરીને નગરમંદિરનાં પગથિયાં પર પગ મુક્યો હતો; મોઢાને ત્યાં નોકર પાસે રાખી તે આમજ વખે.

કપાઈ મરે તેથી અવશ્યા હતી. સિદનાથક, જે અહીંની મદાનમન-સત્તાક સ્થાપનાના ' પ્રેસિડેન્ટ ' જેવો હતો તેણે એ વાતનો મર્દ સમજી તેનો નિઃશ્વ લાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો.

‘વૈશાલીની જય ! વિન્ધવીગણુની જય ! સિંહનાયકની જય ! . . .’ લોકસમૂહમાંથી એકદમ જયનાદ ઊઠ્યા.

જરા હસીને લોકસમૂહ સામે બે હાથ જોડી રાખી તે સંભળથી ચપળતાપૂર્વક પગથિયાં ચડ્યે જતો હતો. નગરમંદિરમાં પહોંચતાં રાજપુરોએ લિખા ચર્ચ તે તેને માન આપ્યું. તે મહાનમનનો બાલુમાં જ એક આસન પર જઈ બેઠો. કોઈ એક ઠાંકરી ફેંકે તોપણ સંભળાય એવી માફ શાંતિ એકદમ પ્રસરી ગઈ. સિંહનાયક હવે શું કહે છે તે સાંભળવાને લોકો તળેડેપર ચર્ચ રહ્યા.

સિંહનાયક લિખો થયો. તેણે લોકો તરફ એક ઊડતી નજર ફેંકી.

એક માણસના પ્રતાપ ને પ્રભાવ આગળ આખો જનસમુદાય નાનો થતો હોય તેમ લાગતું હતું. તેણે ધીરથી પણ સ્પષ્ટ અવાજમાં વાત શરૂ કરી: ‘મહાનુભાવો ! નીલપદ્મલવનમાંથી આમ્રપાલી આ તરફ આવવાને તૈયાર થઈ ત્યારપછી જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું. જો મહાજનને વૈશાલીનો નિયમ અક્ષરશઃ પળાવવાનો આગ્રહ હોય તો આમ્રપાલી જે શરતો મૂકે તે મહાજનને સ્વીકારવી પડશે.’

‘બરાબર છે ! બરાબર છે ! શરતો શી છે તે બોલો.’

‘આમ્રપાલી કહે છે કે મારું ઘર સુરક્ષિત હિંદુ જેવું મનાશે; તેમાં રત્ન વિના કોઈથી નહિ અચાય. જનસમૂહને સંગીતથી આનંદ આપવો એ એનું મુખ્ય કામ રહેશે.’

‘એ શરત તો બરાબર છે,’ કટલાક બોલ્યા. નગરમંદિરમાં બેઠેલ ગણરાજો, નગરશેઠો ને પ્રમુખ

પ્રતિનિધિઓએ 'હીકે છે' એટલું રહીને નામકને ખીળ નિયમે સંભારવાની હથારત કરી.

'આમ્રપાણીને રહેવા મારે પુષ્પવિહારમાં મહાજને શુદ્ધ પ્રાસાદ—સપ્તભૂમિકાપ્રાસાદ—જાપવે પડશે.'

મહાજનમંડળમાંથી ફેટલાકે એકખીળની સાને ભેધું.

'ત્રીજી યરત એ છે કે આમ્રપાણીના ધરમાં કેશુ આવે છે—જાપ છે, તથા તેકેશુ છે તેની તપાસ નહિ કરી શકાય.'

મહાજનમંડળમાં ગજુગણુટ ચરૂ થયેલ. ફેટલાકે વૃદ્ધ રાજપુરુષોનાં મોં કોષથી તપાવેલા તાંબાનાં પનરાં જેવાં લાસ્યોગ ચર્ષ કર્યાં. ફેટલાકે * નવોદિનારાવજોએ અસતોષ દર્શાવવા ભવાં ભેમાં કરીને સિંહનાયક તરફ તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ ભેધું. એક * ગજુરાજ તો જરા ભેડા જેવો ચર્ષ ગયેલ અને 'એ તો મહાજનમંડળની સત્તાનું અપમાન થાય' એમ મેરથી બોલો છાકો.

પણ આ બધાં દસ્યો પૂરાં ભજવાયાં, ન ભજવાયાં, ત્યાં તો હોનો આખ નગરમંદિરનાં પચ્ચિયાં પર ચોંટી, માંદની જેવાં તદન સ્વેત વસ્ત્રમાં લપેટાયેલી એક જોની મૂર્તિ ત્યાં દેખાઈ. મેદાનમાં મેદી ગરબડ મચી રહી હતી, ને આગળ આવવા મારે લોકો ધક્કામુક્કો કરતા હતા. ફેટલાકે જુવાન માળુનો પોતાનો આસાથી લોકોને અટકાવીને રસ્તો કરતા હતા.

ગજાવધિપતિને મારે વપરાતો ચન્દ્ર; નવ કોઈકનો મઃલિંક એમ સંધારણુ અર્થ છે.

* આવા અદાત ગદરાએ પણ મહાજનમંડળમાં હતા.

‘એનો અર્થ એટલો જ કે મને તે ઇતુ આવીને તેને ત્યાં સલામત રહી રહે,’ મંદગમાં ચર્ચા થતા સાગી.

‘એ નિયમ ન જ રવીકારાય.’

‘એ તો જાણે કે મદાજનમંદગની પોતે જ અપિદાનો !’

આમલો તોફાને ચડ્યો જોઈને ‘તમે નિશ્ચય કરો.’

એટલું બોલી આશ્રપાત્રો એકદમ ચાલી નીકળી. તેનો પાછળ તેનો પિતા મદાનમન પણ ચાલી નીકળ્યો.

‘મદાજન એવો નિયમ નહિ રવીકારે,’ અંતે સૌએ

એકબીજાને સિંદનાયકને જવાબ વાળ્યો, ‘અને મગનસતાને નિયમ મદાનમને રવીકારવો જ પડશે.’

સિંદનાયકના કપાળ પર ચિંતાની રેખાઓ પડવા લાગી.

તેણે પોતાનો એક હાથ જરા કપાળ પર ફેરવ્યો, બેખાંસ ખાઈને સાંને સુધાર્યો, અને મદાજનને કહ્યું, ‘મદાનુભાવો !

વૈશાલીની સ્વતંત્ર મદાજનસત્તાકે અવરથા અત્યારે સંપૂર્ણ સ્થિતિમાં છે. પણ વૈશાલીની આસપાસ તેને ઢાળિયો કરી

જવા માટે અનેક રાજ્યો તૈયાર થઈ છે. મદાનમન જેવા

* સતકોટપ્રધિપતિને એવે વખતે ઇતુ બનાવવો એ રાજનીતિ વિરુદ્ધ છે.’

‘સિંહની લુપાનો પણ તક્ષશિલામાં જઈને ધનુર્વિદ્યા

બધવા ...’ કેટલાક લુપાન સમાસદોએ ઉત્તર વાળ્યો :

‘અને અમે કોઈ પણ રાજ્ય સામે ટક્કર ઝીંટવા તૈયાર છીએ !’

આ અવિશ્વાસી નથી. તક્ષશિલાથી બીજા નંબરે અસ્થાના કારણે

મદાવિદ્યાલયમાં એ રહી કરોડના મદલિકનો એક ઉપરો બહુનો એનો

ઉલ્લેખ છે. જુઓ ‘વિદ્યાસાગરી’ (૧-૩)માં પ્રેરે. સપાકુમદનો લેખ.

‘ અને મહાજન ! મહાજનનો સૌ જવાન ! ’

‘ હાલે * સનિપાતભેરીથી સૌને ખબર આપવામાં આવશે, ’ હસી તે જવાહરજીવ પોતાના ઘોડા પર ચઢ્યો તે સાંજ પડવા આવી હતી એટલે વૈદ્યાલીના કુદોદ્યાનમાં ફરવા ચાલ્યો ગયો. અનેક જગ્યા મકાનોના રત્નખચિત ઝરૂખાઓ જ્વોત્વોત્વો તે વૈદ્યાલીના વિદ્યાળ મેદાનમાં પહોંચ્યો. દળરો ઘોડેસવારો ને રથોઓ ત્યાં નિયમબદ્ધ ધનુર્વિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા હતા. પરદેશીઓ, સોદાગરો ને દરદરના રાજકુમારો સિંચળી જુવાનોને કોતુહલી નિદાગતા ઊભા હતા. એક જગ્યાએ રથોઓ રથધર્મામાં ઊતર્યા હતા. નાંછુડી રથથી દોડીથી વેગમાં દોડતા રથોને કાજૂમાં રાખવા મઠે સારથિઓ તનતોડ મહેનત કરતા હતા. રાજદંસની પાંખ જેવા ઘોળા ઘોડાઓ જોડેલા રથોમાં બેસીને ફેરલાક શીમતો આ બધું જોઈ રહ્યા હતા.

સિંદનાયક આ બધું જોતોજોતો આગળ વધ્યો. ત્યાં જુઓ ત્યાં અધિનીકુમાર જેવા રૂપાળા સિંચળી જુવાનો રથમાં કે ઘોડા પર ફરતા હતા. બધે જ ઢોઢાણે ટોંચ ને નિયમબદ્ધ તાલીમ દેખાતાં હતાં. વૈદ્યાલીનો વિચાર કરતાં, અભિમાનમાં ને હતાશમાં તેની ઝાલી ફૂલી. ‘ ભાર કે બિબિસાગનો, ડોસલનો, અવંતીનો કે કોઈનો, કે આ સિંચળી જુવાનોને એક પડી પણ તાલે રાખી શકે ! ’ એણે વેગમાં ને વેગમાં ઘોડાને એક મારી.

* વૈદ્યાસમૂદને લેવા કરવા ખરે વગાડવામાં આવતું દે.વ કેન્દ્ર વાપ.

નીલપદ્મ સરોવરને કિનારે તે આવી પહોંચ્યો. ધૂંધ્યાના રંગો પાણીને સોનેરી રંગથી છાઈ રહ્યા હતા તે પોયણાં ચંદ્રને જેવા અરધું છાનું હસતાં હતાં. સરોવરને કિનારે કિનારે અર્ધવર્તુલાકારમાં વૈશાલીનું વિલાસભવન પુષ્પવિહાર આવ્યું હતું. નીચે પાણીમાં સંગેમરમરના છત્રોના પડછાયા હાલતા હતા. ત્યાંત્યાં મધુર કંકની રમઝટ જામી હતી, તે દીપાવલિએથી શોભતી અનેક જલનોંડાઓ સરોવરમાં વિહાર કરવા માટે સજ્જ થતી હતી. સિંહ ત્યાં થંભી ગયો. વૈશાલીનો આ ભાગ અત્યંત મુંદર હતો. તેણે વૈશાલી તરફ એક નજર ફેંકી. તાંબાના, રૂપાના અને સોનાના ધુમ્મટથી વૈશાલી ચિત્રવિચિત્ર રંગો ધારણ કરી રહી હતી. એક ધડી ત્યાં થંભીને સિંહ પાછો ફર્યો. પથુ એ વખતે એની મુદ્રા કંક પડી ગયેલી હતી, ઉત્સાહ કમી હતો, ને વેગ ઘટ્યો હતો. એના અંતઃકરણમાં એક ચિંતા ઊંડીઊંડી હમણાં જ જાગી હતી, ‘આટલા બધા વૈભવ ને વિલાસમાંથી પ્રાણનો વિનાશ કરનાર તરુ તો નહિ જન્મે ને ? . . . . સિચ્છવીઓ મુંવાળા રેશમ માટે એમનું લાકડાનું કાચુ ઓશીકું તો નહિ છોડી દે ને ? . . . .’

તેણે વિચાર કરતાં પોતાનો ઘોડો ધર તરફ વાળ્યો, ને ત્યાંથી એકસો પગપાળો આત્રપાત્રીના ધર નીલપદ્મભવન તરફ ચાલ્યો.

સિંહ નીલપદ્મભવન પાસે પહોંચ્યો. આત્રપાત્રીના આત્રદી સ્વભાવનું દર્શન તેને થયું હતું. આજે નગરમંદિરમાં મહાજન-મંડળ પાસે તેને ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ. મહાજનમંડળ પોતાનો

હો ન હોડે, અને આપ્રપાણી આઠ દિવસ અમાવિથી જળુઆ
હી પર તપાસાવ એવો નિયમ સ્વીકારવા ના પાડે, તો
બેટલા નાના તબુઆમાંથી ચનારી આપ વેશાલીને બાળા
મૂંડો એ વિચારથી તે આજે મૂંજતો હતો. એ મહાનમન
આપ્રપાણીને અમુક કુવાન સાથે પરણાવવાનું નકી કરશે
તો વેશાલીના મેલનમાં અને કદાચ નીલપદમવનની પાસે
જ હાનરો લુચનો પોતાના રદોને દોઢાવના આપ્રપાણીને
મેગવવા બુદ્ધમાં ધૂંધી રહેશે; દેવપુત્ર જેવા શિશુઓ
મનુષ્યના દેહને કરના સામસામા લાચ માંડશે; આપ્રપાણીનો
લાચ મેગવવા અટ્ટે દરેકે દરેકે લુચન પોતાનું લોહી દેશે;
અને પછી . . . . સિદનાથે અપ્રપાણી પોતાનું માથું
રાખ્યું, આપો જળદાસ આંતરવિમલ મધ્ય પછી મમે તે
રતુ ચી આવીને વેશાલીને પાવપાવ કરી નાખશે ! . . . .
નાથ આ કપનાથી એવો મૂંજો કે તેની આંખે તમ્બર
આખા, ને તે પાસેના એક આરમના ઓટલા પર બેસી
મયો. યન્ન દષ્ટિએ નીલપદમવનના ઘેરા આસુમાની રંગ
તરંગ જોઈ રહ્યો.

‘વેશાલી ! વેશાલી ! તારા લુમ્મટને અખંડ રાખવા
સિદ તો પ્રાણ દઈ ત્યાં સુધી જતૂપશે ! . .’ મનમાં ને
મનમાં બાળી માંક વાળનાં તેને નવું જળ આપ્યું હોય તેમ
તે તરત સ્વરસ રસો ને નીલપદમવનના હારમાં આવીને બેસ્યો.

હારમાં પેસનાં જ, કપનાની મૂંડિએ જેવી ઘાસીઓએ
વેળે ચાકાત કરેલું ઉદમવન જેવા અનેક મુંદર ખડેમાં
સઈ તે આપ્રપાણીના બવનમાં આપ્યો. આપ્રપાણી હીરાગા

નીલપદ્મ સરોવરને કિનારે તે આવી પહોંચ્યો. સંધ્યાના રંગો પાણીને સોનેરી રંગથી છાંઈ રહ્યા હતા ને પોયણું ચંદ્રને જેવા અરધું છાનું હસતાં હતાં. સરોવરને કિનારે કિનારે અર્ધવર્તુલાકારમાં વૈશાલીનું વિલાસભવન પુષ્પવિહાર આવ્યું હતું. નીચે પાણીમાં સંગેમરમરના છત્રોના પડછાયા હાલતા હતા. ત્યાંત્યાં મધુર કંકની રમઝટ જામી હતી, ને દીપાવલિઓથી શોભતી અનેક જલનૌકાઓ સરોવરમાં વિહાર કરવા માટે સજ્જ થતી હતી. સિંહ ત્યાં થંભી ગયો. વૈશાલીનો આ ભાગ અત્યંત સુંદર હતો. તેણે વૈશાલી તરફ એક નજર ફેંકી. તાંબાના, રૂપાના અને સોનાના ધુમ્મટથી વૈશાલી ચિત્રવિચિત્ર રંગો ધારણ કરી રહી હતી. એક ધડી ત્યાં થંભીને સિંહ પાડો ફર્યો. પણ એ વખતે એની મુદ્રા કંક પડી ગયેલી હતી, ઉત્સાહ કમી હતો, ને વેગ ધટ્યો હતો. એના અંતઃકરણમાં એક ચિંતા ઊંડીઊંડી હમણાં જ જાગી હતી, ‘આટલા બધા વૈભવ ને વિલાસમાંથી પ્રાપ્તો વિનાય કરનાર તત્ત્વ તો નહિ જન્મે ને ? . . . . શિશુનીઓ મુંવાળા રેશમ માટે એમનું લાકડાનું કંકણ ઓશીકું તો નહિ છોડી દે ને ? . . . .’

તેણે વિચાર કરતાં પોતાનો ઘોડો ધર તરફ વાળ્યો, ને ત્યાંથી એકલો પગપાળો આમ્રપાલીના ધર નીલપદ્મભવન તરફ ચાલ્યો.

સિંહ નીલપદ્મભવન પાસે પહોંચ્યો. આમ્રપાલીના આમડી સ્વભાવનું દર્શન તેને થયું હતું. આજે નગરમંદિરમાં મહાજન-મંડળ પાસે તેને ખરા સ્વરૂપમાં જોઈ. મહાજનમંડળ પોતાનો

ક્રો ન હોડે, અને આમ્રપાણી આઠ દિવસ અગાડિથી જળ્યાઆ પછી ધર તપાસાય એવો નિયમ સ્વીકારવા ના પાડે, તો એટલા નાના તણુખામાંથી થનારી આગ વૈશાલીને બાળી મૂકશે એ વિચારથી તે આજે ધૂનતો હતો. એ મહાનમન આમ્રપાણીને અમુક સુવાન સાથે પરજીવવાનું નક્કી કરશે તો વૈશાલીના મેદાનમાં અને હદાય નીલપદ્મજનનની પાસે જ હાનરો જીવનો પોતાના રથોને દોડાવના આમ્રપાણીને મેગવવા મુદ્દમાં ધૂમી રહેશે; દેવપુત્ર જેવા પ્રિય્ઠગીઓ ધનુષના ટંકાર કરના સામસામા લડવા માંડશે; આમ્રપાણીને હાથ મેગવવા માટે દરેકે દરેક જીવન પોતાનું લોટી રાશે; અને પછી ? . . . . સિદ્ધનાથે જ્યમતાથી પોતાનું માથું ઢાળ્યું. આવો જળરહસ્ત આંતરવિગ્રહ મવા પછી મમે તે યતુ ઝડી આવીને વૈશાલીને પાવમાલ કરી નાખશે ! . . . . નાથક આ હૃદયનાથી એવો ધૂન્યો કે તેની આંખે લમ્બર આંખાં, ને તે પાસેના એક આરસના ઝોટલા પર બેસી ગયો. શૂન્ય દૃષ્ટિએ નીલપદ્મજનનના ધેરા આસમાની રંગ તરફ જોઈ રહ્યો.

'વૈશાલી ! વૈશાલી ! તારા ધુમ્મટને અખંડ રાખવા સિંદ તો પ્રાણુ હતો ત્યાં સુધી ઝંખૂમશે ! . . . ' મનમાં ને મનમાં આવી માંડ વાળનાં તેને નવું જગ આપ્યું હોય તેમ તે તરત સ્વરથ મયો ને નીલપદ્મજનનના દારમાં આવીને બેસો.

દારમાં પેસતાં જ, હૃદયનાની મૂર્તિઓ જેવી ઘસીઓએ તેનો સત્કાર કર્યો. ઉદસવન જેવા અનેક મુંદર ખંડોમાં ધઈ તે આમ્રપાણીના જનનમાં આવ્યો. આમ્રપાણી હીડાગા

ઉપર બેસીને વિચારમાં ને વિચારમાં પગની ઠેસથી હાડાળાને જરાજરા હલાવી રહી હતી. સિંહને બેતાં જ તે બેઠી થઈ ને તેની સામે પ્રણામ કરતી બિભી. પાસેના એક લાલ ચંદનના બાજક પર સિંહ બેસી ગયો. આમ્રપાલી વીણાને એક તરફ બેસીને બીજા બાજક પર સામે બેઠી.

‘આમ્રપાલી ! મહાજનમંડળને તારી એકેય શરત કબૂલ નથી,’ સિંહ જરા રહીને બોલ્યો.

આમ્રપાલી દબતાથી તેની સામે બોઈ રહી.

‘પણ મહાજને એટલું કબૂલ્યું છે કે આઠ દિવસની મૂચના આખ્યા પહેલાં તારું ઘર તપાસી ન શકાય; એટલે શરત સ્વીકારવામાં વાંધો નથી,’ સિંહે આગળ કહ્યું.

‘પણ હું તમારા દુષ્ટ નિયમને જ સ્વીકારતી નથી !’ આમ્રપાલી બોલી; ‘તમારા આગ્રહને વશ થઈને જ મેં અમુક શરતો સંચાગારમાં મૂકી હતી.’

સિંહે અપમાન ગણી જવા માટે નેણ પરથી કપાળ પર હાથ ફેરવ્યો. મહાજનમંડળના નિયમનું એક સ્ત્રી અપમાન કરે તે તેને ખૂંચ્યું, પણ તેને ધીરજથી કામ લેવાની ટેવ પડી ગઈ હતી.

‘આમ્રપાલી ! એ નિયમ દુષ્ટ હશે—છે; પરંતુ અત્યારે તો વંશાલીનું ભવિષ્ય એના પર લટકે છે.’

‘એ નિયમ શા માટે રદ કરતા નથી ? આવો દુષ્ટ નિયમ બીજા કાઈ જગ્યાએ છે ? સ્ત્રીઓનું આત્મ અપમાન થાય ત્યારે તે સાંખી લેવામાં તમને આનંદ આવે છે ?’

‘એવો વખત આવશે કે ત્યારે આ નિયમ રદ થશે.’

‘ક્યારે ?’

‘જે દમણી તું વેચાણીને બચાવશે તો—’

‘વેચાણીને બચાવવા મટે યું મારે કલોકમરેણું જીવન માળતું ?’

‘પ્રભાઓના હૃદય મારે એટલું સ્વાર્થજી—પૌવનનું ને મહનું—તારી પાસેથી વેચાણીની વતી હું માગી લઉં છું.’

આમપાણીનો ફેંકામ મારતો સ્વભાવ એકદમ નરમ પડી ગયેલ તેને લાગ્યું કે આ માણસ વેચાણીની મદતમાં જોતપ્રોત છે. વેચાણીનું નામ સાંભળતાં તેને પણ મદાન થવાની એકદમ પ્રેરણા જાગી.

‘નાયક !’ તે હારી ગયેલા અવાજે બોલી, ‘પ્રભાઓના હૃદય મારે જોને અમુક એવું જીવ જ અપનું છે ? ખીત્તે કંઈ મારી જ નથી ?’

‘મદાન બનનારનું સ્વાર્થજી પણ મદાન જ હોય. વેચાણીની સોજોએ કનૈયા જેવા રૂપાળા જીવન—પતિ, પુત્ર અને બાઈ જોને—હોમી આપનાં બાંધકો ખાધા નથી એવાં મીઠાં મેઘદી પીપીને આ ધરતીમાં કપડકમ ફાલ્યાં છે. આને વેચાણીની ધરતી, જીવનો, બારનમાં કપરિ ન ધરાતો એવો, વિચિત્ર ભોમ માત્રે છે.’ સિંહે જવાબ આપ્યો. તેના સ્વરે સ્વરમાં પ્રેરણાના પ્યાલા ભર્યા હતા. આમપાણીની નસેનસમાં પણ ‘વેચાણી ! વેચાણી !’ એમ ચર્ચ રહ્યું.

‘વેચાણીને મારો પ્રાણ આપું તો ?’

‘ના, એનાથી જાતરવિમલ જાગશે. મદાનમનને લાગશે કે પુત્રોનો એમ બપાવેલ અનેક કુટુંબો એના પશુનાં છે તે

‘કાણુ કાણુ છે ! જેવાતેવા નહિ, પણ કાસલ, વલ્લ ને મગધ જેવા વેશાક્ષીને ત્રણે દિશાથી ઘેરી પડેલાં ત્રણ મહારાજ્યો, અને અવંતી ચોથું.’

‘કાણુ—કાસલ પણ ! ત્યાંના પ્રસેનજિત્તે તો વેશાક્ષીના મિત્ર છે ને !’

સિંહે ડાકું ધુણાવ્યું : ‘ના, બાપુ, ના. એ સૌ રાજપ્રીય તંત્રના દિમાયતી છે, અને માટે તે અરસપરસ મિત્રો બન્યા છે. વેશાક્ષી સિવાય ખીજું કોઈ મગધના નિંબિસારની આડે આવે તેમ નથી. અત્યારે મગધ રાજનીતિની ખાતર કાસલ અને અવંતીનું મિત્ર બન્યું છે. તેણે પોતાની પૂર્વખાના અંગદેશ સહ ને ખીડ પરથી જાન પડે તેવી સ્થિતિ કરી દીધી છે. હવે આગળ વધવા માટે રાજા નિંબિસાર ગેમતી અને ગદ્ગદના સગમ પર વહેલોમોડે દિશો નાંખશે ત્યારે વેશાક્ષી પણ ધૂનશે. અને વેશાક્ષી પાતાં શું ઘરો ? રાજાઓની અનિર્ધારિત સત્તા કરી જાયશે. આત્રપાક્ષી ! વિદેહમાં રાજાએ એક બ્રાહ્મજુકન્યા ઉપર જીલ્લમ કર્યો. ખુદ રાજાને બર-બજારમાં હતલ કરીને લોકોએ પ્રભાતંત્ર જાહેર કર્યું છે. સિંહજીઓએ ફેલાવેલો પ્રભાતંત્ર તંત્રની બાવનાનું આ ફળ છે. કપિલવસ્તુમાં, રામગામમાં, કૃષ્ણપુત્રમાં ને બગમાં મહાજનસત્તા જમાવવા માટે પ્રબંધ પણ રચાયા છે. એક-દબ્ધ સત્તાના શોખીન મગધની સામે પ્રભાતંત્રનો નવો સંદેશ વેશાક્ષી પોઘારી રહ્યું છે.’

‘એમાં વેશાક્ષી ફાવશે ? નહિ ફાવે તો ?’

‘ફાવશે ! ફાવે જગર છે ! મગધ અત્યંત જગવાન

છે. આપણું તો ઘર ફૂટ્યું છે. મારો ભાઈ ગોપાલ રાજ ખિંખિસારનો પ્રધાન છે. જે વૈશાલી નહિ ફાવે તો કાસલ, વત્સ ને બીજા અનેક દેશો જે અત્યારે મગધના મિત્રો છે તે મગધમાં હોમાઈ જશે. મગધની મહત્વાકાંક્ષા કેક અવંતી સુધી પહોંચવાની છે. એટલે વૈશાલી પડશે કે તરત મગધનો વાવટો અવંતી સુધી ઊડશે! અત્યારે માત્ર વૈશાલી અનેક પ્રજાઓને પ્રજારૂપે જાળવી રહી છે !’

‘કાસલ પણ પડશે ?’

‘હા, બધા જ પડશે. વૈશાલી પડશે, અનેક પ્રજાઓ પડશે, પ્રજાકીય તંત્રો પડશે, માત્ર મગધનો સૂર્ય અંગદેશથી અવંતી સુધી તપશે ! . . . .’

આત્રપાત્રી આ મહાપુરુષની દૃષ્ટિ જોઈ રહી. એને વૈશાલી મારફત અનેક પ્રજાઓનો ઉદ્ધાર કરવો હતો, રાજસત્તાકને બદલે ગણસત્તાક વ્યવસ્થા દાખલ કરવી હતી અને વૈશાલીનો વૈભવ કાયમ રાખવો હતો.

‘નાયક !’ તે એની મહત્તાથી અંજાઈ ને બોલી, ‘પ્રજાઓનો આ કલ્યાણમાર્ગ કેમ ખુલ્લો રહી શકે ?’

‘તું એને ખુલ્લો રાખે તો જ; પવિત્ર હેતુ માટે તારાં મૌવન, યશ ને ગૃહસ્થાશ્રમ—એ ત્રણ મહાન ભોગ દે તો જ.’

‘હાથ ! વૈશાલી ! શીત્ત તું લેશે ? પછી મારી પાસે શું રહ્યું ?’

‘પછી શું રહ્યું ? લોકકલ્યાણ માટે અપવિત્ર થયેલું શરીર—પરંતુ તેમાં વસતો પુણ્યપવિત્ર આત્મા.

આત્મા શરીરમાં નથી રહેતો, વિચારમાં રહે છે.’

આત્મપાણીના હૃદયગ્રોહરવે એક બા ઘર્ષ રહ્યો તે ધડીબર યાત ઘર્ષ ગર્ષ. પણ પછી ૬૬ અને ૨૫૮ સંદેર્ભો બોલી ગર્ષ, 'નાયક ! આ બધો તડવાદ ભવંકર છે; પણ જા, વૈદ્યાણીને મારું પૌત્ર, યદ્ય ને શ્રદ્ધયાત્રમ ત્યજે સમ-પંજ કયા ! આત્મી શક્યથી હું પ્રુપ્તવિદારમાં રહેવા જઈશ. મારે મન હવે કોઈ પ્રુપ્ત જ રહ્યો નથી. અને જોઈને સંવત્ર રાખે તે પ્રુપ્ત, અને ધૂને તે જતાવર, સિંચીપણને બાટલો ઉત્તરો સરિશો મારા તરથી પણ આપણે કે 'અધ્યુવેધી' ને 'વાહવેધી'નો અભ્યાસ કરવા મારે સ્વપ્ન મનાવવા આત્મપાણીનું માયું જોઈએ તો માગી લેજો !... અને નાયક ! સિંચીપણો વિલાસી જન્મા છે મારે તેમનો નાશ નહક છે !' એટલું બોલીને આત્મપાણી વાજળીની કાપથી બેડી ઘર્ષ દોડી ગઈ, અંદરના ખંડમાં જતાં જ એના ઘમેલા ફાનનો અવાજ બાબેલ.

સિંહે જવા મારે પણ ઉપાડ્યો હતો તે ખંભાવેઃ 'તેવી ! વૈદ્યાણી તો પ્રસન્ન ચિત્તે આપેલો ભોગ લે છે. આત્મપાણી ! હું તને બંધનમુક્ત કરું છું. આવો ભોગ ન ખપે !' આત્મપાણી એકદમ બારણામાં જદાર આવી. તેને ચહેરો કાઠ ને ઉમ્મ હતો. તેણે સિંહ સામે જોયું.

'આંસુ સાથે આપેલો ભોગ ન ખપે, આત્મપાણી !' સિંહે ૨૫૮ અવાજે કહ્યું.

'આંસુ !' આત્મપાણી બોલી, 'આંસુ કયા છે !' તે દહાર ઘર્ષ ગર્ષ, 'આંસુ તો નાયક ! હવે શરીરમાં કપાયે નથી, આત્મામાં છે : ને તે વદાણી વૈદ્યાણી મારે હમેશાં ખરડી !'

સિદ્ધનો જવાબ સાંભળવા બિભી ન રહેતાં તે અંદર દોડી ગઈ. ચંદનના મુગધી તેલથી બહેકતી સોનાની દીવીઓ પાસે થઈ નાચક ધીમે પગલે બહાર ચાલ્યો ગયો.

આ પછી ઘણા દિવસ વીતી ગયા છે. વૈશાક્ષીમાં આમ્રપાક્ષીની વીણાની લોકપ્રિયતા હજી ધરી નથી. છેક તક્ષશિલાથી ચંપા મુધીના મોદાગર વૈશાક્ષીની અનેક વાતો કરે છે તેમાં આમ્રપાક્ષીની વાત પણ આવે છે. મગધનો રાજા બિંબિસાર એક વખત આમ્રપાક્ષીને મળવા આવ્યો થયો. પોતાના પ્રધાન ગોપાલ મારફત ખબર કહાવ્યા. આમ્રપાક્ષીએ કહેવડાવ્યું, કે ‘ખુશીથી આવજો, પણ તમારી રાજખટપટ ત્યાં છોડતા આવજો. આઠ દિવસ મુધી તો તમે મારા ઘરમાં સહીસલામત છો.’

રાજહંસ જેવા મુંદર, ધોળા બળદ નેડેલા ગાડામાં બેસીને રાજા બિંબિસાર પ્રુપ્પવિહારમાં બીતર્યો. તે દિવસ વૈશાક્ષીમાં પર્વ હતું. સ્ત્રીઓના રાસ, જુવાન સિન્છરીઓની રથની પ્રતિસ્પર્ધા અને વિધવિધ રોશનીભરી નોંકાઓથી નીલપદ્મ સરોવરનો કિનારો ગાજી રહ્યો હતો. આ બધું જોતો ને રાજગૃહ સાથે વૈશાક્ષીને સરખાવતો બિંબિસાર હરગવન જેવા આમ્રપાક્ષીના સપ્તમૃમિદ્રાપ્રાસાદમાં પેડો.

અંદર પેસતાં જ મોટું યોગાન હતું. યોગાદની ચારે તરફ અનેક ખડો હતા, ને તેના ઉપર ખીજ ખડો આવ્યા હતા. છેક ઉપરના ભાગમાં મંગેમરમરના છવ ઉપર સુવર્ણ-કળશો ફોલી રહ્યા હતા.

રાજા નિનિસાર ત્યાં બિભેડ તરત જ મુંદર દારીએ આવી તેને પ્રણામ કરતી ઊભી. નિનિસારે આમપાણીને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ખૂનઘરત દારીએ સાથે સુખથી પાણી ઇંટાપેલા રસ્તા પર તે આમળ વધ્યો. મીનામરી કમાનોવાળા સંજેમરમરના મુંદર કુંકની પાસે એક દારી સોનાના કળશમાં સુમધિન જળ લઈને હાજર હતી. મંદન અને સ્નાન કર્યા પછી તે અનેક ખડોમાં થઈ ઉપર ગયો. અહીં આમપાણી આવશે એમ કહી દસતી દસતી દારીએ માણી ચર્ચ.

રાજા એકસો ખડમાં બિભેડ આવ્યો ખડ સંજેમરમરનો હતો. જોતો પર ચિત્રો દાગેશ્વર હતા. એક તરફ ચંદનના બાજબ પર મૂકેલા સોનાના મૂપદાનમાંથી મૂપનો સુમંધ ફેલાતો હતો. ખીછ તરફ સુખઘના તેમજી જળતા દીવાએના પ્રકાશમાં રત્નના તેજ જેવી ભોંવ નીચપડના રંગ જેવી દેખાતી હતી. રવચ પાણીના સરોવર જેવી નીચલી ભોંવ હતી, અને તેમાં અનેકરંગી માછલીઓ તરતી હતી.

રાજા આમળ પત્રકું દેતાં ચંક્યો. ભોંવતજિયું ને તેમાં માછલીએને ફરતી ભોંવ તેને કંઈ ચર્ચ: 'પાણી હરી તો !' તેણે પેતાની રત્નની વીંટી કાઢી ફેંકી. શુદ્ધ રચ્ચો સંબળાયો. તે આમળ પત્રકું બરે છે ત્યાં તો મધુર, મંદ, સોનાની વૃષ્ટીઓ નેકું પહેલું હાસ્ય અને પછી શબ્દો સંબળાયા:

'એ તો અહોના ચિત્તી મદાલીની કૃતિ છે; પાણી નથી, તેજની રચના છે; અને માછલીઓ પણ મંત્રથી જ ફરે છે.'

રાજાએ જિંથું ભેંચું. સામેના ખંડનું દાર ખોલી આમ્રપાલી ત્યાં હસતી ઊભી હતી. તેણે મલખારી ગાજતો સાળુ પહેર્યો હતો. પાણીના જેવો તદ્દન પાતળો ચિનાઈ રેશમનો ચણિયો તેના અર્ધ અંગને ઢાંકતો હતો. લંકાનાં મોટાં, સરખાં, પાણીદાર મોતીની માળા તેની ડોકમાં લટકતી હતી. કટિમેખલા, હીરાનાં કુંડલ ને રત્નજડિત નૂપુર—આ શૃંગારથી આમ્રપાલીનું સૌંદર્ય બેનમૂન બન્યું હતું. એક મંદ હાસ્યથી રાજાને આગળ વધતો કહી, પોતે હોડિણા પર જઈ બેઠો. સોનાના સળિયાને રત્નની વેલ ચડાવી હોડિણાને અત્યંત સુંદર બનાવ્યો હતો. રાજા ખિંખિસાર આગળ વધ્યો, ને ઘડીભર મગધ અને વૈશાલીની દુશ્મનાવટ ભૂલી આ અનુપમ હોડિણ પર બેઠો. તરત હોડિણ હાલ્યો ને હવા નાખવા દાસીઓ હાજર થઈ ગઈ. મીઠી, પીળી કિનખાખની ગાદી પર રત્નખચિત કમળ ને રાજહંસ શોભતાં હતાં. ઓશીકા પર મોતીની વેલ ચડાવી હતી. પાસે ચંદનના બાજઠ પર એક નાનીસરખી મોતીની ભરેલી સુવર્ણની ધૂપદાનીમાંથી સુગંધ ફેલાતો હતો. નવપ્રભાતના જેવા શાંત પણ મોહભર્યા તામ્ર ખુશનુમા ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ પડ્યો. કાતરેલ હાથી-દાંતના હાથાવાળી ચમરીથી હવા નાખતી દાસીઓ એક પછી એક સરી ગઈ. અનેક તારાખચિત રજની શોભે તેમ આમ્રપાલી એકલી એ ખંડમાં શોભી રહી.

રાજા ખિંખિસાર આઠમે દિવસે ચાલ્યો ગયો.

આ બનાવને છ વર્ષ વીતી ગયાં છે. એ જ મકાનમાં

એ જ દોડાસ પર એક પાંચ વર્ષનો કુમાર હતો છે. તે ભરનિદામાં છે. આત્રપાલીનો રાજા નિર્નિશ્ચયથી થયેલો પુત્ર તે આ. પામે બાળક પર આત્રપાલી બેઠી છે.

આત્ર તેના ચહેરા પર ભારે વેદના પથરાઈ રહી છે. દીવાલો મંદિરમાં થયા તે બહાર ફૂંટરાં બસવા લાગ્યાં. ભણે કાંઈ જન્મર આપાન થયો દોષ તેમ આત્રપાલી બે દાસથી માથાને દબાવી નીચે મોંએ બેસી રહી.

થોડી વારમાં દાર ખૂંધું. આત્રપાલીએ બેદરકારીથી હાથું ભેંધું. તેની દારી આવતી હતી.

‘મોજશ કહે છે: રથ તૈયાર છે.’

આત્રપાલીએ દાસ વળી તેને જવાની નિશાની કરી. ચોને પાછી નીચે મોંએ બેસી ગઈ.

‘એ પટિલા રાત્રિ રહી છે...’ દારી જતાં જતાં મોક્ષની ગઈ.

થોડી વારમાં ફરી દાર બિધાયું તે પુરુષનો ભરેલો અવાજ આવ્યો, ‘આત્રપાલી!’

આત્રપાલી સમાપ બેઠી થઈ ગઈ. ધૂળ ખંખેરે તેમ તેણે વેદના ખંખેરી નાખી. એનો ચહેરા કમક, તીવ્ર અને દડ બન્યો.

‘આવો સિંદનાવક...’ અને તેણે પાસેનો એક બાળક તેના તરફ સેરવ્યો.

‘કુમાર હતો છે!’

‘હા; પણ હવે રથ તૈયાર છે, જવાની તૈયારી છે: પશુ...તમને ખાતરી છે કે કુમાર તેના પિતા પાસે

મગધ જાય તેમાં વૈશાલીનું હિત છે ? ખીજે ડાઘ મારું નથી જ ? તમે ગઈ કાલે કહ્યું કે વૈશાલીની ખાતર કુમાર છોડ. આજે હું તેમ કરવા તૈયાર છું. પણ એમાં જ વૈશાલીનું હિત છે ?

‘હા, અનેક રીતે. મગધમાં એના જવાથી એ પક્ષ થશે. રાજા બિંબિસારના પાટવી અજ્ઞતશત્રુ સામે આ તારો કુમાર પ્રતિસ્પર્ધી થશે. અને એમાં કદાચ એ ફાવશે તો વૈશાલી પર એને ભાવ રહેશે. ભવિષ્યની કાને ખબર છે ? એ નહિ ફાવે તો વૈશાલી એને ફરી સંધરશે.’

‘રાજાખટપટમાં આ કુમાર છવી શકશે ? નાયક ! આવા કુમળા બાળકને હાથે કરીને આવો ઝેરનો પ્યાલો દેતાં છાતી ધૂંજે છે !’

‘તે’ રાજા બિંબિસાર પાસેથી વચન નથી લીધું કે તેણે પુત્રને પાળવો ?’

રથમાં જોડેલા ઘોડા ખોંખારવા માંડ્યા. આત્રપાલી અત્યંત દુઃખથી એ ધડી બોલી નહિ.

‘હા; વચન તો લીધું છે.’

‘ત્યારે ખસ, મગધનો રાજા એકવચની તો છે જ. એ શત્રુ છે છતાં એનો આ ગુણ પ્રશંસાપાત્ર છે. અજ્ઞતશત્રુની મા-વૈદહી-પણ ત્યાં નથી ? એ મારી પુત્રી છે. અને વધારે નહિ તો કુમારને સાચવશે તો ખરી જ. બિંબિસાર તારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે ગોપાલ સાથે પણ તે’ પ્રયત્નથી એ શરત નહોતી કરી ?’

કુમાર પડખું ફર્યો. તેના ચહેરા પર દીવાનો પ્રકાશ

પાને દત્તે, આમ્રપાલી ત્યાં જોઈ પડી. સિંદ દેવે દેવે તેમ સિંદ દેવે દેવે, આમ્રપાલી, દેવે દેવે દેવે દેવે રાત્રિ દેવે.

આમ્રપાલી જેવી થઈ. હમી આવીને કુમારને તેડવા સાથે, તેને દાસથી આપે બિલ્લીને આમ્રપાલીને કુમારને તેડવો, તેની આંખો ખોળાવેલી હતી. તેણે નિદાંધા જ માતા મમા પર દેવે નાખી દીધું. આમ્રપાલીની આંખમાંથી આંધ્ર ખરવા સાગ્યા, પણ તે જગ કીને આજગ વધી.

દોડાનમાં રહ નેપાર દત્તે. મુંઝાળે માદી પર પીંગડી કુમારને મુઠીને આમ્રપાલી તેની પામે જેવી. એ રાત્રીએ પાછળ ચડી.

‘સાથે જાણુ જાવ છે !’

‘વાસતી અને મધિહા હું ઘાટે જઈ ને પાછી ફરીશ.’

રમતી દેરી સિધિય થઈ, ઘાટ કિપકુદાપકુ મમા. અચાનક બાળા હો તેમ આમ્રપાલી જેવી થઈ થઈ.

‘અરે ! અરે ! નાચક ! આ હું !’

સિંદ આમ્રપાલીનાં ચરણમાં પડવો દત્તે. તેની રહમી મોજાનીને તેણે માથા પર મદાવી.

‘આમ્રપાલી ! તું ઓ નથી, સ્વાતંત્ર્યની દેવી છે ! તું વૈદ્યાની મુર્તિ છે ! કુમારને દરજન થાવ તો મેં મગધને પડોથી વળવા નેટલો નેપારી ગળી દેવી દેવી. દેવે સુખેથી સિધાવો.’ સિંદનાથે સતેષા કુમાર પર હેતથી દાસ દેરબોઃ ‘બેટા ! મગધમાં પણ મહાજનસત્તા સ્થાપવા ચિરંજીવ થઈ દો—’

તે વચ્ચે પૂરવની જાલીએ પણ દુમે જાલ્યો. અંદરથી
 જિગડાકાક હચમચ મિડીય. માળવને કંપમાં ને કંપમાં પોતે
 જાતે પડેલા હોય મગવામાં... એકલો, અનાથ મોકલતો દમે
 એ વિચાર માનવનાં રેલી આંખ જરાઈ મધ.

આમવાનો ' તુ મો પોરેથી જ પછી આરે કે ના ! '

' હા, મીમાડાથી જ '

રમ માળા મળો. અંધારામાં તેનો અવાજ અત્યંત
 કંઈક મારો નાપક આસુ પૂરેને એકલો અંધારામાં આશ્યો
 મને અભય પોના રમને. અવાજ પણ અંધારામાં દુખવા
 માળ્યો. વિરાપાનો નાપક એકચિત્તે, મદ-અનિમદ અનતા
 પોડાતા કામલાનો અવાજ સાંભળી રહ્યો. અંધારામાં અવાજ
 નદન દૂમી ગયો ત્યારે તે ઘડીભર ત્યાં ઊભો રહ્યો તે મનથી
 બોલ્યો : ' વેથાલીમાં ન્યાં સુધી આવી ઓઓ છે ત્યાં સુધી
 વેથાલી અજેય છે ! '

રમ ન્યારે સીમાડે પહોંચ્યો ત્યારે મોંસૂનજીવું થવું
 આવવું હતું. આછા ઉમ્મસમાં કુમારનો ચહેરો દેખાવા લાગ્યો.
 આત્રપાલીએ તેને એક વખત ગોદમાં લીધો ને કપાળ પરથી
 વાળ ખેસવી ચુંબન કર્યું; ફરી ચુંબન કર્યું—અતૃપ્ત આત્માને
 સંતોષવા હજી એક વખત ચુંબન કર્યું. એ વખતે કુમારે
 ઊંધમાંથી આંખ ઉઘાડી ! ' આ ! ' એટલું બોલીને પાછો તે
 તરત સૂઈ ગયો.

થોડી વારમાં સિંહના મોકલેલા સવારો આવ્યા. ' રમના
 રક્ષણ માટે સિંહનાયકે અમને મોકલ્યા છે, ' કહી તેઓ
 આત્રપાલી પાસે આવી હાજર થયા.

હવે પ્રતીભર પણ યોગ્યાય તેમ હતું નહિ. કુમાર જાગે
તે પહેલાં નીકળી જવું જોઈએ. તે નીચે ઊતરી, ને ઊતરતાં
ઊતરતાં એક વાર ઊઠારાને જોઈમાં લીધો.

‘પહેંચો કે તરત જોપાવને ત્યાં જાવો હો, બોજલ !
અને વાસરી ! મહિમા—જીવથી જ્યારે એને જાગવળે !’
દાસીએના દેખતાં આંસુ ન આવે તો કીક, એમ વિચારી
આમ્રપાલીએ મોં ફેરવી આંસુ તુટી નાખ્યાં.

‘જોપાવને બધી વાત આજગથી થઈ મઈ ॥ એટલે
કે વધી નથી વાસરી ! મહિમા !—કુમારને જાગવળે હો !

‘ફેરી ! અમારા જીવની પેઠે જાગવીયું !’

‘અને વારંવાર સમાચાર કહેવડાવળે, હો !’

થોડે છેડે જાક પર કાગળ બોલવા લાગ્યા. પ્રકાશ
વધવા લાગ્યો. આમ્રપાલીએ કુમારને એક વખત નીરખી
લેધો. તેણે હાથથી રથ દાકિવા આગા કરી. દાસીએએ
મથામ ક્યાં; રથ આવતો થયો. આમ્રપાલી પથ્થરના પાગિયાની
માથા ત્યાં ને ત્યાં થંભી મઈ; રથ જોતી જ રહી. રથ દેખાતો
બંધ થયો; તેનો અવાજ બંધ થયો; માત્ર તેની ધૂળ જ
રહી; આમ્રપાલી હવે ધૂળ જોવા લાગી. જ્યારે એ પણ બંધ
મઈ ત્યારે તે અત્યંત શોકથી પાછી ફરી. સામે વૈરાલીનાં
મંદિરો પ્રકાશી રવાં કર્યાં. કાનની જુદ પાસે આંતરણી મૂકી
તે મંદિરો તરફ જોઈ રહી: ‘મને કાણ વધારે વઢાણું છે ?
વૈરાલી કે કુમાર !’

અત્યંત જગથી દાનેલી ઉમ વેદના તેના અહેરા પર
ફરીફરી દેખાવા લાગી. હલ નિશ્ચય પ્રેમના તાપમાં

જોમળી ગયો.

તે માંડીની માફક જોઈએ રમતે રમતે ટોડી. પાણીએ
ખોલી રવાં દતાં, ચરજતાં ફિરજો ફૂટતાં દતાં, તે કાપાએ
આપીને રજનીની ગાદર ગંતાડી દીધી હતી. 'હાથ ! હાથ !
આપાદે એ પૂછનો દશે, મારી બા કયાં છે ? મારી આ
કયાં છે ? જો, મારા ફૂલ !'

જંગલમાં મારા પર પડીપડી તે ખૂબ રડી. આર્ન-
સ્વરના કદનગી જંગલને ગળાવી રહી. અંતે આંસુ પશુ
ખૂદમાં : તે નિરુપાગે ધીમે પગલે પાછી ફરી. વેંશાક્ષીના
સુવર્ણ કળશો, રૂપેરી કળશો, તે તાંબાના કળશો દેખાવા
લાગ્યા. કુમાર વિનાનું પોતાનું જંગલ જેવું મંદિર તેની નજરે
અદ્યુ. વેદનાના લુરસામાં તે ધન્ય દર્શને નીચે ખેસી ગઈ.

'વેંશાક્ષી ! જો વેંશાક્ષી ! તને મેં મારું સ્ત્રીત્વ આપ્યું,
માતૃત્વ આપ્યું; હવે શું જોઈએ છે ? ખોલ, શું આપું ?'

આરે તરફથી જાણે જંગલ ખોલતું હોય તેમ લાગ્યું :
'તારો પ્રાણ !'

હૃદયપલટો

હિમાલયે અનેક બચ્ચાનિ પોતાની આંગળાએ વળગાડ્યાં છે, બધાં બચ્ચાં સુંદર ને રસભર્યાં હોય છે. જાનસાની નામે એક પહાડી મામ હિમાલયની તલેટીના કુંજરાઓમાં છે. મેળામાં જતા કોઈ નાના બચ્ચાની માફક વિવિધ સજ્જતાર ધરીને તે જીમ્મું છે. ઝેરીલો નામજુની માફક અનેક વળાક સર્જને દરતી કાલકા-મીમલા રેલવેની લાઈન એની ઉપરના કુંજરાઓમાંથી ચાલી જાય છે. જાનસાની એક તરફ રમણીય હરિઓ અખંડ વદન કર્યા કરે છે. બીજી તરફ જલધિજલના તરંગ જેવા અનેક કુંજરાઓ પર 'કુતુ' અને 'જરાસ'નાં સુંદર રાગાં ફોલાવાળાં જ્યોત્ 'કંઘ', 'ચોળા' ને 'હોર' ની વચ્ચેવચ્ચે ટાંક્યાં કરે છે. મગનસ્પર્શી દેવદારુ જ્યોત્થી એક તરફની ખીણ બરાઈ ઝઈ છે, તે બીજી તરફ 'મજ્જુ' પોતાની સાંખીસાંખી ઠાળાઓ હેઠળ જમીન સુધી લંબારીને ધરતીને સુંબન કરતાં દરતાં દારની દારમાં નડીને દડિ દોળાં છે. બારે પાટી હાથાવાળાં, 'મોરુ' નામે જ્યોત્થી

ક જા જમા પહાડી ઝોળાં નામ છે.

વચ્ચેનચ્ચે આવેલા મેદાનોના કક્કા જવાઈ ગયા છે. અહીં પહાડી લોકો કુંગરે કુંગરે પોતાનાં પહાડી ગીતો ગાતા ફરે છે. તલેડીમાં મધુર અવાજો શામ છે; પહાડોમાંથી ગંજીર પડવા આવે છે; પગદંડીએ પગદંડીએ બંસીના ઘેરા ગરૂ છે.

હજી તો વેશાળના ધૂમ તાપથી દિલ્હીઆધાના એક પોતાનાં ધરમાં શેકાતા હશે, ત્યાં તો અહીં જનમલોના કુંગરાઓ પર વાદળાં જવાઈ ગયાં. વાદળાંના ગોટેગોટા વનરાજિ વચ્ચે ફરવા લાગ્યા, ને મૂળે સુંદર હતું તે દશ્ય આજે અત્યંત સુંદર બની ગયું. ધીમેધીમે વરસાદ પડવો શરૂ થયો હતો. પોતાના ધાસના ભારા લઈ લઈ ને પહાડી સ્ત્રીઓ ઝપાટાબંધ ધર તરફ વળી રહી હતી; વાદળાં ઘેરાતાં હતાં, સાંજ નમતી હતી, ગાયો પાછી વળી મઈ હતી, ને બંસીવાળા અનેક પહાડીઓ બંસી હાથમાં રાખી લઈ સાવચેતીથી પશુ ઝડપથી પગદંડી ઊતરતા હતા.

સીમ બધી ધર તરફ ચાલી રહી હતી, છતાં સૌથી ઊંચેના કુંગરા ઉપર એક સ્ત્રી પોતાના ભારાને અડીંગીને નિરતિ બેઠી હતી. વરસાદની દરકાર ન હોય ને ઘેર જવાની ઉતાવળ ન હોય તેમ, ભારા પર કાણી ટેકવીને, તે આડી પડી હતી અને પોતાની હથેળી પર માથું રાખ્યું હતું. એક પગ લાંબો કરી, બીજા પગને સાથળ નીચે દાબી, તે તદ્દન બેદરકાર બરી રીતે સામેના અનેક કુંગરાઓ પર આંખ ફેરવી રહી હતી, અને વચ્ચેવચ્ચે જરાક જોટલો અવાજ આવતાં ઉપરની પગદંડી પર નજર કરી લેતી હતી: તે કાઈની

રાદ ભેઈ રહી હતી. જેની રાદ જેની હતી તે દણ આવેલ નથી એમ ભેઈને તેણે નિમ્નિ ઘરીને જરા વધારે લંગાંબુ. તેના માથા પર ને માથ પર, હાથ ને પમ પર વરસાદની ઝીણી ઝાંટ પાવા લાગી. વરસાદને જાણે હાથથી પહેલી કાઢી દોષ તેમ તેણે પેતાનો હાથ લાગી કરીને દવામાં ચારે તરફ ફેરવે.

‘અંદ, દૂર ચાલે જારે મેલ તૂટે કે વીજળીના કડાકા ધાવ, પણ આજે તો એને મગીને જ જતું છે.’

કુદરત એના હૃદયને પારખી ચર્ષ દોષ તે મ ફરવા લાગી. આકાશમાં વાદળાં છૂટા પડ્યાં હતાં અને કુંજરા પરથી અનેક વાદળાંઓ ઊંચે ચડ્યાં હતાં. સ્પર્શ કરવા માટે કે ભેવા માટે એક વાદળું આ જુવાન બેઠરાકર અભિમાની ઓળે પણ વીંટાઈ વળ્યું હતું. તે વખતે ઉપરની પગદંડી પર પગરવ ધણે, જરાક ઘેરા બંસીનો અવાજ પણ સંભળાયો અને ‘કુંતી! રાજબાજ જી તુસે!’ એમ બોલતો એક જુવાન નીચે ઊતરવા લાગ્યો.

આવનાર જુવાનનો ચહેરા રૂપાણો, રસમયો અને મોઢક હનેલ મદ્દ લાંબું નહિ તેમ અત્યંત દૂંકું નહિ એવું સીધું, રસાયેલું, પાતળું ઘરીર, સાદી મુરવાલ, કાઠ ને સાકામાં વધારે રૂપાળું લાગતું હતું. એક ‘દિલ્લિટક’નો આધાર લઈને તે ચાલતો હો.

આવીને તરત તે નીચે બેસી ગયો. કોઈ ઘડેન ઘાડવાનું જરાક આંખ ફેરવે તેમ આંખ ફેરવીને કુંતી હોઠે આવેલું

૦૩ રાજ ૭૧-૩ મળમાં ૭૧ તુસે=૩ (પદાડી બાલી).

‘કેવળ એક દાસની જાણ, પાણી પીવાની જોઈએ તો પાણી, જોઈએ તો પાણી, જોઈએ તો પાણી’

ખીરપાણી પુરુષો પામે તમારો દયાનંદ, આજીવન કાળે
પાણીની જાણ હોય તો સુખાનંદ તો પાણીની જોઈએ તો પાણીની
જાણ પાણીમાં પડેલો ‘પાણી’ જમવા કાંઈ જાણ જાણે
જાણી જાણ જાણ, માનવામાં જોઈએ તેણે ખીરપાણી તરફ ફર્યા.
‘પાણીની દેડી જમવા હોય મર્મ.’

ખીરપાણી દિશ્વિત્વ ધારણા બદલને બદલેને જાણી
દશે ખીરપાણી દાસ દાસ પાણી જાણે, તેણે પીએથી, લેવાથી,
માનથી પુરુષોમાં દાસ દાસમાં જાણે.

‘પુરુષો આજ જમવા દેડી હોય મર્મ.’

ખીરપાણી ઝિંકા વિનવથી બેઠો કે પુરુષો દાસી પડી.
પુરુષો આજ મનમનનું કુલમુખથી પડેલું પડેલું હતું,
અને તેના પર માલ માલથી રંગનો ખુશા મેનિશ મનમનનો
નંગ કળાઈ દતો. કરીકરીને પડેલો કળાઈ તેના પોશનને
દે આર પડેલો આપી રતો દતો. થોળાં બટનની દાર આજ
આમમાની રંગની આટપીમાંથી રુપટ દેખાતી હતી. પુરુષો
વધારે ને વધારે દસતો મર્મ. તેના આજ પર ચોટેલાં થોડાંક
વરસાદનાં ઝિંદુ મોતીનો સેર જેવાં લાગતાં દતાં. તેમને
ખંખેરી નાખવામાં ખીરપાણી ગૂંથાયો.

વાદળોના ગોટેગોટમાં બને જથ્થા ફરી છુપાઈ ગયાં.
છેટેછેટે જળલીનાં ધરનાં છાપરાં પર ઊગેલું ધાસ દેખાતું-
ન દેખાતું હતું.

‘તું સીમલા ક્યારે જાય છે, ખીરપાણી?’

‘તને બે આવાગિયાં થઈ,’ બીરપાલે કુંતીના બાજની
 ને મલ કપાળનાં દેનક આપ્યો, તેને પાનના બીજામાંથી
 પ્રસાદ મળીને કુંતીને આપી એક પેતે મજાગાવો વિચા-
 રના કુમારના બેરા વારગાં સાથે થઈ બધા લાગ્યા.

‘મને સાથે તેડી જઈશ—તે હું પાડી આવું.’

‘જેવી નારી મરણ.’

કુંતી પાંચ વિચારમાં પડે મર્મ, તેની બામે બાંહેલાં
 મુ અને જરાસનાં માતા કુલ તેને મલ અને પ્રસાદ આપે
 રાઈ વહાં હતા.

તે સમાપ બેડી થઈ મર્મ, તેનું જુલાલ જ્યાં મુલ્યું.
 તેણે બીરપાલ સામે તીરછી બામે જોયું.

‘બીરપાલ ! તું અને ઉવરની પડી સુધી નિભારી
 થઈશ ?’

‘સુરજ અને ચંદની સાધીએ.’

‘અને મારો મિલન ?’

‘પ્રેમથી જગતીશ.’

કુંતીએ તેને ફરી મુલ્યો, ‘મારા જોડો એરત તે
 કદી નહિ જોઈ હોય રો ! તું આવને બાકી થઈશ !’

બીરપાલે કુંતીના માથાને દાથમાં લઈ તેને પોતાના
 બોગામાં સુવાડી દીધું. એક દાયે જુલાલ સમારી તેના હોઠ
 પર દાથ ફેરવ્યા. ‘કુંતી ! તું આટલી તીખી કેમ છે ! તું
 તને સુરજ અને ચંદની સાધીએ પાછીશ,’ અને બીરપાલે
 પોતાનું મોં નીચું નમાવ્યું.

પણ કુંતીએ બે દાથથી પોતાનું મોં લાંબી દીધું હતું.

છતાં અનેક રીતે પહાડી મરી ગઈ હતી. તેણે ધોળાં ધાસ કે * * * કમરોડી 'ના બારા લઈને જળે દળર ફૂટની ઊંચાઈએથી પાણીના ધોધનો માફક પગદંડીએ ઊતરવાની મરા બોલવી ન હતી. મોટો લાંબો જળે પહેરેલી અંગ્રેજ લોકની આપાઓની સાથેસાથે જ પશુ ફર્યાં કરતી. તેનો બાપ નોકર હતો, મા પશુ ફોર્ડ લાટસાળને ત્યાં આપા તરીકે હતી, અને પોતાના મૂળ પહાડી સ્વભાવને તો હવે તેઓએ સમગ્ર વિચારી દીધો હતો. કુંતીનો વિચાર તીલક સાથે થવા પછી થોડે વખતે તેના માતપિતા મૃત્યુ પામ્યાં, અને તે જળસીમાં બાવી તીલક સાથે જ રહેવા લાગી.

પશુ તેણે પહાડી ગુણ બોધો હતો. કુમરોડો મઝા આપે એવું કસરતનાજ ચરીર ને પ્રકૃતિ તેણે ગુમાવ્યાં હતાં. તેણે તો સીમલામાં ખૂબ સિમારેટ ફૂંકી હતી; અનેકને હસાવી ફોસલાવીને 'જામૂતી' કે બંજાળી 'સંદેશ' ઉડાવ્યાં હતાં; અને ફોર્ડ ફોર્ડ બાલુના 'દિલની આગ'ને જરા ફંદી કરવા મચીનું ચાક પશુ ઉડાવી આવતી. બાવી કુંતીને જળસીમાં તીલકના સાદા ધરમાં અને પાણું તીલક જેવા સાદા માણસ સાથે જીવન ગાળવું અમરું થઈ પાણું. સવારે ઉઠવું ને મુદાલ જેવા બળદ દાંડી યંત્રના ખેતરમાં જવું; પાંચેના જગમાંથી પાણી લાવવું, આણું ચાક કરવું ને રોટલા પકવવા; વખતે ધાસના બારા લેવા કુમરોડોની પગદંડીએ ચડવું—આ જીવન કુંતીને ફોણું નહિ એને તો સીમલા રંગેરમાં રમી રહી હતું. 'દાળી બાંધ'. 'દાળી બાંધ'

એ પશુ એક બંધનું ધાસ છે.

કરતી દોડતી રિક્ષાઓ, ઍક, વાજ્ઞ ને યુરોપિયનના નિર્લગ્ન નાચ, રોક્ષંધ ચાલતા લાટસાહેબો ને મેમસાહેબો, પોતાની આસપાસ ગુંજારવ કરતા અનેક પુરુષો, આવુંઆવું એના જીવનનાં મંસ્મરણોમાં ભર્યું હતું. હવે એને આ ધર પોસાય તેમ હતું નહિ, છતાં તેણે સુખેદુઃખે સાતઆઠ વર્ષ તો કાઢ્યાં. તે દરમિયાન તેને એક પુત્ર થયો. આજે તે પણ લગભગ સાત વર્ષનો હતો. કુંતીનો મદલર્યો અત્યંત રમણીય ચહેરો આ છોકરાને વારસામાં મળ્યો હતો. રાજવંશી ગૌરવ અકારણ અને અસ્થાને, આ ગામડિયાના છોકરામાં પ્રગટ થયું. પોતાની માને માટે મરી પડે એટલો બધો પ્યાર પણ એનામાં આવ્યો. એની મા ભારો લઈને પગદંડીએથી ઊતરતી હોય ત્યારે છોકરો એકીટશે પણ ચિંતાભરેલાં નેત્રે એને કલાકોના કલાક અગાડીથી નિહાળતો ઊભો રહેતો. પણ જોટલી પ્રીતિ છોકરાને હતી તેટલી જ બેદરકારી માને હતી. કુંતીનો વિલાસી, અભિમાની, તીખો સ્વભાવ તીલકુની ગરીબીથી વધારે તીખો જન્યો હતો. તે તીલકુને ઘણી વખત ધમકાવતી; છોકરાને પણ કાપટી કાઢતી. બહેને રડતા મૂકી પોતે નિરાંતે સિગારેટ ફૂંક્યા કરતી !

પણ એનો છોકરો દોલત માયામર્યો હતો. તે આવીને છેવટે માને વળગી પડતો, અને એના હાથ પર, પગ પર, ગાલ પર, બાલ પર સુખનનો વરસાદ વરસાવી મૂકતો. પોતાની વડાલસોઈ રીત પ્રમાણે વારંવાર પૂછ્યા કરતો, ‘બોલની મા, તું કેમ નથી બોલતી ?’

અને કુંતી હસીને તેને તેડી લેતી. એ વખતે કુંતી તો

અમમાં જ બેસતી; પણ સાચા વહાલમાં ચાકુચથી કપારે
અરિખરાણી બેસાઈ નાન છે : ' બેસાં ! તું અને હમારો—
તારો, એમ લાગે છે. ' અને સમજાને માટીકાં એક-
બીજની દૃષ્ટિમાં પહોંચ્યાં કસેલના પ્રસંગે જૂલી નતા.

પરંતુ કાલકા-સીમલા રહેને દિવસમાં બેચાર વખત
નીમતી, ત્યારે તેની સિસોટી વામતા કુંતીનું મન સીમલામાં
જઈ બેસતું. રૂપાળું લમકાં, નાનુક ચરણ, ચોખ્ખા હાથપગ
ને રૂપરૂપના અંજારને વખાણનારા, પૂળનારા, એની પાસે
નામનારા અને પ્રુરોપો—આ બધું કુંતીથી કપારેનું લુલાતું
નહિ ખરી રીતે તો તે એ જ ઇવન ઇવતી, અને હાલતું
એનું ઇવન ઉપરદપાને આપાર જ હતો. ઉઘા વર્ષમાં
તો લીલકુ પણ અંજાર પસારો ખમી રહ્યો હતો. મનજૂત
પહાડી સરીર પસારું હતું. તે મુશ્કેલીથી જેમતેમ ચલાવતો
હતો; પણ હવે તેનું સરીર દો તેમ હતું નહિ. દોલત આ
બધું ચિંતાથી જોવા કરતો, ને ન ખમાય ત્યારે કાઈ કાક
નીચે રાઈ, કસણમાં અંખો ઘોઈ, પાછો આવ્યોને આપની
પણી પાસે બેસી નતો.

પહાડી બીજો સાધારણ રીતે રૂપાળો હોય છે, પણ
તેમનાં સરીર દૃઢાં હોવાથી તેઓના રૂપમાં એક જાતની
ખમી રહી નાન છે. કુંતીનાં માગાપ પહાડી હતો, પણ
તેમનો પહાડનો વાલ મેઘન જેવો જ હતો. એક દિમાલવના
કાંઠા પર તળેટીમાં તેઓ રહેતાં, ને પાછળથી સીમલા આવી
રહેતાં; એટલે કુંતીનું સરીર અત્યંત પાટીલું ' જોરડે '
જેવું હતું. એના રૂપમાં તેજ, તીખાસ ને મદ બધી હતી.

આંખ ફેરવે ત્યાં પુરુષ ધ્રુજ લોકે, અને ફેરવેલી આંખ એવી રૂપાળી લાગે કે તે છેવટ નમતો—જાજતો કુંતીના આલ સમારવા બેસી જાય કે પંજેબને વારંવાર પગમાં ફેરવવા લાગે !

કુંતીના આ તેજના ચમત્કારથી પુરુષો—કેટલીક વખત તો ‘ મોટા ’ કહેવાતા માણસો પણ—તેના પગમાં ને પગમાં પડ્યા રહેવા લાગ્યા. એની સ્થિતિ પ્રમાણે એ વૈભવની છાળ વચ્ચે રહેતી. ‘ પડધાવાસે ચાદર’ના, સોનેરી ને રૂપેરી ભરતભરેલ મખમલના કબજાના ને અનેકરંગી ઓઢણીઓના એની પાસે વગરમાગ્યે ઢગ થઈ જતા. પછી એ જામલીમાં ગઈ, પણ આગલા જીવનનાં મંત્રમરણોમાં જ એ જીવવા લાગી એને પતિની પરવા ન હતી. ખરી રીતે તો દોહત એને ભારરૂપ હતો. તેણે જીવનના એવાએવા રસાસ્વાદ લીધા હતા કે સુખી ગૃહિણી કે મમતાળુ માતા થવાની શક્તિ તેણે ગુમાવી હતી. વૈભવશાળી ને સત્તાપ્રિય અભિમાની સ્ત્રી તરીકે જ તેનું જીવન ઘડાઈ ચૂક્યું હતું.

એવામાં એને ખીરપાલ મળ્યો. મૂળ તો એ પણ પહાડી હતો; પણ પોતાના અનેક ભાઈઓ પર રોક બજાવી શકે એવો ‘ યુનિફોર્મ ’ તેણે મેળવ્યો હતો. ધીમેધીમે એની લાલ પાંદડીમાંથી સોનેરી કલગી ફૂટી, એ જમાદાર બન્યો, અને હવે એ સત્તાધીશની ઢબથી, ઘણી વખત પોતાના હોલજૂટમાં નેતરની સોટી પછાડતો, આમતેમ ફરતો દેખાવા લાગ્યો. જામલીની આસપાસ એનું રહેઠાણ હતું, એટલે એ રજા પર આવતો ત્યારે જામલીના ડુંગરાઓમાં આ બંને ઘણી વખત મળતાં. એ પરિચયે પ્રીતિનું સ્વરૂપ લીધું. કુંતીએ

ભાતના કંઠાણ પરને હોડી તેની સાથે જવાનું કળુદ્યું, અને
ખીરપાણના સીમણા ગયા પછી એક અડવાડિયે તે ધર હોડી
ચાલી નીકળે. જનમણીનાં ગરીબ સાદાં ઘરો પાછળ રાખી
તે સીમણા તરફ આકર્ષાઈ.

જે દિવસે કુંતી ધર હોડવાની હતી તે દિવસે તેણે
હમેશા કરતાં વઢેલી રસોઈ કરી લીધી હતી. મૂંગા બગદ,
અરધું બોલે તેવાં ઝાક, કે જાક પથ્થર, કાપડું આ ફેરફાર
તરફ લક્ષ્ય હતું નહિ; માત્ર એક દોષન જોઈ રહેતા હતા
કે મા ઝપાટાબંધ કામ હોય છે. તે દિવસે તો તેણે જાડો
ધડેલા શેરસો ને બાલુનું ચાક દોલનને બોલાવીને દેતથી
ખીરાયાં.

આ હોડરો પ્રેમભૂતિ જેવો હતો. આજે માને આટલું
કરતી જોઈને તેની બાંખમાં અર્ધમુ આગ્યા. કુંતીએ તે જોયાં.
તેનું મન પણ કળું. પણ ખીજી ધણે પ્રેમનો નશો ને મદનું
મેન બ્યાપી ગયાં. ઉપાગા મુગમી કેસને જલસવાળા દાઘથી
સમારતો, વિલાસની ભૂતિ જેવો, ખીરપાણ એની સામે ખડો
ચર્ચ મયો. હોડરાનાં બાંસુ દીનાથી રમેશ પાનીની કપનામાં
જૂંઠાઈ ચલા. ઘડીભર આવેસો પછરો નરન જ વળી ચલે.
એક મૂળામાં દુઃખથી રિખાતો તીલક પડ્યો હતો. તેના
તરફ દષ્ટિ કરી કુંતીએ તરન જમર ચાલી. દષ્ટ તો મા
એની એ જ છે એ પ્રત્યાપાનથી નિરાશ બનેસો દોલન,
બાલુનું શેરસું નીચે પડી ગયું હતું એ કુંતી રમે તે પડેલાં
ઉપાડીને જાપથી ગોમાં ફરી પરાદેપરાણે શેરસો
આવરા માગ્યો.

તે રાત્રે કુંતી ઊપડી ગઈ. સવારે પાંચ વાગ્યે જ્યારે પ્રકાશ પડવા લાગ્યો ત્યારે તીલક પોતાના નખખા બળદ છોડી ખેતર બહુી રવાના થયો. કુંતીને બોલાવવાની તો હિંમત ચાલી નહિ, પણ દોલતને બોલાવ્યો. છોકરે, આપનું નખખું શરીર જોતાં, તેણે જે કહ્યું તે સાંભળ્યું. અને પછી પાછો પોતાની પથારીમાં થોડી વાર લોટતો પડ્યો.

પણ દોલતના જીવનમાં ગઈ કાલથી એક ભારે ફેરફાર થઈ ગયો હતો. તેણે કેવા પ્યારથી આલુનું શાક પીરસ્યું હતું એ વાત પર ચિંતન કરતાં મા હવે હમેશને માટે બદલાઈ ગઈ કે શું, એ વિચારમાં આજે એને બોચારાને સોનેરી સ્વપ્ના જેવી રાત વીતી હતી. સવારમાં ઊડીને હસતા મુખની મા જોશે એ વિચારથી તે આનંદી બન્યો હતો. તે ધીમેથી ઊઠ્યો અને જરા પણ અવાજ ન માપ તેમ માની પથારીમાં એને સૂતેલી નિહાળવા ગયો. અંગૂઠા પર ને અંગૂઠા પર સાવચેતીથી માની પથારી સુધી ગયો, માથું છેક નીચે નમાવ્યું, શ્વાસ રૂંધ્યો, છોક્ર આવવાની થઈ તેને બગાસામાં ફેરવી નાખી, અને આંખો ખોલીને પથારીમાં જોયું. પથારીમાં બકરાના વાળનો ખરબચડો ધાખળો પડ્યો હતો, અને મા ત્યાં હતી નહિ.

દોલતે વિચાર્યું કે કદાચ વહેલી ઊડીને મારે માટે આલુનું શાક તૈયાર કરતી હશે. પણ તેની સામે જ ગાત્ર કંઈ કરે તેવો ટાઢો ચૂંટો કે પ્રકાશ વિના એમ ને એમ સૂતો હતો. દરે ? બાળક તો પરમ આશ્વાસની દેવ છે. તેણે વિચાર્યું કે મા પાછી બરવા મૂકી હશે. તે બદાર નીકળ્યો એક શેવાળ-

વાળાં ધંડા ને એક જૂનું માટણું પોતાના પરનાં એ બને
 વાંસજો એમ ને એમ બહાર પડ્યાં હતાં. એ નિસઠામાંથી
 પણ ઉપડતો આદતો અંકુર ફૂટ્યો. ચોક્કસ માં મીવા મઈ
 છે. 'જીવી' તે મનમાં ને મનમાં મલકાયોઃ 'હું એમો
 જઈ' છું' માટે જાણે વહેલી આશી મઈ. હવે તો એ આવે
 ત્યારે એમો ને તેડી જવા માટે વહેલુંવહેલું આધુનું જીનું
 ઘાંકે કરાવું—' અને આ વિચાર આવતાં દોલત મનમાં
 મોટી દસી પાડ્યો, ને આ દંડ બારે થી એવા રમૂલ
 વિચાર કરતો કરતો, ફરીને તે તો પોતાની પધારીમાં જઈ
 પાડ્યો, માએ કાસે જરા માવા નતારી હતી તે પરથી તો
 ઠાકરાએ આજ પોતાના લાડની આખી વિચારમાળા મનમાં
 જાડવી દીધી હતી. પણ સવારે જીડીને તે મળનુના કાંડ
 નીચે કરાં કાંઈ જોમો જોમો રાશી ને પાણીની કાલકથી
 ધોવાતાં આંધુ ફરીફરી ઊભરાયો, એ વાનનો એના બાળક
 રિલેને ખ્યાલ પણ ન હતો.

આ બનાવ પછી સાત લાંબાં વર્ષ વહી ગયાં, અને તે
 દરમ્યાન તો જનજીવીમાં પણ ચું ચું બની ગયું. એક પર
 પડી ગયું. એક કુટુંબ સદેરમાં બામી ગયું. તીલકુની
 માણીની દાહરી પણ કુટુંબની પેઠે જ નાસી મઈ. અને તીલકુ
 પોતે મરણ પામ્યો. પોતે જોવો હડો હતો તેરી જ દંડી
 પ્રકૃતિથી તેણે દોલતને મરતાં મરતાં આશ્વાસન આપ્યું હતું.
 'હા, બેટા! આપણો લેણદેણીનો એવો સંબંધ—હવે આ
 પર સામવળે ને હમણાં દોલાકાકા સાથે કામ કરતો જાજો.'

કુંતીની ધાક વૃદ્ધ માયુસને છેક મૃત્યુ સુધી રહી હતી. તેણે દોષતને કહ્યું હતું. કે ' જોને જોશ ! વળી નારી માને કે'તો નહિ કે હું ધખ્યો છું; નહિતર વળી એ ખીનયો. એમ કહેજે કે હશે, માયુસનો દેવ છે તે બૂઝ થાય. '

ખીયારો તીલકુ એ રીતે મરણ પામ્યો દોષત તે દિવસે પણ એના પેલા પ્યારા મનનુ વૃદ્ધની નીચે જઈને રા્યો. સત્તેની પગદંડી પરથી એની મા ધાસતો ભારે સ્થને આવતો ને પોતે અહીં ઊભો નિદાણતો, એ એને સાંભરી આવ્યું. એની માનું ગોરુગોરું મોં એને ફરી સાંભર્યું. એને સાંભર્યો માનો ખોળો ને માથા પર ફરતો હાય. આજે વગડામાં ને એકાંતમાં એ ખૂબ રા્યો. ધણાએ કુંતીના રૂપને જોયું હશે, પણ કોઈએ એને ધંધર જેવું પવિત્ર નહિ માન્યું હોય. આજે નક્કર વેશ્યા જેવી પોતાની માના પવિત્ર રૂપને સંભારી સંભારીને આ છોકરો ફરીફરી રડ્યો. ખરે ! ત્યાં ત્યાં પ્રેમની સાચી સમાઈ હોય છે ત્યાં ત્યાં ધંધર પોતે હાજરાહજૂર દેખાય છે.

દોષત પોતાની માનું, આજે એ જ વખતે ચયેકું મહાપતન દેખતો હશે કે નહિ, તે કહેવું અશક્ય છે; પણ અકસ્માત એ બનાવ સાથે બનતા હતા. જે વખતે દોષત માને સંભારીને રડતો હતો તે વખતે ઝેરીલી નાગણની માફક છંછેડાયેલી કુંતીએ ખીરપાલને પણ ડોક્યો હતો. આ તેજસા સ્વભાવને ખીરપાલ પણ બળવી શક્યો નહિ, એને પુરુષ પ્રત્યેના ધિક્કારમાં કુંતીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે હવેથી મારે કોઈ પુરુષ ધારવો જ નથી, પુરુષને કૂતરાની માફક નચાવવાની

મગજમાં નકશો કાઢ્યો હતો; પણ જાળણીની જે પગદંડીથી મા આવતી એવી એક પણ પગદંડી મળી નહિ. અઢાર વર્ષનો જુવાન છતાં આઠ વર્ષના બાળકની માફક એ માનું નામ જ ગંભીર્ય કરતો. જમાના પહેલાંની રામન સ્ત્રીના જેવા ગૌરવથી નીકળતી અંગ્રેજ લલનાઓ સામે આ બીચારો બાધામંડળ જેવો પડાડી જોઈ રહેતો. રજપૂતાણી જેવી શીખ સ્ત્રીઓ એમનાં ભાતભાતનાં લૂગડાં પહેરી નીકળતી, પણ એ કાંઈમાં એને પેલો ચહેરો મળ્યો નહિ.

આજે દોલત સવારમાં જીડીને પોતાને માટે લાકડાં લાવ્યો, ને આઠ પહેલાં તો પાણી મારવા પહોંચી ગયો. છેક સાંજે ઘેર વળ્યો ત્યારે મોટી બજારના રસ્તા પર સાહેબ-લોકને ચાલતા જોઈ આ પડાડીને સિપાઈએ કાઢી મૂક્યો, ને તે ફરીફરીને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે એનું મગજ તદ્દન શૂન્ય બની ગયું. એના પેટમાં લાલ બળતી હતી, શરીર તપતું હતું અને આરામ માટે, જરાક ચેન માટે, એનો જીવ તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો. અને પૈસાથી વેચાતો મળે તેવો મોજશોખ ક્યાં હોય? જરાક આરામ માટે તલપતું મન સ્ત્રીઓ તરફ ચોટ્યું. તેણે અચાનક પોતાનો પગ વેશ્યાવાડા તરફ ઉપાડ્યો અને ધૂજતો ધૂજતો તે ત્યાં પહોંચ્યો.

ત્યાં માણસોની ઠક્ જમી હતી. કેટલાક ફરતા હતા; કાંઈક કામનો ઢોંગ કરી જિભા હતા. જુવાન અને પાપ વિનાનાં માણસો અચાગ શ્રમથી ધક્કેલાઈને જ્યાં શાંતિ ન હતી ત્યાં શાંતિ શોધતાં હતાં.

દોલતની નજર પડી, ત્યાં સામેના ખંડમાં એક લાવણ્ય-

રતી ઓ બેડીબેડી સિમારેટ ફાંટી હતી. દોવન ત્યાં મથોઃ
રી પાછો ફર્યો. પણ પેલીએ જાણા જિજ્ઞાસીલાસને ટ્રાન્સાદન
ચામુ નદિ દોલત બધી દિગ્ધન બેઠી કરીને ઝંઘર મથો.
એ તરફ પસંબ દનો ને તેને દાંડ્યા ખરે ચારે તરફ પડ્યા
દિશાના દના. બેચાર ઝખીઓ સામેની જોન પર ચોટી
હતી, ને એક સમડીખાંધી દોલસાનો ધીમો તાપ ફલાનો હતો.
દોલતને એકામ હાંક જાવની દોવ તેમ જાગ્યું. પણ એના
જોખાંધી એકે યજ્ઞ નીચળ્યો નદિ. જાણા પ્રમંથની અનુભવી
ચતુર ઓએ પહેલ કરી. તેણે જુકુલી ચાલી પિછારથી
પૂછ્યું, 'તુમ કોન હે? ઈધર કયા કામ હે?'

દોલત બોલતા મૂંઝ્યો, 'ઈધર મં' . . . . . ઈધર
મંલ સોચો—'

પેલી રસ્તાદાર ઓ હસી પડી. દોલત બેઠો પડીને
ત્યાં જ જામો રહ્યો. તેણે દોલત સામે જોયું ને તિરસ્કાર
તથા અભિમાનથી બોલી, 'સુવણો! તુમ કાસીકુ દૂંદને હો!'
આદમી સમ કુત્તે જેવે હો મથે.' તેણે પાછળથી ઉમેર્યું.

આઠાસઠાં ધનધોર વાદળાં ચાપાં હતાં અને વીજળાના
ચમકારા ચલા દના. પાસેના કોઈ મંદિરખાંધી બે ધંદા
સંભળાયા અને કોઈ લટાર મારતા ચિર્પાખાઈ

‘હા આચી દુવા હે એવ,
દમારે દિલ જલનેકુ,
જિવરમેં લગ રહી હે આન,
ચલો તોરો બુઝનેકુ.’

એમ લાંબે રાગડે જાના ચાલ્યા મથા. દોલત બાધામંડળ

જેવો હતો ત્યાં ને ત્યાં જિભો રહ્યો.

પાસેના ખંડમાંથી સારંગી અને તબલા સાથે મોકલ
શ્રીશ્વર સંજળાતો હતો:

‘એક તો મેરી નવલુવાની,

ફિર પુરાની ચૂડિયાં.’

વચ્ચેવચ્ચે ‘હાં હાં, જીતે રો’ એવા ધક્કી પુરખના
અવાજ સાથે એની એ ટેક ફરીફરી ગવાતી હતી:

‘ફિર પુરાની ચૂડિયાં.’

‘હાં જ ચૂડિયાં . . . જ . . . તે રો.’

‘એક તો મેરી નવલુવાની.’

દોલત ધન લઈ ને નીચે જોસી ગયો. તે મોટેથી બોલી
જાયો, ‘મૈં બૈઠં છું. તુમ સખન હૈ સુંદર છા. તુમરો પ્યાર
મૈંકણી બચુંલા.’ *

‘હમારી પાસ તુમહારે લિયે પ્યાર નહિ હૈ. તુમ
કિધરકે રહનેવાલે હો, બદશકલ !’

ક્યાં પોતે લધરવધર બિખારી, અને ક્યાં લાવણ્યઝરતી
ઝીંકસતારાની સાડીમાં સળંગ સામે જેઠેલી સુંદરી ! વિરોધ
સંભારતાં તેના પગ ઢીલા પડવા લાગ્યા. તેના બદન પર
પરસેવો છૂટ્યો. તે ચળકતા દીવાઓ સામે ને સતારા સામે
જોઈ રહ્યો. પેલી સ્ત્રીએ તેની સામે જોઈ ફરી ફર હાસ્ય
કર્યું. તેણે પોતાની મોતીની સેર સમારી. તંગ ઉરેખ
ચોરણીવાળો પગ લાંબો કર્યો ને પાસેની લાકડી લઈ દોલત

* મૈંકણી=મને; બચુંલા=અચાવશે.

દેવ દેવો: 'એસે કુતે! કાવેરે દેર રહા હો! કેવું કુખરે
કુતે એસે નહેવે!'

દોલનને ધા લાગ્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ ટપાવા
લાગ્યા તે અત્યંત ધીજી દવાજનક બન્યો. જોઈએ, 'કુતે
નદિ માલુમ, યે ઈધર કાવેરે આવા મે' બદોન આ થો
મવા હું; કુતે આરામ . . .'

'આરામ ઈધર આરામ નદિ દે. ઈધર તો જમ
રહી દે આમ.'

દોલતે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તેના મનમાંથી એક
નિશ્ચય વીજળીને વેગે પસાર થઈ ગયો: 'બદલકા! હા, આ
દખરવર કપડાંને, ધીજી કરીરને, બદમુરત ચિત્તને માતા
વિના કોણ ચાહે? માતા વિના એવો નિર્ભળ પ્રેમ ક્યાં
મરે કે ને આ કુલ સરીરને પ્રેમના રપઈથી 'સજન દે
કુલ' બનાવી દે! તેને જાગણી, પેલી પરદાંડી, પેલું મજબૂત
સા, ક્રયા-કરણા અને મીઠું-મીઠું કદન સાંભળ્યાં. પોતાની
ફરિશી ધાજણી ખભા પર નાખી, વાંકી લાકડી લઈ તે બેઠો
થયો અને અચાનક તેના ગોમાંથી ચબ્દ નીકળી ગયા:
'હમ! હમ! હમ!'

અને એ ચબ્દ સાંભળનાં જ પેલી સ્ત્રી બધું અનેક
વર્ષ પાછી હડીને કેટલું સંભારતી હોય તેમ દોલનને નિદ્રાળવી
લીધી તેને કાઈ પરિચિત અહેસાસ નજરે પડ્યો. તે એકદમ
જરમ પડી ગઈ.

'કુમ કિધરે રહેવાસે?'

‘જામલોકા,’ દોલતે શાંતિથી ઉત્તર આપ્યો.

અત્યંત દુઃખથી પેલી સ્ત્રીએ પોતાના માથા પર હાથ મૂક્યો.

દોલતે પોતાની લાકડી ખખડાવી પાછા વળવાની તૈયારી કરી. પેલી સ્ત્રી ઉતાવળે બોલી લીડી, ‘હહર, હહર, જવાન! તુમ્હારી જાત કી?’

‘જોતા.’*

‘નામ કી?’

‘દોલત.’

‘હૈ! દોલત?’ પેલી સ્ત્રી ફિસ્કી પડવા લાગી. તેની અતિ મૂઢ્યવાન, ઝીકસતારાની સાડી જમીન પર રજેટાવા લાગી ને તે દોલતની પાસે આવવા લાગી. ‘તજ તો તુ—’ તેણે ધૂનતાં ધૂનતાં ઉમેર્યું. દોલત તો તદ્દન શૂન્ય દશામાં હોય તેમ જાન વિનાજ બોલતો હતો, ‘તુમ મેરો મૌતારી! આ મૌતારી . . .’

‘દોલત! મૈં તુમ્હારી મા કુંતી—’

વાકચ પૂરું થાય તે પહેલાં કુંતી દોડી. દોલત એની લાકડી પર અડીંગીને મુડવાની પેડે લીમો હતો તે નીચે ઢગડો થઈ પડતો હતો. કુંતીએ દોડીને પડતા દોલતને ખચાવી લીધો ને પોતાના ખોળામાં લઈ લીધો. તેની શૂન્ય આંખ કુંતી સામે ટગરટગર જોવા કરતી હતી. તેણે થાકથી, નિરાશાથી પ્રત્યાઘાત સહન ન થવાથી પોતાનું માથું કુંતીના ખોળામાં નાખી દીધું. કુંતી આંખે જિંદગીમાં પહેલવહેલી આ શૂન્ય

આંખો ભેઈને રહી. તેને નાનો દોલન અને તેનો પ્રેમ સ્વાભાવી
આત્મા. પરંતુ દુપર નજર રાખીને કસાકસા કસાક તે
મનનુના ગાઢ નીચે યોજનો એ શાઢ બાબુ. એ અકારણ
માત્ર તેને ભેઈને જ આનંદ પામતો તેની રમૂનિ યાદી
તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલો નીકળ્યાં. ઈચ્છનું બધું
એ એ પરીમાં ઝાસરી ગયું.

‘દોલન! બેટા મેં તોરી માના કુંતી . . .’ આંસુથી
બીજી સબો દંઠાર્થ જતા દના: ‘મેં તોરી માના કુંતી . . .
રેશા ભેંસે કામ . . . .’

દોલન એક વાર ફરીથી ઝેના યોગાર્થમાં બેટો થયો.
અત્યંત ખારથી તેણે કુંતીના દાઢ પર, પાની પર, પગ
પર મુંબન કર્યું. ‘તુ દુસરે કુછ નાઈ. તુમ મેરા મોનારી!
તુમ મેરા મો . . .’ તે માંદાની પેઠે—ચિત્તમતી પેડે
લવનો હતો: ‘ઓ મોનારી! તુમ સગન દે મુંદર જા; તુમ
સગન દે કામલ જા; તુમ સગન દે પરિત્ર જા.’ *

અને કુંતીના યોગાર્થમાં માથું નાખી તે આંખો માંચીને
દાંન પરી રહ્યો.

‘બેટા! દોલત!’ કુંતીએ અત્યંત આર્ન સ્વરે દોલનને
બોલાવ્યો: ‘આકુકા શાક બનાડે, બેટા! દોલત!’

કાર્થનો અવાજ સંમળાયો નહિ.

તે વારંવાર ઝેનું એ બોલવા લાગી: ‘બેટા! દોલન!
આકુકા શાક—’

* એ મા! હું સર્વથી મુંદર છું, સર્વથી કામલ છું, સર્વથી
પરિત્ર છું.

એના શબ્દો અત્યુત્તર વિના ભોંકા પડીને પાછા ફરતા
હતા: ‘બેટા ! દોલત—’

દોલતે કંઈ જવાળ આપ્યો નહિ.

જમરા કડાકા સાથે આકાશમાંથી વરસાદ તૂટી પડ્યો.

સોનેરી પંખી

વૃજાં વર્ષો પહેલાંની વાત છે. એ વખતે તથાગત
ગૌતમ છુટે એક પ્રકારનું વાતાવરણ ફેલાયું હતું. પજા
જુવન માણસો સવારથી સાંજ સુધી એક જ પ્રકારનું
નિર્દોષ છવન માળવા મલ્લ કરી રહ્યા હતા. વૈરાગ્યની પ્રબળ
ધૂન નીચે અનેક રાજકુમારો અને રાજકુમારીઓ તીવ્ર
તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. સર્વત્ર વૈરાગ્યની જ મદતો મવાઈ
રહી હતી, અને રપધો તથા દિંસાને તિલાંજલિ આપીને સૌ
નિર્દોષ છાંત છવનનો મદિમા ગાતા થયા હતા.

તે સમયમાં સોદન નામનો એક પારધિ ગંજાકિનારે
મહેનો હતો. તેનો પધા ફપાળાંફપાળાં પડીઓ પકોને
વેચવાનો હતો. વેચાણોની વાર્તાઓ, તણસિયાની મુંદરીઓ
ને કાઠી તથા અવંતોની વિલાસવતી રમણીઓનાં પરબારણે
હટકતા સોનાનાં પિંજરો મઢે આ સોદન જ વારંવાર મેના
ને પોપટ મૂકી જતો.

મેના, પોપટ, પેલાં નાનાંનાનાં, મુંદર, લાલ પડી,
સાંજે છટો વન મળવતો કંચનિયો, ડોપલ, ચાંચા અને

હૈ, નોખજી સવાર થતા કુખીમાં એ પાણું દત્તું નેરૂં જ દર્પ
જનું ! જેવો હવનપત્ર પ્રોટ ।

સોદન એ રથગે જવા નીકળ્યો, અને માર્ગની અનેક
મુશ્કેલીઓ વટાવતો વટાવતો ને ત્યાં જ્યાં પહોંચ્યો,

ત્યાં, એ પ્રોથમાં નેરું જ્યેષ્ઠનેરું નેરું ૩ ને દાણી,
ભરંતી, મહાદિલા ને વેદાણી બધું જ જુલો મયેલ નંદનિરિ
પર ત્યારે સૂઝનાં સાખસાખ ફિરકો દગનાં ત્યારે ને
અનિરિત નપને એ મોંદર પીધા જ કરેનો. શુદ્ધ ચોનાના
રસનો પ્રવાહ જનું બદલના દમલા પર રોળાઈ રહ્યો દોષ
ને મનનચુંબી દિમાસવનાં દિખરોનાં દિખરો પૂરંચી પશિષ
કુધી એ રમથી સોચાઈ રહ્યાં દોષ । અને રંચના પથટા
પથ જેવોવા । આસમાની, શુદ્ધ આસમાની, કનેવા જેવો
યેરો આસમાની ધનસ્વામ રંચ, યુલાખીની હાથ જેવો રંચ;
શુદ્ધ રંચની જેમનાં નિચોવી નિચોવીને નવકારી દોષ તેવાં
દિખરો; અને પછી, વધતી જતી સખ્યામાં, ઉચટે આસનાં
નિંદુ જેવું, આતમાની જ્યોતિ જેવું, ઈંધરી નપન જેવું,
સોથી હોયું એક દિખર સુવર્ણમય રંચથી દેહીખમાન શોખી
રહે. સોદન એ જોયાં જ કરે, અને રજતી સખ્યાને ગળી
જાય ત્યારે જ ચોનાની ઝૂંપડીએ જવા જોડે.

અને સોદનની ઝૂંપડો ને વાડી ! ધાસના હાપરા પર
રતુમડી માટી પાથરીને સોદને ચોનાની ઝૂંપડીને હજું કપું
હતું, અને એ હજી પર ફૂલના હોઠ વાળ્યા હતા. દૂર વહેતા
ઝરાનાં પાણી પાણીને વાડી બનાવી હતી. ફૂલની વચ્ચે
રહેવાનું, સુરધી પવન પીવાનો, ડુંગરાની હવા ખાવાની,

ખને જ જોયાં. * કુદરતે જાણે નિજનંદને માટે જ એમને
 ઝરનાં દર્શા નાણુક, કામળ ને મુંદર. એમનો રવર પણ
 એવો જ. બેસાર માણસ બેસીને સ્થાનને તો સંગીતનું જાન
 ધાવ એવો નર્થો મધુર, નરમ ને ધીમે. કાંઈ કુચળ સ્ત્રી
 જરા પણ આશ વિના રૂ કનિ તેમ સુર ગળામાંથી નીકળતો.
 આવે ઇરાવ નદિ, બેંગાલ નદિ, જોર કરવું પડે નદિ,
 હવે મોં નદિ કે નીચે કાતરે નદિ, ને મધુરું સંગીત ધીમે-
 ધીમે ચાલ્યાં કરે. સુમંધવો વાતાવરણ સહાર બધું હોય ને
 મનુષ્ય સ્વખાવરણની તુમિ અનુભવે એવું કાર્તિક એ
 પક્ષીપુમલની દાજરીમાં અનુભવાતું: બને સાથે જ ગાય ને
 સાથે જ બંધ થાય.

સોદન જા પક્ષીપુમલનો બક્ષત જન્મે. પછી તો ત્યારે
 ત્યારે કુચરા ધોવાઈ ને સાફ થાય ને ખુચનુમા ઝગતુ ખીસે
 ત્યારે ત્યારે સવારના વહેલેથી સોદન જા સોનેરી પંખીઓની
 રાહ જોતો બેસે.

એક દિવસ સોદન મહાર નીકળ્યો. લીલાછમ કુચરાઓ
 પર સોનેરી તાપ આબ્યો દતો, પણ ચેત્તાં બે રૂપાંગાં પક્ષી

કાંદે છે કે જાણ્યાં નાણુક પંખી કારમીરમાં છે. સીમલા પાસે
 મીઠાવાના જંગલમાં આડું આવડું મુંદર નાણુક પંખી જાડના
 પાન પર બેસે તો પાન પથુ ન નમે એટલું હલકું—એક વખત
 એવડું નૈનીયાલમાં પણ એવાં કામળ પંખી છે. પરંતુ આ
 પંખી કારમીર વાડનું હતો. કે વખતે એ જત નાચ પણ પાંગી
 હોય જડાંથી કારમીરનાં પંખીઓ મલાવેલા છે તેટલાં પણ
 હાથ ત્યાં મળતાં નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. બિરથે સોદનના
 સમયનું જા પંખી દાઢ બદ જ ફૂલુંબ હતો.

જુદું હતું.

અને એ જાને સોદનને હચમચાવી મૂક્યો. એને પણ વિરહની વેદના જાગી. પેલું નાનું સોનેરી પંખી વિરહી સ્વરોમાં પોતાના સાથીને સાદ હઈ રહ્યું હતું, અને તે સ્વરે સંભળીને સોદન પણ સાથેસાથે વિરહ અને વેદના અનુભવતો જનો હતો.

ઉપરે પંખીએ માવાનું બંધ રહ્યું ત્યારે સોદનને લાગ્યું, કે પોતાના જીવનની અનેક સ્મૃતિઓ આજે જીભરાઈ રહી હતી.

પછી તો, આમ હમેશાં પોતાના સાથીને સાદ કરવા માટે તે પંખી ત્યાં આવવા લાગ્યું, ખૂબ ગાવ અને ઉપરે તે સાદ કરી કરી નિરાશ થઈ જાંનસમાં જીડી જાય. જીડતાં જીડતાં પણ સાદ રહે જાય.

હવે જ સોદનને જીવનભરની સ્મૃતિઓથી આ પ્રદેશ એકમેકોએકો લાગવા માંડ્યો. તેને કાશી, તથાસિલા ને વેણાસી સાંભળી, પોતાના મિત્રો સાંભળ્યા, અને પેલી વારાંજનાનું મધુરું મોં સાંભળ્યું. કદાચ, તે પોતા માટે જ મૂરતી હતો. કેટલી બક્તિભરી મદદ !

એક સવારે તે વહેસો જાયો. પોતાની મૂંપડી ઠીકઠીક કરી, પુલકોને ઊંચુંઊંચું પાણી પાઈ ટીપું, અને આજે પેલું સોનેરી પંખી આવીને, એકલુએકલું નિર્જન મૂંઝી મૂંપડી સામે જોઈ વહેશે એ વિચારથી રહતો રહતો તે માલી નીકળ્યો.

એ નીકળ્યો ત્યારે તેની સામે, દર-દર-દર, વારાંજસીની પેલી વારાંજનાનું મધુર મોં હતું. તે પોતાને જોઈને સારંગી

‘એવું જ બુદ્ધિથી જોઈને પાંખો પાડી નાખ્યા હશે.’

એવું જ કહેવાય નહીં.

‘હા, પણ એક જાણીતી કહાણી હતી જાણે.’

‘એમાં કે હાથો લેવારે કવચો અંધારામાં.’

તેમ સોનેરી પાંખોને પાડીને જે સોનેરી ઘડિયાળો પડેલા તે આશ્ચર્યકાર હતી. અને એવાં હોય તો કવચો અંધારામાં. જોકે એ પાંખો હોય તે, કવચો અંધારામાં. તેમાં રહી, તેનું કવચ અને કવચો અંધારામાં રહીને કવચો પાંખો પાડીને અંધારામાં.

તેમની જાણીતી પાંખો અને કવચો કવચો એક જાણીતી પાંખો, અને કવચો કવચો. ‘નંદગિરિ પાંખો, નવાં માણસો કવચો. વિગતો જે ત્યાંથી જે આવું છે. ત્યાં એક અંધારામાં રહીને એ વનમાં રહીને ત્યાંમાં રહે તેવાં જે સોનેરી પાંખોમાં રહેતાં.’

‘આનો, આનો,’ અંધારામાં સોનેરી પાંખોને કવચો વિગતો, આરજા પર એકલા એક જુવાનને આવકાર આપ્યો. ‘અને હવે હવે,’ તેને સોનેરી કવચો, ‘કવચો આવીને આ વાત કહી જાણે, હો.’

આટલું કહીને અપગતાથી તે અંધારામાં ગઈ.

વિશાળ જોરમાં એકલો, એકો પડેલો સોનેરી પાંખો ફર્યો. પાંખો ફર્યો ત્યારે જ તેની આશાનો ફગાર તૂટી પડવાથી તેની નસેનસ ગળે તૂટતી હતી. પણ તે આશ્ચર્ય ગયો.

બીજો દિવસે વહેલો અંધારામાં સોનેરી પાંખો હિમગિરિ તરફ ફર્યો હતો. પેશુ સોનેરી પાંખો પોતાને ન જોઈને

કન્ય ભૂંડેલી સાથે નંદનિરિ કેટલું દુઃખ દેતે એ કાઠનાં તે ખીજું
મધુ કુખી કયો,

છ

સાથે પ્રેમ, સાથે વિરહ અને વિરહની પેઠી મળી
હવિના સંભળવા તે પામે. નંદનિરિ તારૂં મળ્યેલ જોડે એ
સોનેરી ૪૫૦ અને એના કદનની હવિના સંભળ્યાં, જોડેલી
૪૫૦ એના છવનના સાથો જેવું સાચું. તેને એવા, તેને
સંભળવા, તેની સાથે મદન કરવા, અને સાથે પ્રેમ અનુભવવા
વિરહીની માફક વેદનાભર્ષા પામે તે અપારાખંધ માલવા
સાથે. પણ નંદનિરિ કેટલું દુઃખ !

સોદન ! સોદન ! એ સોનેરી ૪૫૦ હરી તને નંદિ
પામે તો !

એવા અનંત જગતમાં એવડું નાનું ૪૫૦ તને ક્યાં
મળશે, બાઈ !

